

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2005

З М І С Т

C O N T E N T S

Статті

БАРАН В.Д., АБАШИНА Н.С. Відділ археології раннях слов'ян (до 30-річчя наукової діяльності)

БУРДО Н.Б. Трипільська культура — 110 років досліджень

БУНЯТЯН К.П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України

ЛИТВИНЕНКО Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі

РУСЯЄВА А.С. Давньогрецькі примітивні зольні вівтарі Північного Причорномор'я

Articles

3 BARAN V.D., ABASHINA N.S. Early Slavs Archaeology Department (to the 30th anniversary of the scientific effort)

10 BURDO N.B. Trypillia culture — 110 years of research

26 BUNYATIAN K.P. Chronology and periodization of the burials of the Middle Dnipro River region culture of the Left-Bank Ukraine

37 LYTUVYENKO R.O. To the problem of psalia, chariots and charioteers in the Babynska culture

53 RUSYAEVA A.S. Ancient Greek primitive fire altars in the Black Sea North region

Публікації археологічних матеріалів

РУДИЧ Т.О. Сарматський компонент у складі населення черняхівської культури (за матеріалами антропології)

ЄЛЬНІКОВ М.В. Бронзова фігурка від процесійного хреста лімозької роботи XIII ст. із Нижнього Подніпров'я

Publications of archaeological materials

64 RUDYCH T.O. Sarmatian component in the Chernyakhivska culture population (in accordance with anthropological materials)

74 EL'NIKOV M.V. Bronze figure from a processional cross made in Limoges in the 13th century and discovered in the lower Dnipro region

До історії стародавнього виробництва

УСАЧУК А.М. Трасологічний аналіз найдавніших псаліїв Північного Причорномор'я

ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г.А. Технологические особенности кузнечной продукции древнего Чернигова

To the history of ancient crafts

78 USACHUK A.M. Trasological analysis of the earliest psalia in the Black Sea North region

86 VOZNESENSKAYA G.A. Technological characteristics of forged artifacts from ancient Chernihiv

Нові відкриття та знахідки

Discoveries and recent finds

БАНДРІВСЬКИЙ М.С. Подільсько-карпатський тип кінської упряжі VII ст. до Р. Х.

90 BANDRIVS'KYJ M.S. Podil-Carpathian type of harness from 7th c. BC.

Київські старожитності

Antiquities of Kyiv

ІВАКІН Г.Ю., ПУЦКО В.Г. Пам'ятки пластичного мистецтва з розкопок Верхнього Києва 1998—2001 рр.

94 IVAKIN G.Yu., PUTSKO V.G. Plastic art monuments from the excavation in the Upper Kyiv in 1998—2001.

Пам'ять археології

In commemoration of the archaeology

БУЙСЬКИХ С.Б., БУЙСЬКИХ А.В. Слово про Друга (до 60-річчя Мирона Ілліча Золотарьова)

108 BUYS'KYH S.B., BUYS'KYH A.V. A word about the friend (to the 60th anniversary of Myron Illich Zolotariov).

Рецензії

Book review

ЗУБАР В.М. Кленина Е.Ю. (при участии В.В. Созник). Керамические сосуды II—III вв. н. э. из усадьбы «Близнецы» (Хора Херсонеса Таврического). — Познань, 2004

111 ZUBAR V.M. Klenina E.Yu. in cooperation with Soznik V.V. Ceramic pottery of 2nd-3rd cc. A.D. from the manor «Bliznietsy» (Chora of Tauric Chersonesos). — Poznan', 2004

КОВАЛЕВСКАЯ-САРНОВСКА Л.А. Кленина Е.Ю. (при участии В.В. Созник). Керамические сосуды II—III вв. н. э. из усадьбы «Близнецы» (Хора Херсонеса Таврического). — Познань, 2004

113 KOVALEVSKA-SARNOVSKA L.A. Klenina E.Yu. in cooperation with Soznik V.V. Ceramic pottery of 2nd-3rd cc. A.D. from the manor «Bliznietsy» (Chora of Tauric Chersonesos). — Poznan', 2004

Хроніка

News review

ВІДЕЙКО М.Ю. Міжнародна науково-практична конференція «Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези»

120 VIDEIKO M.Yu. International Scientific-practical Conference «Ancient agriculturists of Europe: new discoveries and hypotheses».

Наші автори

Authors

Список скорочень

Abbreviations

Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 2005 р.

125 Index of publications in «Archaeology» journal in 2005

В.Д. Баран, Н.С. Абашина

ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ РАННІХ СЛОВ'ЯН (до 30-річчя наукової діяльності)

Статтю присвячено відділу археології ранніх слов'ян — одному з визнаних наукових центрів дослідження проблем походження та історії слов'ян переддержавного періоду, з часу заснування якого нещодавно минуло 30 років.

Інститут археології НАН України завжди надзвичайну увагу приділяв дослідженню походження і ранньої історії слов'ян. Ще з 1919 р., з часу створення Української Академії наук, на базі історико-філологічного відділу, очолюваного відомим істориком і археологом Д.І. Багалієм, почала працювати Комісія зі складання археологічної карти України під керівництвом М.Ф. Біляшевського. У цій Комісії, а згодом й у Всеукраїнському Археологічному комітеті, картографуванням і дослідженням пам'яток культури полів поховань займалася В.Є. Козловська — одна з учениць і співробітниць В.В. Хвойки.

Через постійний брак коштів ВУАК, по суті, не ставив за мету вивчення культури полів поховань. Матеріал нагромаджувався в результаті випадкових знахідок та переважно завдяки роботі периферійних музеїв, які організували кілька експедицій для дослідження пам'яток культури полів поховань. Найвизначнішими з цих робіт були розкопки Білоцерківського музею у с. Ромашки (С.Л. Дроздов) та могильника і поселення в с. Дідівщина Фастівського р-ну (В.Є. Козловська), а також розкопки Масловського могильника на Черкащині (П. Смолічев). На Лівобережжі значними були розкопки Кантемирівського могильника, здійснені М.Я. Рудинським, та могильника в с. Гурбинці, проведені М.О. Макаренком. У той самий час пошуки і дослідження ранньослов'янських старожитностей другої половини I тис. н. е. проводили С.С. Магура, С.С. Гамченко, С.В. Коршенко, Т.М. Мовчанівський.

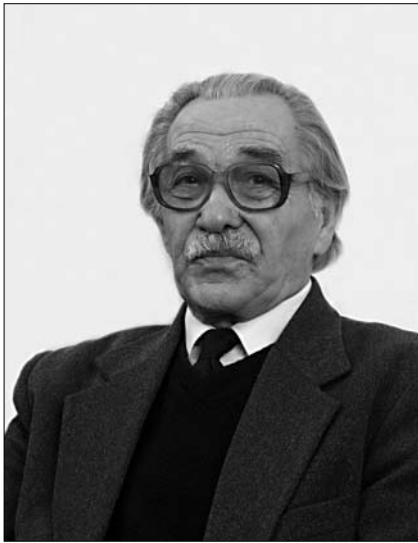
Зі створенням у 1934 р. у системі Академії наук УРСР Інституту археології питання походження слов'ян стало в один ряд з основними проблемами археологічної науки в Україні, а його вивченню було приділено особливу увагу. Згідно із задумом завідувача відділу дофеодалного періоду В.П. Петрова, найпершим завданням було зібрати і кодифікувати весь наявний мате-

ріал культури полів поховань. Проектувалося спеціальне колективне видання у кількох томах, присвячене матеріалам, що зберігалися в музеях України.

Перед війною було упорядковано і попередньо відредаговано перший том корпусу під назвою «Пам'ятники культури полів поховань на території УРСР», до якого увійшли матеріали Київського історичного музею, у тому числі Зарубинецький і Черняхівський могильники, розкопки на поселенні й могильнику біля с. Дідівщина та розкопки 1940 р. Корчуватського могильника. Готувався другий том, до якого мали увійти матеріали Дніпропетровського і Черкаського музеїв та розвідок і розкопок порожистої частини Дніпра. Третій том планувалося присвятити матеріалам з музеїв північно-західного регіону України. С.В. Коршенко та І.Н. Луцкевич займалися картографуванням пам'яток культури полів поховань і окремих знахідок. На карті України було зафіксовано понад 200 місцезнаходжень, зосереджених здебільшого в лісостеповій смузі. Війна завадила реалізації цього видання, яке згодом лягло в основу низки томів із серії «Материалы и исследования по археологии СССР». У науковий обіг надійшов систематизований першоджерельний матеріал, на превеликий жаль, значною мірою втрачений під час Великої Вітчизняної війни.

Тоді ж почалися систематичні й планомірні польові дослідження. Було проведено розвідку по трасі Черняхів—Жуківці—Трипілля—Обухів та розкопки у с. Жуківці (М. Макаревич, Є.В. Махно), розвідку в порожистій частині Дніпра, розкопки в с. Микільське (І.М. Фещенко, А.В. Бодянский), а також розкопки Корчуватівського могильника (І.М. Самойловський, Ф.Б. Копилов).

Можливості вивчення старожитностей I тис. н. е. після приєднання західноукраїнських земель значно збільшилися завдяки матеріалам Львівського, Луцького, Дубенського музеїв.

В.Д. Баран

Лави українських радянських дослідників поповнив видатний археолог М.Ю. Смішко, який у 1940 р. провів розкопки у Вікнинах Великих. Зокрема Львівським відділом Інституту археології було виконано дві роботи, присвячені пам'яткам першої половини I тис. н. е.: К. Маєвський «Римські імпорти» та М. Смішко «Культура підкарпатських курганів».

Загалом же, у передвоєнний період розпочалося планомірне вивчення проблеми походження і ранньої історії слов'ян, яке насамперед полягало у накопиченні, попередньому аналізі та систематизації матеріалів.

Після Великої Вітчизняної війни проблеми етногенезу слов'ян, пошуків їхніх найдавніших коренів стали одними з найактуальніших у радянській археологічній науці. Почалися значні за обсягом дослідження пам'яток I тис. н. е. В Інституті археології АН України ця тематика розроблялась у відділі слов'янської, давньоруської та середньовічної археології, який протягом 1954—1974 рр. очолював доктор історичних наук В.Й. Довженок. Значний внесок у вивчення пам'яток зарубинецької культури зробив Є.В. Максимов, черняхівської — Є.В. Махно, М.Ю. Брайчевський, А.Т. Сміленко, а також археологи інших наукових закладів і вузів України, які досліджували пам'ятки I тис. н. е., — М.Ю. Смішко, В.Д. Баран, І.С. Винокур, Н.М. Кравченко. Одним із найважливіших досягнень археологічної науки в 1950—1960 рр. стало відкриття і вивчення слов'янських пам'яток V—VII ст., які заповнили широку хронологічну лакуну в системі культур I тис. н. е. на території Східної Європи, відкриваючи тим самим нові можливості ретроспективного вивчення витоків матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян. Ці пам'ятки досліджували

В.П. Петров, Д.Т. Березовець, А.Т. Сміленко, В.Д. Баран.

Необхідність вивчення проблем походження і ранньої історії слов'ян як самостійного наукового напрямку зумовила створення в 1974 р. відділу археології ранніх слов'ян, який зініціював і очолив доктор історичних наук, а згодом член-кореспондент НАН України В.Д. Баран. З 2002 р. відділом керує доктор історичних наук, професор Д.Н. Козак. За три десятиліття у відділі створена і плідно працює українська школа археологічної славістики. Відділ є визнаним науковим центром з вивчення проблем походження та історії слов'ян переддержавного періоду як в Україні, так і за її межами.

Пріоритетним напрямком у роботі відділу є дослідження етногенезу і ранньої історії слов'ян, що передбачає розробку таких проблем, як формування етнокультурної слов'янської спільності, періодизація ранньослов'янської історії, взаємовідносини слов'янського населення з сусідніми етнічними групами і державами, визначення шляхів розселення слов'ян і їхнього місця в історії ранньосередньовічної Європи, процеси формування слов'янських народів, зокрема українців, та передумов виникнення слов'янських державних утворень, насамперед східнослов'янської держави — Київської Русі, дослідження економічної і соціальної структури слов'янського суспільства, його матеріальної та духовної культури.

Джерелознавча база досліджень забезпечується розкопками археологічних пам'яток I тис. н. е., що репрезентують головні етапи становлення слов'янського світу та його політичної консолідації, включаючи формування слов'янських племінних об'єднань і союзів племен, напередодні утворення Давньоруської держави. У географічному відношенні — це практично вся територія Полісся і лісостепової зони України. У результаті багаторічних археологічних досліджень зібрано величезний речовий матеріал, що дозволив поставити і розв'язати низку важливих проблем давньої історії України та суттєво збагатив й відновив експозиції багатьох музеїв нашої країни, а також поповнив фонди Інституту археології НАН України. Обсяг досліджуваних пам'яток досягнув такого рівня, коли більшість категорій речей, а нерідко й комплексів, стали масовими і налічують сотні одиниць.

Вивчення опорних пам'яток різних епох дало змогу аргументовано реконструювати етнокультурні і соціально-економічні процеси, що відбувалися у слов'янському суспільстві у переддержавний період. Так, у процесі дослідження пам'яток рубежу нашої ери (зарубинецька культура): городищ Пилипенкова Гора і Монастирок (Є.В. Максимов, В.О. Петрашенко), могильни-

ків Вишенки (С.П. Пачкова), Пирогів (Л.Є. Скиба), пам'яток поєднано-лукашівської культури Круглик і Горошова (С.П. Пачкова) отримано досить вичерпну інформацію про матеріальну культуру населення Середнього Подніпров'я, зв'язки населення цього регіону з іншими регіонами Східної та Центральної Європи.

Матеріали розкопок Д.Н. Козака дали змогу конкретизувати етнокультурну ситуацію I—IV ст. н. е. на Волині, зокрема, простежити характер стосунків населення зубрицької (волино-подільської) культури з племенами вельбарської культури гето-гепідів. За матеріалами, здобутими під час розкопок поселень Боратин, Гірка Полонка, Зубра, Линів, Хрінники та ін., виділено та простежено процес формування нових культурних типів і визначено місце давньослов'янського населення Волині в буремних подіях часів германської експансії, що узгоджено зі свідченнями писемних джерел.

Вивчення проблеми слов'янського етногенезу тісно пов'язане з дослідженнями пам'яток римського періоду, серед яких чільне місце посідає черняхівська культура III—V ст. н. е. Її старожитності вивчаються вже понад сто років, і на території України на сьогодні зафіксовано понад 3000 пам'яток. Їх описано, систематизовано і картографовано в процесі роботи над темою «Етнокультурна карта черняхівської культури» (В.Д. Баран, Б.В. Магомедов, Н.С. Абашина). За результатами розкопок поселень і могильників, проведених співробітниками відділу, отримано величезний обсяг матеріалу, який дає змогу по-новому поставити низку питань, пов'язаних із формуванням, хронологією, виявленням локальних особливостей та визначенням етнічної приналежності населення, спираючись насамперед на характер керамічного комплексу, житлового будівництва і поховального ритуалу. Це, зокрема, дослідження городища Башмачка (А.Т. Сміленко), поселень слов'янського населення в черняхівській культурі: Черепин, Бовшів, Дем'янів, Хлопків, Куропатники (В.Д. Баран), поселень і могильників Кам'янка-Анчекрак, Курники, Каборга IV, Городок, Петриківці, Шершні, Лугове, Козлов (Б.В. Магомедов), Малинівці, Яблунівка (С.П. Пачкова), Боромля (Г.М. Некрасова), Велика Бугаївка (О.В. Петраускас). На Київщині (поселення Велика Снітинка) Б.В. Магомедов дослідив унікальний черняхівсько-вельбарський косторізний ремісничий центр, де виготовляли, зокрема гребінці, часто прикрашені вишуканим орнаментом, які знайдено майже на всіх поселеннях і могильниках черняхівської і багатьох сусідніх культур.

Л.В. Вакуленко провела розкопки пам'яток культури карпатських курганів, зокрема поб-

Д.Н. Козак

А.Т. Сміленко

лізу сіл Пилипи, Печеніжин, Трач, Товмачик. У результаті отримано значні матеріали щодо соціально-економічного розвитку прикарпатського населення і по-новому висвітлено етнокультурну ситуацію в Карпатському регіоні в пізньоримський час.

Пам'ятки київської культури — однієї із попередниць ранньосередньовічних слов'янських культур — ґрунтовно вивчено Р.В. Терпиловським (Роїще, Улянівка, Олександрівка I, Глеваха) та Н.С. Абашиною (Обухів II, III, VII).

У результаті досліджень поселень Теремці, Рашків II і III (В.Д. Баран), Сокіл і Лука Каветчинська (О.М. Приходнюк, Л.В. Вакуленко) на Дністрі, Сенча (Р.В. Терпиловський) у Дніпровському Лівобережжі та Ходосівка-Діброва (Н.С. Абашина) у Середньому Подніпров'ї кон-

Є.В. Максимов

кретизовано процес перетворення пам'яток пізньоримського і гунського періодів на ранньосередньовічні слов'янські культури.

О.М. Приходнюк продовжив дослідження відомого Пастирського городища VII—VIII ст., розпочаті ще В.В. Хвойкою і М.Ю. Брайчевським, матеріали якого дають змогу розкрити зв'язки слов'янського населення Подніпров'я з племенами степу, що увійшли до складу Хозарського каганату. На думку дослідника, ця унікальна пам'ятка засвідчує про повернення з Подунав'я частини слов'ян наприкінці VII ст.

Видатною пам'яткою, що демонструє процес трансформації старожитностей празької культури V—VII ст. у райковецьку культуру доби формування Київської Русі, є поселення VII—IX ст. Рашків I на середньому Дністрі. Воно було повністю досліджене експедицією В.Д. Барана, що дало змогу переконливо виділити кілька будівельних горизонтів та дійти важливих висновків щодо соціальної структури місцевих племен та громадсько-судових функцій слов'янської общини — верви (Я.В. Баран).

А.Т. Сміленко проведено розкопки поселень Багате та Нагорне — базових пам'яток із вивчення інтеграції слов'янської та салтово-маяцької культур у пониззях Дністра та Дунаю.

Протягом 1981—1987 рр. В.Д. Баран разом з П.П. Толочком і І.І. Мовчаном брав участь у дослідженнях слов'янського городища кінця VII—XIII ст. Старигард (Ольденбург), розкопки якого проводила археологічна експедиція під керівництвом директора Музею землі Шлезвіг-Гольштейні проф. К.-В. Штруве.

У 1991—2000 рр. В.Д. Баран очолював, а у 2001—2002 рр. брав участь у дослідженнях Крилоського городища, що було центром давнього Галича — столиці Галицько-Волинської дер-

жави. У результаті понад 100-літніх досліджень, стало можливим створення Національного заповідника «Давній Галич».

Систематичні експедиційні дослідження відділу дали змогу розв'язати низку проблем, пов'язаних із формуванням і розпадом археологічних культур, уперше виділити основні етнокультурні ознаки слов'янської матеріальної культури, з'ясувати особливості соціально-економічного розвитку населення та конкретизувати етнокультурні процеси, що відбувалися на теренах України впродовж I тис. н. е., а найголовніше, стосунки слов'ян з іншими етнічними групами.

Початкові процеси формування слов'янської етнокультурної спільності пов'язані передусім із зарубинецькою культурою рубежу н. е., відкритою В.В. Хвойкою понад 100 років тому. Нашадків зарубинецьких і пшеворських племен, носіїв пізньозарубинецьких і зубрицьких пам'яток I—II ст., очевидно, можна ототожнювати зі східноєвропейськими венетами, яких згадує римський історик кінця I ст. Корнелій Тацит. Далі лінія праслов'янського етногенезу прямує через пам'ятки київської культури і подібні групи старожитностей у складі поліетнічної черняхівської культури III—V ст. На їх основі в середині I тис. н. е. формуються археологічні культури ранньосередньовічних слов'ян (празька, пеньківська, колочинська), які уперше згадуються на сторінках писемних джерел під назвою склавинів та антів. Подальший розвиток слов'янства у Східній Європі пов'язаний насамперед із традиціями празької культури, які на межі VII—VIII ст. лягли в основу райковецької культури на Правобережжі, а також частково волинцевської і роменської на лівому березі Дніпра. У межах цих культурних ареалів формуються нові племена і племінні союзи (волинян, полян, уличів, сіверян тощо), що у подальшому історичному розвитку призводить до створення Київської держави. З одного боку, простежується безперервне розселення та поступовий розвиток матеріальної культури автохтонного слов'янського населення, з іншого — наявність культурних компонентів, привнесених ззовні германським, балтським, іраномовним, фракійським, тюркським населенням. Взаємодія традицій та інновацій відображає складний діалектичний характер культурогенезу. Складні, не позбавлені драматизму взаємосплетіння економічних, політичних та культурних інтересів різноетнічних груп, поступова асиміляція або витіснення місцевим слов'янським населенням усього зайшого — одна із закономірностей історичного розвитку Південно-Східної Європи у I тис. н. е.

Важливим результатом археологічних пошуків останніх десятиліть є заповнення надійно да-

Ранньослов'янське поселення Рашків III. Розкопки В.Д. Барана

тованими пам'ятками двох хронологічних прогалів, наявність яких піддавала сумніву гіпотезу про давнє походження слов'ян і їх безперервне існування на території України в I тис. н. е. Одна з цих лакун охоплювала другу половину I — початок II ст. — час після занепаду зарубинецької культури в її класичному вигляді, друга — V ст., тобто час Великого переселення народів і формування ранньосередньовічних слов'янських культур. Заповнення цих прогалів дало можливість зробити принципово нові історичні висновки про те, що лісостепову смугу Південно-Східної Європи ніколи не залишало корінне місцеве населення. Саме ця територія, окреслена пам'ятками V ст., стала зоною формування ранньосередньовічних слов'янських культур.

По-новому висвітлено проблематику слов'янського розселення, початок якого припадає на кінець IV—V ст. Саме в цей час слов'янське населення Подесення та суміжних регіонів поширюється як у верхів'я Дніпра, у середовище «народів між балтами і слов'янами», так і в лісостеп, залишений частиною черняхівських племен. Трохи згодом слов'яни з'являються і в Подунав'ї. Вихідною територією міграцій було насамперед Середнє та Верхнє Подністров'я і Прикарпаття. На основі найхарактерніших ознак слов'янської матеріальної культури вдалося визначити шляхи розселення слов'ян, які ведуть вглиб Балканського півострова (пеньківська група) та на північ по Дунаю через Словаччину і Моравію у межиріччя Ельби і Заале (празька

Скарб срібних прикрас VIII ст. із с. Андріяшівка. Розкопки Р.В. Терпиловського

група). На середній Ельбі група прикарпатських слов'ян зустрілася ще з одним потоком слов'янського переселення — із межиріччя Одри та Вісли. Внаслідок схрещення цих пам'яток із місцевим субстратом тут виникає низка нових слов'янських культур. Так у цілому виглядає концепція, яку розробляють співробітники відділу археології ранніх слов'ян.

Тематика наукових розробок відділу охоплює практично всі періоди слов'янського етногенезу від рубежу н. е. до утворення племінних слов'янських об'єднань та формування Давньоруської держави. Однією з тенденцій сучасного етапу дослідження старожитностей у археологічній науці є розробка детальних класифікацій

О.М. Приходнюк

та типологій окремих категорій матеріальної культури, що є підґрунтям для створення кореляційних схем. Систематизація масового археологічного матеріалу обумовила здійснення типологічних розробок за багатьма категоріями археологічних об'єктів, пов'язаних здебільшого із завданням культурно-хронологічної класифікації. Це дає змогу конкретизувати процеси формування окремих пам'яток і культур в цілому, забезпечує надійність їх періодизації. Дослідженнями саме такого типу є розробки С.П. Пачкової, О.В. Петраускаса, Є.Л. Гороховського, О.В. Гопкало (Бобровської).

У наукових працях співробітників відділу систематизовано величезний археологічний матеріал, здобутий не одним поколінням археологів, який завдяки цьому став доступним широкому колу фахівців, до того ж здійснено його історичну інтерпретацію та реконструкцію етнокультурних процесів. Проведено немало досліджень, які висвітлюють господарську діяльність давніх суспільств. Загалом колектив відділу слов'янської археології за час свого існування підготував і видав 30 монографій, 10 збірників, понад 800 статей загальним обсягом близько 1000 друк. арк. За здобутими археологічними матеріалами підготовлено і видано чимало фундаментальних і узагальнювальних праць.

На окрему увагу заслуговують праці співробітників відділу, відзначені Державними преміями України в галузі науки і техніки. Це колективна монографія «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990), монографія В.Д. Барана «Давні слов'яни» (1998) із серії «Україна крізь віки» та третій том багатотомного видання «Давня історія України» (2000). У цих дослідженнях процес етногенезу розглядається через культурогенез — формуван-

ня та зміну археологічних культур, широко застосовано ретроспективний та порівняльний методи, на основі яких від найдавніших достовірних ранньосередньовічних слов'янських старожитностей до пам'яток межі нашої ери виділяються характерні ознаки культури, притаманні саме слов'янському етносу, які дають змогу виокремити його з-поміж інших етнічних утворень Південно-Східної і Центральної Європи.

Співробітники відділу брали активну участь у підготовці таких узагальнювальних праць, як «Археологія Української РСР» (1975, 1986), «Етногенез Карпат» (2000), «Українці» (2000), «Етнічна історія давньої України» (2000), «Історія української культури» (2001).

Науковий доробок працівників відділу складають колективна монографія «Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.» (1985), збірники наукових праць «Проблемы этногенеза славян» (1978), «Славяне и Русь» (1979), «Славяне на Днестре и Дунае» (1983), «Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян» (1997), «Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.» (1999), «Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України» (2003), «Археологія давніх слов'ян» (2004), авторські монографії В.Д. Барана «Черняхівська культура» (1981), «Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков)» (1988), В.Д. Барана, Д.Н. Козака, Р.В. Терпиловського «Походження слов'ян» (1991), В.Д. Барана, Я.В. Барана «Походження українського народу» (2002), Д.Н. Козака «Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі» (1984), «Етнокультурна історія Волині» (1991), «Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів» (1994), «Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок» (1999, у співавторстві), «Давні землероби Волині» (2004, у співавторстві), А.Т. Сміленко «Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XII ст.)» (1975), «Городище Башмачка III—IV вв. н. э.» (1992), Є.В. Максимова «Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры» (1972), «Зарубинецкая культура на территории УССР» (1982), О.М. Приходнюка «Слов'яни на Поділлі VI—VII ст.» (1975), «Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я у VI—IX ст. н. е.» (1980), «Пеньковская культура» (1998), «Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)» (2001), Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюка «Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре» (1984), Л.В. Вакуленко «Пам'ятки підгір'я Українських Карпат» (1977), С.П. Пачкової «Господарство східнослов'янських племен на рубежі н. е.» (1974), Б.В. Магомедова «Черняховские племена Северо-Западного Причерноморья» (1987), «Чер-

няховская культура. Проблема этноса» (2001), Р.В. Терпиловського «Ранние славяне Подесенья» (1984), «Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э.» (2004), Р.В. Терпиловського, Н.С. Абашиной «Памятники киевской культуры» (1992), Л.С. Скиби «Пирогівський могильник зарубинецької культури» (2001), Я.В. Барана «Слов'янська община» (2004), О.В. Петраускаса «Могильники черняхівської культури Косаново та Гаврилівка — порівняльна характеристика» (2003) та ін.

У відділі підготовлено 20 кандидатів і 6 докторів історичних наук, які працюють в Інституті археології НАН України та інших науково-дослідних установах та вищих навчальних закладах України. Відділ здійснює координацію досліджень у галузі ранньослов'янської археології у межах України і тісно співпрацює з історичними й історико-краєзнавчими музеями, кафедрами археології та стародавньої історії, підтримує наукові зв'язки з закордонними археологічними установами. Вони здійснюються у вигляді спільних розробок тем і проведення експедицій, участі в міжнародних конгресах, конференціях, симпозіумах. Співробітники відділу виступали з доповідями на конгресах Міжнародної унії слов'янської археології у Братиславі (1975), Софії

(1980), Новгороді (1996). На базі відділів археології ранніх слов'ян та давньоруської і середньовічної археології Інститутом археології АН УРСР та Інститутом археології АН СРСР у Києві в 1985 р. проведено V Міжнародний конгрес археологів-славистів.

Відділом археології ранніх слов'ян у 1978 р. у Києві підготовлено і проведено міжнародну конференцію на тему «Етногенез слов'ян», у 1989 р. — міжнародну конференцію істориків України, Росії та Польщі на тему «Слов'янський світ і Римська імперія», у 1999 р. — науковий семінар «Сто років вивчення полів поховань». У 1983 р. співробітники відділу взяли участь у роботі симпозіуму «Позднейшие судьбы черняховской культуры» (Кам'янець-Подільський). Співробітники відділу беруть участь у розробці проектів спільно з вченими-славістами Росії, Білорусі, Польщі, Угорщини, Словаччини, Югославії та інших країн.

Усе це свідчить про сучасний рівень наукових досліджень археологів-славистів, які у багатьох напрямках археологічної науки посідають провідні позиції. Це, зокрема, стосується такої важливої проблеми як етногенез та рання історія слов'янських народів.

Одержано 11.06.2005

В.Д. Баран, Н.С. Абашина

ОТДЕЛ АРХЕОЛОГИИ РАННИХ СЛАВЯН (к 30-летию научной деятельности)

В статье, подготовленной к 30-летию со дня основания отдела археологии ранних славян, рассмотрены наиболее важные вехи становления отечественной археологической славистики. Значительное внимание уделено проблематике научных исследований сотрудников отдела. Приведена краткая характеристика их экспедиционных работ. Дана оценка научным результатам, полученным учеными отдела в изучении проблемы происхождения и ранней истории славян.

V.D. Baran, N.S. Abashina

EARLY SLAVS ARCHAEOLOGY DEPARTMENT (to the 30th anniversary of the scientific effort)

The article prepared to the 30th anniversary of establishment of Early Slavs Archaeology Department considers the most important milestones of formations of domestic archaeological Slavonic studies. Considerable attention is paid to the subjects of research activities of the staff. A brief description of their field work is presented. Scientific research results obtained by the scholars of the department in the study of the problem of origin and early history of the Slavs are estimated.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА — 110 років ДОСЛІДЖЕНЬ

Статтю присвячено огляду головних досягнень у дослідженні трипільської культури за 110 років з часу її відкриття В.В. Хвойкою.

Трипільська культура як феномен європейської праісторії

Роком відкриття трипільської культури умовно вважають 1893 р., коли В. Хвойка на Кирилівських висотах у Києві, крім всесвітньо відомої палеолітичної стоянки, відкрив сліди неолітичної епохи. Ці знахідки надихнули його на пошуки пам'яток цієї доби навколо Києва і привели до розкопок кількох поселень поблизу містечка Трипілля, яке й дало назву одній із найяскравіших культур у праісторії Європи (Черняков 1993, с. 5—18).

Отже, відкриття і назва трипільської культури пов'язані з Київщиною та дослідженнями київського археолога В. Хвойки. З кінця ХХ ст. вживають термін «культура (культурна спільність) Трипілля—Кукутень», оскільки ці дві культури визнані феноменом давньої історії Карпато-Балкано-Дніпровського регіону доби енеоліту. Проте територія, на якій була поширена трипільська культура, від часу її відкриття і до сьогодні завжди належала різним державам, імовірно, саме це спричинило появу трьох назв: Кукутень — у Румунії, мальована кераміка — у Галичині та на Буковині і трипільська культура — на Поділлі та Київщині. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., коли культуру Кукутень, поширену від Карпатських гір до р. Прут, почали вивчати в Румунії (Петренку-Дымбовица 1984, с. 11—16), аналогічні пам'ятки було відкрито на теренах двох імперій — Австро-Угорської та Російської. Здається, це було вирішальним чинником історії дослідження трипільської частини трипільсько-кукутенської спільноти, тому що переважна частина трипільської території на сучасній мапі від Дністра до лівобережжя Дніпра зосереджена на теренах незалежної України, територію якої наприкінці ХІХ — першій половині ХХ ст. було поділено між кількома державами. Частина трипільської ойкумени, менша за площу, але не за значенням для дослідження, зосереджена у Молдові. Перебування у складі республік Радянської імперії — нині незалежних держав, спричинило спільну для пам'яток Украї-

ни та Молдови назву — трипільські, хоча з огляду на культурологічні визначення, останні мають належати до кукутенської частини Трипілля—Кукутені.

Потрібно зауважити, що столітній ювілей культури Кукутень досить широко, на державному рівні, відзначали у Румунії, з-поміж інших заходів скликавши міжнародну конференцію, у президії якої був присутній керівник держави Н. Чаушеску (La civilisation...1987). В Україні заходи, присвячені століттю досліджень трипільської культури, були дещо скромнішими, у тому сенсі, що майже не отримали резонансу за кордоном, а друком вийшла лише частина матеріалів, напрацьованих з цієї нагоди трипільцзнавцями. Єдине наукове видання — один номер журналу «Археологія», присвячений 100-річному ювілею відкриття трипільської культури (Археологія 1993). З нагоди 110-ї річниці відкриття трипільської культури очікується вихід друком матеріалів міжнародної конференції у Тальянках, присвячений цій даті. Отже, можна вважати, що питання історії розвитку трипільцзнавства в Україні є актуальним, воно фактично стало окремою галуззю первісної археології і досі належним чином не вивчене. До того ж, у численних оглядах, присвячених вивченню Трипілля за радянських часів, наголошувалося на дослідженнях саме радянських фахівців, а праці «дореволюційних» та «буржуазних» археологів, як правило, згадувалися побіжно як методично незрілі або лишалися поза увагою.

До казусів імперського минулого можна віднести й практику, можливо, і не дуже важливу по суті, але досить показову: транслітерацію з російської, а не з української мови назви культури «Трипілля» у мовах, які користуються латиницею, — від «La ceramique Tripolienne», виданої Т.С. Пассек у 1935 р., до тому Балтійсько-Понтійських студій «The western border area of the Tripolye culture», що вийшов друком у 2000 р.

Матеріали для висвітлення історії вивчення Трипілля можна відшукати насамперед у статтях, присвячених підсумкам праці археологів в Україні з нагоди різних ювілеїв. Значні та змістовні історіографічні огляди подано в працях

Т. Пассек (Пассек 1949, с. 7—21), С. Бібікова (Бибиков 1953), К. Черниш (Черниш 1982). За останні десятиріччя з'явилося чимало статей, присвячених «дореволюційним» та «буржуазним» археологам, які працювали в Україні й вивчали трипільську культуру. Майже неінформативними для нашої теми виявилися монографії про розвиток радянської археології В. Генінга (Генинг 1982) та Л. Клейна (Клейн 1993), тому що вони висвітлюють переважно розвиток теоретичних аспектів археології. В. Генінг підкреслює, що, на відміну від переважної більшості робіт, де «историографический анализ понимается узко, в справочно-библиографическом плане, когда все сводится к перечню открытий и находок», його «Очерки» присвячені саме «анализу исследовательской практики, оценке методологического подхода» (Генинг 1982, с. 8). Можна відверто констатувати, що трипільська археологія в Україні не мала відношення до аспектів археологічної науки того періоду, який досліджується В. Генінгом. До назви праці Л. Клейна, здається, варто додати «Феномен советской археологии в уяві Л.С. Клейна», оскільки фактично з цієї монографії, яка переважно презентує археологію Москви та Ленінграда, а не всього Радянського Союзу, виходить, що археології в Україні не існує, звісно, крім випадків, коли знаних фахівців засилають на підмогу відсталій провінції (Клейн 1993, с. 66). На відміну від В. Генінга, який знайомить читача з проблемами, дослідженими у його праці, Л. Клейн претендує на осмислення радянської археології як явища (феномену) у світовій науці. Назва його монографії вводить в оману читача, особливо західного, не обізнаного з археологією Радянського Союзу, адже її присвячено практично тільки теоретичним розробкам в археології, а крім того, написано із зухвалих позицій снобізму та імперських амбіцій.

Здається, настав час об'єктивно проаналізувати більш ніж столітній шлях нагромадження знань про трипільську культуру в Україні. Слід підкреслити, що ми намагалися уникнути використання терміна «український археолог», а якщо і вживаємо його, то маємо на увазі не належність дослідника до українського етносу, його громадянство або мову, якою викладено його дослідження, а тільки те, що праці його стосуються пам'яток, розташованих на теренах сучасної України. До речі, саме аналіз трипільської археології демонструє своєрідний «інтернаціонал». Цій культурі присвячені праці фахівців з різним громадянством і багатьох національностей: чехів, поляків, німців, австрійців, євреїв, угорців, британців, росіян і, звісно ж, українців. Дослідження власне українських старожитностей викладено українською, російською,

польською, німецькою, французькою, англійською. Саме аналізу цього надбання кількох поколінь археологів ми і присвятили своє дослідження.

Трипільська культура на теренах двох імперій

Австро-Угорщина. Перші відкриття. За даними Т. Пассек (Пассек 1949, с. 7), найдавніші знахідки трипільської культури Подніпров'я з колекцій Державного історичного музею у Москві датуються 1854 р.

Першим, хто звернув увагу на трипільські пам'ятки Галицького Поділля, які тоді, зрозуміло, ще не мали такої назви, був А. Шнайдер. Він склав реєстр 65 археологічних пам'яток, виявлених чи обстежених ним на Борщівщині (Крушельницький 1998, с. 85). У 1874 р. тут проводив розкопки А. Кіркор (Крушельницька, Бандарівський 1998, с. 74), який у 1876 р. в печері Вертеба, поблизу Більча Золотого, знайшов трипільські старожитності. Згодом він досліджував трипільське поселення в с. Васильківці (Kirkor 1887). У 1878 р. А. Шнайдер відкрив поселення в Кошилівцях, але вважав його місцем римського табору (Пастернак 1961, с. 223). У 1877 р. археологи з Кракова І. Коперницький та В. Пшебиславський (останній був опікуном археологічних пам'яток Поділля та Покуття за часів Австро-Угорської імперії) вели дослідження в Городниці (Kopernicki 1878). У 1889—1892 рр. Г. Осовський (Ossowski 1890), який був за фахом ще й геологом, досліджував поселення у Заліщицькому, Борщівському та Гусятинському повітах Східної Галичини, розкопував поселення біля Васильківців, детальніші розкопки провів у Більчі Золотому, у Вертебі та біля парку, де виявив два шари трипільської культури. Скупчення випаленої глини вчений вважав поховальними спорудами. Г. Осовський на високому професійному рівні виконав план печери Вертеба (Сохацький 1998, с. 76—77). Таким чином, біля Більча Золотого було простежено три фази розвитку культури мальованої кераміки. Поселення в парку було досліджене у 1899 р. В. Деметрикевичем, який вважав обпалені конструкції рештками жител (Demetrykewice 1900).

Розкопки у Кошилівцях у 1908—1911 рр. провів археолог зі Львова К. Гадачек, який згодом видав матеріали досліджень з альбомом ілюстрацій і фотографіями знахідок (Nadacek 1914).

На Буковині у 1893 р., у той самий час, коли В. Хвойка відкрив перше поселення трипільської культури у Подніпров'ї, Р.-Ф. Кайндль, профе-

сор університету в Чернівцях, розпочав розкопки «Буковинської Трої» — поселення з мальованою керамікою біля с. Шипенці (Фрунчак, Фантух 1998, с. 90). Він уважав знайдені ним глиняні обпалені залягання руїнами жител.

У 1911 р. М. Гімнер провів розкопки на Уманщині у Попудні та П'янішкові. Матеріали цих досліджень, виконаних на високому методичному рівні, було видано вже після загибелі М. Гімнера під час Другої світової війни (Gimner 1993).

Так виглядає стислий перелік досліджень трипільської культури наприкінці XIX ст. на землях України, які входили до складу Австро-Угорської імперії. У згаданих працях археологів цього регіону знайдені старожитності культури мальованої кераміки були визначені як «домікенські», а отже, вони посіли належне місце серед європейських старожитностей. Було зроблено перші стратиграфічні та хронологічні спостереження. Виникла дискусія щодо інтерпретації скупчень обпаленої глини як поховальних споруд (Г. Осовський) або жител (В. Деметрикевич, Р.Ф. Кайндль, К. Гадачек). Накопичені під час перших розкопок джерела стали базою для подальших розкопок і досліджень культури мальованої кераміки.

Російська імперія. Відкриття і дослідження В. Хвойки. Досягненням В. Хвойки вважають визначення відкритих ним наприкінці XIX ст. на Київщині пам'яток як таких, що належать окремій неолітичній культурі, а також зіставлення з ними матеріалів, знайдених в інших регіонах сучасної України. Він «выделил их в особую тему для научного исследования и определил огромное значение трипольской культуры среди остальных древностей Восточной Европы» (Пассек 1949, с. 7). Розібратися у науковій спадщині В. Хвойки, присвяченій вивченню Трипільля, не таке просте завдання, як здається на перший погляд, адже методика археологічних досліджень та фіксації матеріалів на той час тільки формувалася, а В. Хвойка не був у перших лавах цих розробок. Досить нагадати, що проблемою є встановлення, з якої саме пам'ятки походять ті чи інші знахідки. Хронологію щодо розкопок В. Хвойки у Подніпров'ї намагався з'ясувати М. Відейко (Видейко 1982, с. 12—14). Матеріал про першу знахідку решток неолітичного поселення у 1893 р. на Кирилівських висотах був опублікований В. Хвойкою лише у 1899 р. поряд з даними про розкопки 1876—1878 рр. біля Трипільля, Верем'я, Жуківців, Щербанівки. Результати перших досліджень неолітичної культури трипільського типу В. Хвойка оприлюднив у доповіді на XI Археологічному з'їзді, який відбувся у 1899 р. у Києві. Учасники з'їзду відвідали місця розкопок В. Хвойки. Можна вва-

жати, що відтоді бере свій початок традиція польових семінарів на поселеннях трипільської культури. Крім того, працювала археологічна виставка, на якій було репрезентовано знахідки культури мальованої кераміки В. Пшебиславського, матеріали, знайдені В. Хвойкою в околицях Трипільля, а також, щоправда у розділі «Скіфські старожитності», речі із зібрання Ю. Абазі біля м. Шпола на Звенигородщині. У праці «Каменный век Среднего Приднепровья» (Хвойка 1899) знахідки з київських землянок було віднесено до «культури В», яку В. Хвойка вважав примітивнішою, а тому і старшою, ніж «культура А», до якої віднесено матеріали розкопок поблизу Трипільля. Назва «трипільська культура» з'явилася в праці В. Хвойки, присвяченій розкопкам 1901 р. неподалік Канева та Ржищева (Хвойка 1904). У 1909 р. В. Хвойка досліджує на Поділлі поселення Крутобородинці (Хвойка 1909). За його даними, всього було отримано матеріали з понад 500 об'єктів трипільської культури (Хвойка 1905). Інтерпретацію цих матеріалів було зроблено В. Хвойкою у кількох узагальнювальних працях (Хвойка 1913). Дослідник вважав, що трипільські старожитності залишили пращури слов'ян — арійські племена. Вони мешкали у землянках, подібних до київських, ховали небіжчиків у складних глиняних спорудах у супроводі численного інвентарю, після спалення яких залишалися «площадки» (термін уведений В. Хвойкою). Це були перші землероби на теренах Середнього Придніпров'я, автохтонне населення, культура якого формувалася під впливом цивілізації Давнього Сходу. В історіографічних оглядах, присвячених трипільській культурі, іноді зауважують, що «заклучения (В. Хвойки) оставались господствующими длительное время» (Пассек 1949, с. 8). Утім, це не зовсім так. Безперечно, науковий авторитет В. Хвойки був великий, але деякі його положення викликали дискусії, які й досі не вщухають. Найважливішою проблемою трипільознавства стала інтерпретація площадок як поховальних комплексів. Не всі дослідники — сучасники В. Хвойки поділяли його погляди і вважали площадки рештками жител, наприклад В. Городцов (Городцов 1899), а Ф. Вовк припускав, що деякі з них є залишками керамічних горнів (Волков 1900, с. 131), такої самої думки були В. Антонович та К. Маєвський. Це мало значення не тільки для уявлення про житлобудування трипільців, адже В. Хвойка використовував аргумент про обряд кремації для віднесення трипільців до арійської раси (Хвойка 1899; Хвойка 1906, с. 803—812). Не всі погоджувалися з тим, що трипільці — тубільне населення Середнього Подніпров'я. Критикували і методику польових досліджень В. Хвойки, наприклад М. Біляшевський. Не всі знахідки,

здобуті під час розкопок, були опубліковані. Але незаперечним є факт, що саме В. Хвойка зробив найвагоміший внесок у розкопки та дослідження трипільської культури наприкінці XIX — початку XX ст.

Не сприяло науковим дослідженням і те, що В. Хвойка, проводячи розкопки переважно за гроші меценатів або Імператорської Археологічної комісії, вимушений був розраховуватися з ними знахідками або продавати їх для отримання коштів на нові польові дослідження. Саме таким чином чудові розписні посудини, статуетки та інші речі стали окрасою колекцій Імператорського Ермітажу та Імператорського Російського історичного музею у Москві. Все ж таки більшість матеріалів трипільської культури, здобутих на українській землі, залишилася на Батьківщині та стала основою експозиції уже згаданої виставки у Київському музеї старожитностей і мистецтв (нині Національний музей історії України), одним із засновників та головним хранителем якого був В. Хвойка.

Одне з визначних місць в історії вивчення трипільської культури належить Ф.К. Вовку. У доповіді на міжнародному конгресі в Парижі дослідник розглянув трипільську культуру в контексті європейського неоліту, висловив думку про призначення трипільських глиняних споруд і висунув ідею східного (з Давнього Сходу) походження Трипілья (Vovk 1900—1902, р. 401—404). Перший розділ його дослідження трипільських пам'яток Київщини, Галичини, Буковини й Румунії було видано у збірці Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Вовк 1905, с. 1—27). Це була частина монографії, яку автор не встиг завершити за життя. Ще одну частину її підготовлено до друку і видано М.Я. Рудинським у збірці Кабінету антропології ім. Ф. Вовка (Вовк 1928, с. 9—30).

Дореволюційні дослідження трипільських пам'яток та погляди археологів початку XX ст. Археологічні дослідження на Поділлі наприкінці XIX — початку XX ст. пов'язані з розвідувальними роботами Е. Сіцинського та створенням ним археологічної карти, у виданні якої у 1920-ті рр. було позначено 30 трипільських пам'яток (Сіцинський 1927). Перші розкопки трипільського поселення тут провели біля с. Кринички В. Антонович та Ч. Зборовський у 1891 р. У 1909—1913 рр. С.С. Гамченко розкопував поселення Кринички, Коритне та пам'ятки біля Саврані. Зауважимо, що переважна більшість знахідок потрапила до «двох столиць» Російської імперії. Дані розкопок були частково опубліковані вже у 1920-ті рр. (Гамченко 1926; Макаренко 1926).

На Черкащині дослідження трипільських поселень наприкінці 1880-х — початку 1890-х рр. проводив о. Василь Доманицький (Доманицький

1889; 1902). У 1900 р. у Колодистому працював М. Біляшевський (Беляшевский 1901). Здійснюючи розкопки на високому методичному рівні, з ретельною фіксацією у польовій документації, він висловив думку, що трипільські площадки — не рештки поховального ритуалу, а залишки домівок від жител. Потім цю думку розвинув у своїх працях Є.Ю. Кричевський, а згодом і Т.С. Пассек. Розкопки трипільського поселення та курганів неподалік с. Колодисте провів О. Спіцин, який застосовував методику досліджень траншеями різної ширини. Він, на відміну від В. Хвойки, вважав площадки рештками жител (Спицын 1904).

У Бессарабії розкопки поселення Петрени проводив Е. фон Штерн. Велике значення для трипільознавства на початку XX ст. мали їх інтерпретація та порівняння з європейськими старожитностями. Е. фон Штерн також вважав трипільську культуру домікенською і відносив її до широкого кола культур Середземномор'я. Площадки він інтерпретував як поховальні споруди (Штерн 1906).

У 1916 р. розкопки поселення Сушківка на Уманщині розпочала В. Козловська (Козловська 1918).

М. Біляшевському належить ініціатива постановки та порушення питання про необхідність розробити досконаліші методи відкриття, спостереження та фіксації пам'яток трипільської культури (Курінний 1926, с. VII).

На початок XIX ст. припадає перша спроба створення класифікації трипільських фігурок, яку розробила О. Скриленко (Скрыленко 1905).

До дискусії про призначення трипільських площадок після виступу на XI з'їзді В. Хвойки долучився В. Городцов, який вважав їх руїнами будинків (Городцов 1900).

Було зроблено перші спроби етнічної ідентифікації трипільської культури. В. Хвойка вважав її арійською, Е. фон Штерн — протофракійською (Штерн 1906, с. 41). Висувалися різні гіпотези про походження Трипілья: з Мікен, Малої Азії і навіть Китаю або, навпаки, про виникнення єгейської цивілізації під впливом Трипілья.

Джерела з вивчення трипільської культури накопичувалися досить швидко, що відзначив у своїй «Історії України-Русі» М. Грушевський (Грушевський 1991, с. 18). До трипільської культури зверталися фахівці, вивчаючи етногенез слов'ян. Перший період трипільознавства пов'язаний насамперед з нагромадженням джерел та осмисленням ролі відкритої культури в праісторії Східної Європи. Введення відкритих старожитностей у науковий обіг, тобто публікація результатів розкопок, було скоріше винятком, ніж нормою. Така традиція була типовою і для наступних часів.

К. Черниш слушно визначила початковий етап вивчення трипільських поселень як такий «когда создавалась методика их изучения, накапливался вещевой материал, впервые интерпретировались различные стороны трипольской культуры» (Черныш 1982, с. 167). Подальше вивчення трипільської культури в Україні відбувалося вже у радянський період.

Трипільські пріоритети археології Радянської України в 1920—1930 рр.

У Радянській Україні трипільська археологія продовжувала розвиватися, зокрема силами учнів і співробітників В. Хвойки. В Українській академії наук — установі, яка досліджувала трипільську культуру, з 1924 до 1933 р. існував Всеукраїнський Археологічний Комітет (ВУАК). Розкопки трипільських поселень тривали майже на всій території України. З 1921 р. М. Болтенко досліджував усаївський комплекс з поселення та могильників, віднесений ним до усаївської культури. У Подністров'ї в Озаринцях та Кадіївцях вів дослідження М. Рудинський. У Подніпров'ї В. Козловська працювала у Баликах біля м. Ржищів та у Верем'ї. Вона ж вела розкопки в Сушківці на Кіровоградщині та Черкащині, у Томашівці — П. Куренний, у Майданецькому, Тальянках, Володимирівці — Б. Безвингінський. На Поділлі, у Білому Камені та Стіні, вивчали поселення С. Гамченко та М. Макаревич, вони ж розкопали житло у Колодяжному на Волині. Працювали у Колодистому, Черняхівці, Красноставці — П. Курінний, у Борисівці — М. Біляшевський. На Десні в Євмінці вів дослідження М. Макаренко. Обсяг кожного з перелічених досліджень був не дуже великим, але сама кількість досліджених менш ніж за 10 років пам'яток, їх хронологічний та географічний діапазон вражають і дають змогу стверджувати, що джерелознавча база трипільознавства стрімко зростала. Частину здобутих під час цих розкопок матеріалів було опубліковано, зокрема у I томі «Трипільська культура в Україні» (II том так і не вийшов друком) та у двох числах «Коротких звідомлень ВУАК». Дослідження Трипільської комісії ВУАК ставили за мету насамперед поповнити джерелознавчу базу для вивчення трипільської культури, і ця мета була досягнута. Час аналітичних та узагальнювальних праць ще не настав, вони були не можливі в атмосфері постійних реорганізацій наукових установ, але були певні спроби дослідження проблем господарства, а також класифікації кераміки, розроблені Т. Пассек та Б. Латиніним, які мали увійти до II тому «Трипільської культури», видання якого так і не

здійснилося. Класифікація трипільської кераміки, розроблена у згаданій праці, стала основою монографії співробітниці Інституту історії матеріальної культури АН СРСР Т. Пассек (Passek 1935), яка з 1925 р. вивчала трипільські колекції у музеях України та вела розкопки поселень разом з Б. Латиніним.

Цей період у вивченні Трипілья в Україні пов'язаний переважно з польовими роботами археологів українських дослідницьких установ, за винятком невеликих розкопок на Десні фахівців з Москви та Ленінграда — Т. Пассек та Л. Дінцеса.

Реорганізація Української Академії наук привела до створення у 1934 р. нової археологічної установи — Інституту історії матеріальної культури, у 1938 р. його перетворено на Інститут археології Української Академії наук. Трипільська тематика вважалася одним з найважливіших напрямків інституту. Т. Мовчанівський розробив програму вивчення Трипілья, присвятивши «черговим методологічним питанням трипільської проблеми» спеціальну працю, в якій розглянув мету і структуру археологічних досліджень інституту. Саме ця програма ставила завдання провадити дослідження трипільських поселень широкою площею. Найбільш актуальним Т. Мовчанівський вважав вивчення господарства: осілости, хліборобства, скотарства, гончарства як окремих науково-дослідних проблем на основі міждисциплінарних досліджень. Наслідком останнього аспекту було вивчення в секторі історичних технологій трипільської кераміки, проведене О. Кульською, яке не втратило наукового значення і сьогодні.

Втілення програми Т. Мовчанівського розпочалося у 1934 р. роботою Трипільської експедиції, в якій брав участь Інститут історії матеріальної культури АН СРСР ім. М.Я. Марра. Його представниками були Т. Пассек з Москви і Є. Кричевський з Ленінграда. Очолював експедицію С. Магура. У ній працювали М. Макаревич, В. Петров, К. Коршак, В. Козловська, Н. Кордиш. Розкопки біля с. Халеп'я на поселеннях Коломийщина 1 і 2 тривали до 1938 р. Уперше в історії археологічних досліджень трипільське поселення було розкопане повністю. У Трипільській експедиції на основі досвіду всіх її співробітників формувалася методика польових досліджень трипільських поселень, яка в цілому збереглася і до сьогодні. Результати досліджень Трипільської експедиції було опубліковано в томі «Трипільська культура», виданому у 1940 р. у Києві. На основі розкопок Трипільської експедиції Є. Кричевський (Кричевський 1940, с. 479—589) докладно вивчав проблему інтерпретації обпалених глиняних решток трипільських споруд — майданчиків, дискусія про призначення яких

триває від початку вивчення трипільської культури. Він ґрунтовно доводив, що вони є руїнами будинків, і створив концепцію реконструкції трипільського житлобудування, підтриману Т. Пасек, яка панувала у науці до початку 60-х років ХХ ст. Згідно з реконструкцією Є. Кричевського—Т. Пасек, майданчик інтерпретується як залишки будинку, що мав підлогу у вигляді дерев'яного настилу, укладеного на землю, обмазаного шаром глини і випаленого до того, як почали будувати стіни. Особливим досягненням вважалося визначення Т. Пасек вивчених Трипільською експедицією пам'яток як родових поселень трипільських племен. Велике значення мало хіміко-технологічне дослідження трипільської кераміки (Кульська, Дубіцька 1940, с. 325—337) та архітектурних деталей, проведене О. Кульською і Н.Д. Дубіцькою (Кульська 1940, с. 307—324).

У 1936—1940 рр. тривали розкопки у Володимирівці на Кіровоградщині за участю В. Козловської, очолені Т. Пасек (Пасек 1938, с. 235; 1947). В. Петров у 1936 р. у складі Археологічної групи Поліської експедиції провів невеликі за обсягом, але досить важливі дослідження в Городську, де вперше було відкрито трипільську культуру в Поліссі. В. Петров зазначав, що це поселення має «виразні зв'язки з пізнішою трипільською культурою, має велике значення для розв'язання питання про кінець трипільської культури...» (Петров 1940, с. 342). М. Болтенко (Болтенко 1949, с. 218—219) та О. Лагодовська (Лагодовська 1946, с. 38—54) продовжували дослідження поселення та могильників усатівської культури. У 1940 р. було організовано спільну археологічну експедицію АН СРСР та АН УРСР, яка обстежила пам'ятки на Лівобережжі Дністра. У ній брали участь Є. Кричевський та С. Бібіков.

У 1941 р. у Києві вийшла друком перша загальноювальна праця, присвячена трипільській культурі, в якій Т. Пасек з-поміж іншого опублікувала матеріали Трипільської експедиції (Пасек 1941а).

Активність вивчення Трипілья в Україні Інститутом археології АН УРСР доводить той факт, що з чотирьох наукових конференцій, проведених інститутом у 1939—1941 рр. у Києві, дві було присвячено проблемам трипільської культури (Славин 1946, с. 87).

Важливий дослідницький проект Інституту матеріальної культури, замислений Т. Мовчанівським і втілений працівниками Трипільської експедиції, завершився успішно, але доля багатьох українських учених, які його започаткували і здійснювали, була трагічна. У 1930-ті рр. майже знищено школу українських дослідників Трипілья. За опір руйнуванню Михайлівського собо-

ру репресовано М. Макаренка, пізніше знищені сталінським режимом Т. Мовчанівський, С. Магура та К. Коршак. Засуджено на 10 років таборів М. Болтенка, репресовано і Б. Латиніна.

У 1941 р. почалася Велика Вітчизняна війна, яка перекреслила плани подальших досліджень та видання II тому «Трипільської культури», що готувався до друку в Інституті археології АН УРСР. До нього мали увійти звіти про розкопки на Коломийщині, у Володимирівці та інших пам'ятках. Інститут евакуювали до Уфи, де поряд з іншими дослідженнями О. Лагодовська готувала видання матеріалів розкопок Усатівського могильника, в якому було зроблено спробу соціальної інтерпретації поховальних комплексів Усатова (Лагодовська 1943, с. 53—66). У Києві залишилися П. Курінний та В. Козловська, які разом з німецькою армією залишили Київ і опинилися в еміграції. Матеріали трипільських колекцій різних українських музеїв разом з іншими експонатами були запаковані для відправлення до Німеччини. На щастя, не всі вони встигли туди потрапити, частину було повернено Україні. Цей процес триває і досі.

Під час війни було втрачено чимало трипільських колекцій, наприклад значну частину матеріалів усатівських могильників. Через трипільські пам'ятки на висотах Наддніпрянщини проходили укріплення «Східного валу», частину з них бомбардували на Букринському плацдармі, протитанковий рів перетнув житла Володимирівки, постраждали могильник та поселення в Усатовому. Друга світова війна забрала життя багатьох фахівців-трипільознавців. Під час евакуації з блокадного Ленінграда загинув Є. Кричевський, у фашистському концтаборі — О. Кандиба.

«Паралельне трипільознавство»: по той бік «залізної завіси». У 20—30-ті рр. ХХ ст. важливі дослідження трипільської культури тривали за межами Радянської України. Насамперед це вивчення пам'яток трипільської, або, як її називали, «культури мальованої кераміки», у західноукраїнських землях, які входили до складу різних європейських імперій. Фактично, трипільську культуру тут вивчали західноєвропейські фахівці, а їх дослідження, до речі, видані кількома мовами, не мали яскраво вираженого національного забарвлення. Кілька археологів, які вивчали трипільську культуру, належали до празької школи. Ще один центр з вивчення Трипілья був у Львові. Деякі дослідження стали можливими завдяки підтримці Наукового товариства ім. Т. Шевченка. П. Курінний пише про три хвилі політичної еміграції до Західної Європи з України (Курінний 1994, с. 122). Трипільську культуру вивчали представники другої, після

1919 р., та третьої, після Другої світової війни, еміграції, хоча зрозуміло, що такий поділ є досить умовним.

Л. Козловський у 1922 р. проводив розкопки у Бучачі, а у 1926 р. разом з Г. Чайлдом — у Кошилівцях, за участю Гатчінсона та Пристена — у Незвиську (Kozlowski 1939). Л. Козловський уперше реконструював трипільський будинок «на палях». Рештки майданчиків він вважав руїнами жител, які спалювали разом з хатнім начинням та останками померлого господаря (Kozlowski 1930). У 1970-ті рр. ідею Л. Козловського щодо ритуального спалення трипільських жител підтримали В. Маркевич і К. Зінковський. Тому здається передчасним твердження щодо остаточного розв'язання питання про те, що трипільські майданчики — тільки рештки жител і не є свідченням поховальних ритуалів. Л. Козловському належить перша хронологічна схема для трипільських пам'яток Середньої Наддністрянщини. У 1930-ті рр. невеликі за обсягом розкопки у Заліщиках проводили Т. Сулімівський та Й. Журовський, а в Городниці — М. Смішко.

У Галичині працював видатний археолог О. Кандиба. У 1920—1930-ті рр. за підтримки Наукового товариства ім. Т. Шевченка він здійснив розвідки та розкопки у Верхньому Подністров'ї біля сіл Ланівці, Добровляни, Заліщики та Більче Золоте, у печері Вертеба. У 30-ті рр. ХХ ст. він працював у Празі в Українському Вільному університеті та археологічному відділі Чеського Національного музею. Це дало досліднику змогу брати участь у міжнародних археологічних конференціях, знайомитися з матеріалами колекцій, які зберігалися в різних музеях, та спілкуватися з фахівцями європейських археологічних установ. О. Кандиба брав участь у багатьох експедиціях, у тому числі й міжнародних, по всій Європі, а також читав курс лекцій у Гарвардському університеті в США. Результати археологічних експедицій багатьох дослідників узагальнено у монографії, присвяченій поселенню Шипенці (Kandyba 1937). Найважливішим досягненням О. Кандиби стало створення періодизації трипільської культури на Галичині та Буковині, а також узгодженість її з періодизацією культури Кукутені Г. Шмідта. Важливим є факт віднесення матеріалів поселення Городище—Городниця до культури, яка передує та генетично пов'язана з культурою мальованої кераміки і зіставлення їх з дослідженими Р. Вульпе шарами Ізвоару, зарахованими до культури Прекукутені. Отже, уже в 1937 р. О. Кандиба опублікував періодизацію трипільських пам'яток Галичини, які розглядалися як частина культурної спільності Трипілля—Кукутені. У радянському трипіллязнавстві така періодизація була остаточ-

но оформлена лише після виділення Т. Пассек етапу Трипілля А, пам'ятки якого зіставлені з Ізвоаром у праці 1949 р. (Пассек 1949, с. 28—41), та етапу Трипілля В I—В II (Виноградова 1983, с. 6—12), який відповідає періоду Кукутені А—В, виділеному у 70-х рр. ХХ ст. У 1937 р. О. Кандиба виїхав до США, став одним із організаторів Українського наукового інституту, де під його редакцією вийшла збірка, присвячена пам'яткам трипільської культури «Старша мальована кераміка в Галичині».

У дослідження трипільської культури важливий внесок зробили такі яскраві представники науки української діаспори, як Ф. Вовк, В. Щербаківський, Л. Чикаленко. Завдяки діяльності Ф. Вовка науковий світ Європи зацікавився матеріалами трипільської культури. В. Щербаківський звертався до Трипілля, викладаючи свою оригінальну концепцію походження українського народу (Щербаківський 1941). Л. Чикаленко, творець оригінальної концепції вівіфікаціонізму, вивчав трипільську орнаментацию і присвятив їй декілька праць (Чикаленко 1926).

Порівнюючи досягнення «паралельного трипіллязнавства» і здобутки радянських археологів у період між двома світовими війнами, можна дійти висновку, що кожен з цих наукових центрів мав значні успіхи у вивченні Трипілля. Наша мета — звести ці лінії, які лишалися паралельними за часи радянського режиму, адже вчені, хоч би де вони працювали, вивчали трипільську культуру, яка належить праісторії і не має державних кордонів, політичних та національних інтересів. Жодні ярлики «буржуазних учених», «українських націоналістів», «радянських дослідників» не мають затьмарювати головні критерії, за якими нащадки оцінюють своїх попередників у науці, — це науковий фах і наукова відданість.

Повоєнний «ренесанс». Тільки-но змовкли гармати Другої світової війни, як муза Кліо надихнула археологів на нові дослідження. Вже влітку 1945 р. в Україні поновилося активне вивчення трипільської культури. Проведено розвідувальні дослідження, під час яких було відкрито нові важливі трипільські пам'ятки і почалося дослідження деяких з них: Т. Пассек очолила експедицію у Пороссі, а С. Бібіков — у Подністров'ї. М. Болтенко та О. Лагодовська продовжили у 1945—1946 рр. дослідження усатівської культури.

На відповідній секції V наукової конференції Інституту археології АН УРСР 1946 р. підсумовано результати цих досліджень (Рудинська 1948, с. 199—225).

В. Даниленко, який під час війни ознайомився з матеріалами культур Прекукутені та Кукутені у Румунії, уперше у вітчизняній історіографії

підняв проблему пам'яток ранньотрипільського часу, їх періодизації та генетичного зв'язку трипільської культури з неолітом Південної України (Рудинська 1948, с. 212). Як і О. Кандиба, він порівнював найдавніші трипільські поселення в Україні — Саврань, Вишнопіль — з Ізвозаром I та іншими прекукутенськими комплексами і дійшов висновку про їх спорідненість.

М. Макаревич завершив працю над картою трипільських пам'яток, видання якої досі залишається нездійсненим (В. Маркевич видав лише карту трипільських пам'яток Молдови).

У 1946 р. Т. Пассек поновила розкопки у Володимирівці, де у 1940 р. було встановлено існування близько 150 жител. Розкопано декілька площадок та ям, отримано велику колекцію знахідок. Частково ці матеріали включено до узагальнювальної праці Т. Пассек «Периодизация трипольских поселений», де було аносоване видання «... автором данной книги отдельной монографии», присвяченої розкопкам у Володимирівці (Пассек 1949, с. 79—106).

У 1949 р. вийшла узагальнювальна праця Т. Пассек «Периодизация трипольских поселений», у якій авторка розглянула більшість відомих на той час матеріалів трипільської культури і частково опублікувала результати досліджень Трипільської експедиції. В основу періодизації Т. Пассек покладено дослідження кераміки у монографії «La céramique Tripolienne». Українські пам'ятки типу Ізвозару I (культура Прекукутень) Т. Пассек виділила у ранній етап трипільської культури (Трипілля А), середній етап, репрезентований пам'ятками з розписним посудом, поділено на два ступені — В I та В II, три культурні комплекси складають пізній етап Трипілля — С I та С II. До останнього Т. Пассек віднесла Усатівську культуру. У цілому хронологія трипільських пам'яток, визначена Т. Пассек у «Периодизации трипольских поселений», визнається переважною більшістю дослідників й нині. Проте певні нюанси цієї схеми зазнали суттєвої ревізії під час сучасних досліджень. По-іншому виглядають і погляди на такі проблеми, розглянуті в монографії Т. Пассек, як генезис Трипілля, реконструкція жител, соціально-економічний розвиток трипільського населення.

У повоєнні роки співробітники Інституту археології АН СРСР зосередили увагу на вивченні Подністров'я. Тут функціонували три спільні з Інститутом археології АН УРСР археологічні експедиції. На лівобережжі Дністра працювали: Південноподільська експедиція під керівництвом М. Артамонова (розкопки в Печері, Немирові), Середньодністровська експедиція під керівництвом С. Бібікова та Трипільська, яку очолила Т. Пассек. Після війни щорічно на ліво-

му та правому берегах Дністра працювали експедиції АН УРСР, АН СРСР, різних музеїв: Трипільська, Дністровська, Західноукраїнська, Подільська, Тернопільська, які виявляли та досліджували трипільські пам'ятки (Пассек 1961, с. 13).

У 1950-ті рр. Т. Белоновською проведено невеликі розкопки на поселенні Трипілля А Лука-Устинська.

З 1945 до 1950 р. Середньодністровська експедиція досліджувала багатошарове поселення з ранньотрипільським комплексом Лука-Врублівецька. Вперше у радянській історіографії матеріали розкопаної трипільської пам'ятки було досліджено та видано друком у вигляді монографії (Бібіков 1953, с. 460). Ця праця мала підзаголовок «К истории земледельческо-скотоводческих племен в Юго-Восточной Европе». За насиченістю проблемами та напрямками подальших досліджень, обсягом і якістю обробки матеріалу класична монографія С. Бібікова лишається безпрецедентною та неперевершеною у трипіллязнавстві й заслуговує окремої, присвяченої їй праці. У 1953 р. С. Бібіков виклав ідеї про трипільську культуру, які дещо випереджали свій час, тому зустріли опір у працях Т. Пассек та стимулювали наукову дискусію (Бібіков 1955). Ранньотрипільське поселення Ленківці досліджувала у 1950—1954 рр. К. Черниш спільними зусиллями Трипільської експедиції та Дністровської експедиції зі Львова. Результати цих розкопок опрацьовано у дисертації К. Черниш та монографії, яка вийшла друком 1959 р. (Черниш 1959).

У Верхньому Подністров'ї з 1953 до 1957 р. тривали нові польові дослідження у Незвиську, які проводили відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові та Державний Ермітаж, під керівництвом К. Черниш (Черныш 1962, с. 26—85). Важливою особливістю цієї пам'ятки є наявність двох шарів трипільської культури, які залягали вище комплексу лінійно-стрічкової кераміки. Матеріали цих досліджень частково опубліковано К. Черниш.

Трипільська експедиція на чолі з Т. Пассек з 1948 до 1953 р. на території Чернівецької обл. виявила понад 100 пам'яток трипільської культури (Пассек 1961, с. 20). Невеликі розкопки було проведено у 1951 р. на ранньотрипільському поселенні Бернове-Лука (Пассек 1961, с. 42—60). А у 1949—1951 рр. було розкопано унікальну багатошарову трипільську пам'ятку Поливанів Яр біля с. Комарове. Попередню інформацію щодо дослідження Поливанового Яру Т. Пассек видала у 1961 р., повідомивши про підготовку монографії, присвяченої згаданому поселенню (Пассек 1961, с. 105—138). Цю працю видано Т. Поповою у 2004 р.

У 1952—1953 рр. на Тернопільщині В. Кравець, М. Смішко та Ю. Захарук провели невеликі за обсягом, але дуже важливі дослідження пізньотрипільських поселень Сухостав, Кунисівці, Кошилівці-Обоз. Ю. Захарук досліджував у Чернівецькій обл. поселення Звенячин, віднесені до пізніших фаз Трипілля. Автор вважав, що немає підстав виводити пам'ятки пізнього Трипілля на Верхньому Подністрів'ї з якихось інших матеріалів, ніж трипільські.

У 1950-ті рр. проведено розкопки пізньотрипільських поселень на Волині. У результаті цих досліджень Ю. Захарук встановив культурно-історичні контакти та синхронізацію між певними етапами Трипілля та культури лійчастого посуду (Захарук 1959).

На Волині найповніше розкопана пізньотрипільська пам'ятка — поселення Троянів, яка досліджувалася під керівництвом Т. Белановської та М. Шмаглія у 1956—1959 рр. Матеріали опрацьовано М. Шмаглієм у кандидатській дисертації, але опубліковано дуже обмежено.

Експедиції Інституту археології АН УРСР провели у 1947—1949 рр. невеликі за обсягом розкопки у Сабатинівці I, де простежено шар культури Трипілля В I, — під керівництвом А. Добровольського, та ранньотрипільських поселень Сабатинівка II та Гренівка — на чолі з М. Макаревичем і В. Даниленком. Матеріали цих досліджень опубліковано в низці статей. У 1955 р. В. Даниленко провів невеликі розкопки поселення етапу Трипілля В I Берзівська ГЕС неподалік с. Завалля.

Експедиція Одеського археологічного музею, очолювана А. Єсипенком, у 1950—1957 рр. повністю розкопала ранньотрипільське поселення в ур. Олександрівка біля с. Тимкове у межиріччі Дністра та Південного Бугу. На жаль, ці матеріали опубліковано частково.

Новий тип пізньотрипільських пам'яток — софіївський, репрезентований тілопальними могильниками, відкрито у 1947 р. І. Самойловським. Могильники цього типу досліджені у Софіївці у 1948 р. Ю. Захаруком, у Червоному Хуторі у 1951 р. — В. Даниленком та М. Макаревичем, у Черніні — В. Канеївцем. Дані розкопок знайшли відображення у попередніх публікаціях авторів.

У 1961 р. Т. Мовша опублікувала працю, присвячену зв'язкам трипільського населення зі степовими племенами мідної доби (Мовша 1961, с. 186—199), і розпочала в українській історіографії тему, до якої зверталися на матеріалах культури Кукутень Г. Розенберг (Rozenberg 1931) та І. Нестор (Nestor 1960, р. 57) і вивчення якої триває і сьогодні (Videiko 1994, р. 5—28).

На початку 1960-х рр. два житла дослідив у Гайвороні М. Макаревич (матеріали не видано).

Тоді ж на Південному Бузі на поселенні Берзівська ГЕС В. Цибесков розкопав декілька жител, але опубліковано лише окремі сюжети з величезної колекції різноманітного матеріалу, отриманого під час розкопок. У Подністрів'ї дослідження пізньотрипільських поселень Цвиклівці та Жванець здійснила Т. Мовша. Матеріали цих розкопок опубліковано досить обмежено. Найважливішим відкриттям Т. Мовші було виявлення гончарних горнів у Жванці.

Ці роки позначені масштабними розкопками у Подніпрів'ї трипільського поселення біля с. Гребені. В експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. Бібікова дослідження в с. Гребені вели М. Шмаглій, О. Цвек, В. Збенювич. Отримано дуже великий обсяг матеріалу, який лишився невиданим. Важливе значення мали палеоекономічні розробки С. Бібікова, зроблені передусім на матеріалах розкопок у с. Гребені.

У Наддніпрянщині розкопки трипільських поселень у 1960—1970-ті рр. пов'язані з охоронними дослідженнями на будівництві Канівського та Київського водосховищ. Опрацювання матеріалів пізньотрипільських пам'яток Середньої Наддніпрянщини проводив В. Круц. Особливо важливими були розкопки поселення та могильника біля с. Чапаївка. Дослідження, здійснені В. Круцом, стали основою його кандидатської дисертації та опубліковані у монографії (Круц 1977). Ю. Захарук продовжив розкопки пам'яток софіївського типу Трипілля С II і видав друком низку статей.

У той же час на півдні тривали дослідження усатівської культури. Розкопки в Усатові та Маяках проводили експедиції Одеського археологічного музею на чолі з Е. Патоковою та Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Збенювича, який опублікував результати цих досліджень у монографії (Збенювич 1974). Тривали масштабні розвідувальні дослідження і в інших регіонах.

60-ті рр. XX ст. стали важливим етапом для українського трипіллязнавства. Саме тоді, переважно у Києві, сформувалася потужна група дослідників, які присвятили своє життя вивченню Трипілля. У той період уже не було потреби залучати до польових досліджень трипільської культури в Україні колег з Москви та Ленінграда, оскільки в Україні відновилися осередки вивчення енеолітичних пам'яток у Києві, Львові, Одесі. У 1966 р. вийшов друком короткий список археологічних пам'яток України, який налічував 968 трипільських пам'яток.

Підсумки роботи в галузі трипільської культури було узагальнено у I томі «Археології Української РСР», який вийшов друком у 1971 р. Серед авторів цього видання С. Бібіков, Ю. За-

харук, Т. Мовша, М. Шмаглій, В. Круц. У ньому було сформульовано нові підходи до вивчення трипільської культури, напрацьовані українськими фахівцями (Археологія... 1971, с. 150), які визначили подальші напрямки досліджень.

Наприкінці 1960 — на початку 1970-х рр. масштабні розкопки проведено експедиціями Вінницького музею під керівництвом І. Зайця на поселенні Трипілья В І — В ІІ Кліщів. Монографія, присвячена цим унікальним матеріалам, опублікована вже у 1990-ті рр. (Заец, Рыжов 1992, с. 178).

Тоді ж О. Цвек досліджувала пам'ятки виділеної нею східнотрипільської культури у межах річч Південного Бугу та Дніпра — Шкарівка та Веселий Кут. Концепцію дослідниці висвітлено в багатьох статтях.

У 1970—1980-ті рр. тривали регіональні археологічні дослідження трипільської культури, але найбільше джерелознавча база поповнювалася завдяки рятувальним розкопкам на новобудовах.

На Дністрі значні роботи в районі будівництва водосховища Могильов-Подільської ГЕС проводив В.Г. Збеневич. Найважливішими стали відкриття та дослідження поселення Бернашівка — найранішої трипільської пам'ятки в Україні (Збеневич 1980, с. 180). Цікаві результати отримано під час розкопок М. Шмаглієм та С. Рижовим поселення Коновка, які вже понад два десятиліття чекають на монографічну публікацію.

1971 р. увійшов до історії трипільязнавства відкриттям трипільських протоміст (Відейко 2002, с. 142). Почався новий етап у вивченні Трипілья. Трипільська комплексна експедиція під керівництвом М. Шмаглія провела обстеження величезних трипільських поселень, або поселень-гігантів, як їх стали називати вчені, у межах річч Південного Бугу та Дніпра. На них звернув увагу археологів військовий топограф К. Шишкін. У 1972 р. Трипільська комплексна експедиція почала розкопки одного з таких поселень — біля с. Майданецьке на Черкащині, які з перервами тривали до 1993 р. Монографічне видання матеріалів з розкопок Майданецького здійснене лише у 2004 р. у Кишиневі (Шмаглій 2000; Шмаглій, Відейко 2004). Експедиція була названа комплексною, адже формувалися нові наукові підходи до роботи на цих величезних поселеннях площею у 150—400 га. В основу нової методики було покладено поєднання даних аерофотозйомки, дешифрованих К. Шишкіним, магнітної зйомки для отримання плану поселення за методикою В. Дудкіна та археологічних розкопок з урахуванням новітньої удосконаленої методики польових досліджень. На Майданецькому працювали археологи: К. Зінковський,

С. Рижов, В. Шумова, Н. Бурдо, М. Відейко. Відкриття і дослідження феномену трипільських протоміст, який фактично не має аналогів у праісторичній Європі, належить українським археологам.

Матеріали пам'яток фінального етапу трипільської культури, здобуті кількома поколіннями дослідників в Україні, висвітлено в узагальнювальній праці В. Дергачова (Дергачев 1980). Результати багаторічних досліджень Одеським археологічним музеєм у сатівської культури підсумовано у монографії Е. Патокової (Патокова 1978).

Своєрідним підсумком вивчення трипільської культури на цьому етапі можна розглядати узагальнювальну працю К. Черниш «Энеолит Правобережной Украины и Молдавии» у томі «Энеолит СССР» (Черныш 1982, с. 166—320). На жаль, у цьому дослідженні використано далеко не всі наукові надбання українських фахівців.

1980-ті рр. у трипільській археології України пройшли під знаком дослідження поселень-гігантів (Відейко 2002а, с. 142). Було створено Трипільську експедицію Інституту археології АН УРСР на чолі з І. Артеменко, яка ставила за мету розкопки поселень-гігантів. З 1981 р. працювали окремі загони під керівництвом київських археологів: Т. Мовша та О. Корвін-Піотровський (Колесников) проводили дослідження в Доброводах і Косенівці, В. Круц та С. Рижов — у Тальянках, М. Шмаглій та М. Відейко — у Майданецькому, О. Цвек — у Веселому Куті й Онопріївці.

Результати цих досліджень було підсумовано на трьох міжнародних польових семінарах у Тальянках у 1990 (Раннеземледельческие поселения... 1990), 1991 та 1993 рр.

Експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Збеневича у 1985—1990 рр. проводила роботи в зоні водосховища Могильов-Подільської ГЕС. У її складі працювали В. Шумова, Т. Ткачук, О. Корвін-Піотровський. Матеріали ранньотрипільських поселень, отримані під час розкопок, В. Збеневич залучив до монографії, присвяченої ранньому етапу трипільської культури в Україні (Збеневич 1989, с. 224). Наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. Дністровська новобудовна експедиція на чолі з О. Корвін-Піотровським проводила великі за обсягом розкопки поселення Бернішівка на Дністрі. На жаль, матеріали досі не опубліковано.

У той самий час тривали і регіональні дослідження трипільських пам'яток. На Поділлі розкопки вели І. Заець та С. Гусев. Результати цих досліджень викладено у низці статей. У Західній Україні працювали В. Конопля та М. Пелешин. Експедиції Одеського археологічного музею очолювали Е. Патокова, Л. Поліщук, Н. Бур-

до. Матеріали досліджень на Одещині опубліковано в монографії (Патокова, Петренко, Бурдо, Полищук 1989, с. 140).

Наприкінці 1980-х рр. експедиція Національного музею історії України під керівництвом О. Якубенко відновила розвідувальні розкопки у Володимирівці й отримала цікаві результати та знахідки (Якубенко 1990, с. 92—102).

В. Збенович та В. Шумова видали попередню публікацію досліджень поселень Василівка та Липчани (Збенович, Шумова 1989, с. 99—101).

На початку 1990-х рр., коли виповнювалося 100 років з часу відкриття трипільської культури, українська археологія мала величезний науковий доробок: сотні відкритих та десятки досліджених пам'яток, чимало монографій та збірок праць, у яких висвітлено історію Трипілля. Столітній ювілей Трипілля відзначали вже у незалежній Україні.

Трипілля у незалежній Україні

Українська наука взагалі та археологія зокрема, після відновлення незалежності держави потерпає від браку коштів. Значні проблеми, які постали перед українцями у перше десятиріччя незалежності, з одного боку, унеможливили фінансування польових досліджень, наукової і видавничої діяльності Інституту археології НАН України, а з іншого — поки що не з'явилися у нас нові Терещенки і Ханенки — щедрі та освічені меценати. Утім попри всі негаразди, життя археологічної науки триває. Інститут археології НАН України сьогодні майже не отримує бюджетних коштів на польові дослідження, але українські археологи, які мають статус кваліфікованих фахівців у світовому співтоваристві, залучають для праці кошти за міжнародними грантами (Круц, Корвин-Пиотровский, Рыжов 2001, с. 110), проводять спільні міжнародні експедиції, знаходять і українських спонсорів. Тому у 110-ту річницю з часу відкриття Трипілля дослідникам є що додати до вже зроблених відкриттів, що і було продемонстровано на Міжнародній конференції у Тальянках, яка відбулася у серпні 2003 р. Трипільські старожитності та український центр вивчення Трипілля наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. знову, як у 1920—1930-ті рр. на теренах Західної України, отримали міжнародний контекст, гідний європейського статусу незалежної України. Експонати трипільської культури представляють Україну на міжнародних виставках, які проводить Інститут археології НАН України. Здійснюються міжнародні проекти, в яких дослідження Трипілля посідають чільне місце, зокрема, тривають Балтійсько-Понтійські студії — спільний проект відділу археології енеолі-

На розкопках поселення-гіганта Тальянки під час міжнародної конференції, присвяченої 110 річниці з часу відкриття трипільської культури

ту та бронзової доби Інституту археології НАН України, Університету ім. А. Міцкевича та Інституту східних студій Інституту праісторії у Познані (Польща).

Виходять друком нові видання, в тому числі підготовлені ще у попередні роки. Монографію О. Колеснікова, присвячену трипільському суспільству Середньої Наддніпрянщини (Колесников 1993), можна розглядати як не зовсім вдалий досвід соціальних реконструкцій в археології (Відейко 1995, с. 152—155). Втім ця праця доводить, що Л. Клейн передчасно оголосив кризу марксизму як наукового обґрунтування комунізму (Клейн, 1993, с. 117), оскільки дослідження О. Колеснікова базується саме на методології марксизму.

У монографії С. Гусєва підсумовано дослідження автором та його попередниками трипільської культури Середнього Побужжя (Гусєв 1995).

Виходять праці, присвячені хронології Трипілля (Бурдо, Відейко 1998, с. 3—14), зв'язкам трипільської культури з європейськими культурами (The western... 2000), монографічне видання матеріалів могильників софіївського типу (Cemeteries... 1995). О. Цвек в узагальнювальних статтях розроблено обґрунтовану концепцію східнотрипільської культури, процес її формування, періодизації, зв'язків, висвітлено процес трипільського гончарного виробництва (Tsvek 2000, р. 111—132; Цвек 1994, с. 55—95).

У відділі енеоліту та бронзової доби Інституту археології та Київській лабораторії Інституту геохімії мінералів та рудоутворення НАН України проводяться широкі дослідження з абсолютного (ізотопного) датування трипільських пам'яток. Отримано десятки ізотопних дат за С-14, що виводить Трипілля на одне з чільних

місць за кількістю даних для розв'язання проблем абсолютної хронології серед культур енеоліту — бронзової доби Європи.

На різних поселеннях трипільської культури ведуться розкопки: 1989, 1990, 1992 рр. — поселення Блищанка II (Конопля 1996); 1991—1995 рр. експедицією Борщівського музею — поселення Глибочок (Сохацький, Суровий, Дудар 1998). З 1992 р. Кіровоградський загін під керівництвом О. Цвек веде рятівні дослідження поселення Березівська ГЕС (Цвек, Овчинников 1997, с. 140—141; Цвек 1999, с. 51—53). У тому самому році розпочався проект Інституту археології НАН України та Міністерства культури України зі створення за допомогою магнітної зйомки планів трипільських поселень. За цим проектом М. Відейко та Н. Бурдо у 1992—1994 рр. провели розкопки на Наддніпрянщині (Бурдо, Відейко 1997, с. 23—25) та Звенигородщині (Відейко 1997, с. 30—32). З 1993 р. продовжуються розкопки в Тальянках (Круц, Рижов 1997, с. 76; Круц, Корвин-Пиотровский, Чабанюк 2001, с. 133—135) та на Поділлі (Заєць, Шумова 1997, с. 54). Підсумки вивчення Трипілля в Україні підбито під час ювілейних заходів. У 1994—1998 рр. розкопки пізньотрипільських поселень на Переяславщині здійснено Г. Бузян (Бузян 2000, с. 15; Бузян, Якубенко 1998, с. 60—61; Бузян, Павленко 1999, с. 74—75). У 1994 р. на Черкащині С. Рижов вів розкопки на поселенні Глибочок (Рижов 2000, с. 133—135).

У 1990-х рр. тривали розкопки на Галичині. У 1997—1998 рр. М. Пелешишин досліджував поселення у Винниках біля Львова, матеріали якого дають змогу ставити питання про існування поселень зі змішаним складом населення культур трипільської та лійчастого посуду (Пелешишин 1998, с. 124—125). У 1998 р. у Заліщиках проведено міжнародну конференцію, присвячену поселенню Кошилівці-Обоз, видано друком її матеріали (Трипільське... 1998). Експедиція Інституту історії матеріальної культури РАН під керівництвом Н. Скакун (Скакун 1999, с. 133—135) провела дослідження в Бодаках, а у 2001 р. — міжнародну конференцію у Збаражі, присвячену актуальним проблемам вивчення трипільської культури (Трипільський... 2001). Т. Ткачуком проведено розкопки багатощарового поселення Білшівці, досліджено унікальні комплекси заліщицького та кошиловецького типів пам'яток трипільської культури (Ткачук 2001, с. 60—61).

У 1999 р. Е. Овчинников розпочав дослідження нової локально-хронологічної групи трипільських поселень на Черкащині, зокрема на хуторі Незаможник (Овчинников, Черновол 1999, 128—131; Овчинников, Черновол 2001, с. 177—178), які успішно тривають і досі. У 2000—2003 рр. велися розкопки в Тальянках, на хуторі Незаможник (Овчинников, Черновол, Гуренко 2001, с. 174—176; Круц, Корвин-Пиотровский, Рижов 2001). Черговим певним підсумком вивчення трипільської культури стали відповідні розділи у I томі «Давньої історії України», автор яких В. Круц виклав свої погляди на місце Трипілля у праісторії (Круц 1997, с. 234—273).

За останні роки вийшло чимало узагальнювальних спеціальних досліджень, які стосуються різних проблем і підсумовують багаторічне вивчення Трипілля. І.І. Заєць видав книгу про вивчення трипільської культури на Поділлі (Заєць 2001). Статті І. Чернякова та М. Відейка репрезентують трипільську культуру у I томі «Історії української культури» (Історія... 2001, с. 131—172). У Росії вийшли монографії Н. Риндіної (Рындина 1998), присвячена виробництву з обробки міді, та В. Балабіної (Балабина 1998) про зооморфну пластику, в яких значною мірою використано матеріали з трипільських пам'яток України. В Україні вийшли друком книга про трипільську культуру на Тальнівщині (Круц, Чабанюк, Чорновіл 2000), монографія Т. Ткачука, присвячена аналізу трипільсько-кукутенських знакових систем (Ткачук, Мельник 2000), книга М. Відейка (2000) про реконструкцію трипільських будинків, у монографії «Давня кераміка України» в окремих розділах розглянуто гончарство трипільської культури та трипільські теракоти (Рижов, Бурдо, Відейко, Магомедов 2001, с. 5—144), дослідження історії вивчення трипільських протоміст (Відейко 2002) і, майже через 60 років після видання в Києві популярної книги Т. Пассек «Трипільська культура», так само розрахована на широке коло читачів — «Трипільська цивілізація» (Відейко 2002а).

Насамкінець завершимо наш огляд розвідок, присвячених трипільській культурі, згадкою про розкопки там, де вони починалися В. Хвойкою майже 110 років тому, — на Наддніпрянщині. Біля м. Ржищів дослідження у 2000—2003 рр. провели М. Відейко та С. Рижов на поселеннях, віднесених авторами до нової локально-хронологічної групи пам'яток Наддніпрянщини (Відейко 2002б, с. 6—15; Рижов 2002, с. 19—41).

Вивчення трипільської культури триває.

- Археологія Української РСР.* — К., 1971.
- Балабина В.И.* Фигурки животных в пластике Кукутени—Триполья. — М., 1998.
- Беляшевский Н.В.* Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого, Звенигородского уезда Киевской губернии // *Археологическая летопись Южной России.* — М., 1901. — Т. 2.
- Бибииков С.Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // *МИА.* — 1953. — № 38.
- Бибииков С.Н.* О некоторых вопросах истории трипольской культуры // *ВДИ.* — 1955. — № 3.
- Болтенко М.Ф.* Археологічні дослідження Одеського музею // *Археологія.* — 1949. — Вип. 2.
- Бузян Г.М.* Розкопки на поселенні трипільської культури поблизу хутора Комуна на Переяславщині в 1994 році // *Археологічні дослідження в Україні в 1994—1996 рр.* — К., 2000.
- Бузян Г.М., Якубенко О.О.* Дослідження трипільського поселення Крутуха—Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького // *Археологічні дослідження в Україні в 1997—1998 рр.* — К., 1998.
- Бузян Г.М., Павленко С.В.* Нове поселення трипільської культури в с. Гребля поблизу Переяслава // *Археологічні дослідження в Україні в 1998—1999 рр.* — К., 1999. — С. 74—75.
- Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю.* Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі // *Археологічні дослідження в Україні в 1993 р.* — К., 1997. — С. 23—25.
- Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю.* Основи хронології Трипілья—Кукутени // *Археологія.* — 1998. — № 2. — С. 3—14.
- Відейко М.Ю.* Памятники развитого Триполья в Среднем Поднепровье: Дипломная работа выпускника Киевского государственного университета им. Т.Г. Шевченко. — К., 1982.
- Відейко М.Ю.* Розкопки трипільської культури біля с. Вільховець // *Археологічні дослідження в Україні в 1993 р.* — К., 1997. — С. 30—32.
- Відейко М.Ю.* Давні поселення України (альбом археологічних джерел та реконструкцій). — К., 2000. — Ч. 1.
- Відейко М.Ю.* Трипільські протоміста. Історія досліджень. — К., 2002.
- Відейко М.Ю.* Трипільська цивілізація. — К., 2002а.
- Відейко М.Ю.* Археологічні розвідки біля с. Уляники у 2000 р. // *Ржищівський археодом.* Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002б.
- Відейко М.Ю.* Рец.: Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии // *Археологія.* — 1995. — № 2. — С. 152—155.
- Виноградова Н.М.* Племена Днестро-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. — Кишинев, 1983.
- Вовк Ф.* Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні // *Матеріали до україно-руської етнології.* — Львів, 1905. — Т. VI. — С. 1—27.
- Вовк Ф.* Вироби передмікенського типу // *Антропологія за 1927 рік.* — К., 1928. — С. 9—30.
- Гамченко С.С.* Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1919 рр. // *Трипільська культура на Україні.* — К., 1926. — Т. I.
- Генинг В.Ф.* Очерки по истории советской археологии. — К., 1982.
- Городцов В.А.* Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // *Археологические известия и заметки.* — М., 1899. — № 11—12.
- Городцов В.А.* Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // *Археологические известия и заметки.* — М., 1900. — № 11—12.
- Грушевський М.* Історія України—Руси. — К., 1991. — Т. 1.
- Гусев С.О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995.
- Дергачев В.А.* Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980.
- Доманицкий В.Н.* Площадки с расписными сосудами в Звенигородском уезде Киевской губернии // *Археологическая летопись Южной России.* — 1889. — Т. 1.
- Доманицкий В.Н.* Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // *Археологическая летопись Южной России.* — 1902. — Т. 3.
- Засць І.* Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001.
- Заец И.И., Рыжов С.Н.* Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. — К., 1992.
- Засць І.І., Шумова В.О.* Поселення середньої доби трипільської культури біля с. Ратуш на Поділлі // *Археологічні дослідження в Україні в 1993 р.* — К., 1997.
- Захарук Ю.М.* До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* — К., 1959. — № 2.
- Збенович В.Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1974.
- Збенович В.Г.* Поселение Бернашевка на Днестре. — К., 1980.
- Збенович В.Г.* Ранний этап трипольской культуры на Украине. — К., 1989.
- Збенович В.Г., Шумова В.А.* Трипольская культура Среднего Поднепровья в свете новых исследований // *Первобытная археология.* — К., 1989. — С. 99—101.

- Історія української культури.* — К., 2001. — Т. 1.
- Клейн Л.С.* Феномен советской археологии. — СПб., 1993.
- Козловська В.* Розкопки 1916 р. біля с. Сушківка Уманського повіту на Київщині // Зап. Укр. Наук. тов-во. — К., 1918. — XVII.
- Колесников А.Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. — К., 1993.
- Конопля В.* Поселення кошиловецької групи трипільської культури Блищанка 2 // Наукові записки Львівського історичного музею. — Львів, 1996.
- Кричевський Є.Ю.* Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура. — К., 1940. — С. 479—589.
- Круц В.А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977.
- Круц В.О.* Світ землеробів // Давня історія України. — К., 1997. — С. 234—273.
- Круц В.О., Рижов С.М.* Дослідження трипільського поселення біля с. Тальянки // Археологічні дослідження в Україні в 1993 р. — К., 1997. — С. 76.
- Круц В.О., Чабанюк В.В., Чорновіл Д.К.* Ранок землеробського світу. — К., 2000.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н.* Трипольское поселение — гигант Тальянки. Исследования 2001 г. — К., 2001.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Чабанюк В.В.* Исследования трипольского поселения у с. Тальянки в 2000 г. // Археологічні дослідження в Україні в 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 133—135.
- Крушельницька Л., Бандарівський М.* Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Осовського на Тернопільщині 70—90 рр. XIX ст // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1998. — Вип. 7. — С. 74.
- Крушельницький Б.* Археологічні зацікавлення Антона Шнайдера (1825—1880) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1998. — Вип. 7. — С. 85.
- Кульська О.А.* Кераміка трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження) // Трипільська культура. — К., 1940. — С. 307—324.
- Кульська О.А., Дубіцька Н.Д.* Будівельні матеріали трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження) // Трипільська культура. — К., 1940. — С. 325—337.
- Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1994.
- Курінний П.* Академік Микола Біляшевський // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Т. 1. — С. VII.
- Лагодовська О.Ф.* Проблеми усятіської культури // Наукові записки Інституту історії і археології УРСР. — Уфа, 1943. — С. 53—66.
- Лагодовська О.Ф.* Розкопки усятіського кургану I — 11 // Наукові записки Інституту історії і археології УРСР. — К., 1946. — Вип. 2. — С. 38—54.
- Макаренко М.* Етюди з обсягу трипільської культури // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Т. 1.
- Мовша Т.Г.* О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // Советская археология. — 1961. — № 2. — С. 186—199.
- Овчинников Э.В., Черновол Д.К.* Охранные работы на трипольском поселении хутор Незаможник // Археологічні дослідження в Україні в 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 128—131.
- Овчинников Э.В., Черновол Д.К.* Раскопки трипольского поселения Зелена Диброва // Археологічні дослідження в Україні в 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 177—178.
- Овчинников Э.В., Черновол Д.К., Гуренко И.П.* Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник // Археологічні дослідження в Україні в 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 174—176.
- Пассек Т.С.* Трипольские модели жилища // ВДИ. — 1938. — № 4.
- Пассек Т.С.* Трипольское поселение у Владимировки // ВДИ. — 1941. — № 1.
- Пассек Т.С.* Трипільська культура. — К., 1941а.
- Пассек Т.С.* Трипольское поселение Владимировка в свете новых исследований // КСИИМК. — 1947. — Вип. XXI.
- Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 28—41.
- Пассек Т.С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья // МИА. — 1961. — № 84.
- Пастернак Я.* Археологія України. — Торонто, 1961.
- Патокова Э.Ф.* Усатовское поселение и могильники. — К., 1978.
- Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989.
- Петров В.П.* Поселення в Городську // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. 1.
- Пелецишин М.А.* Розкопки у Винниках біля Львова у 1997—1998 рр. // Археологічні дослідження в Україні в 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 124—125.
- Петреску-Дымбовица М.* Кукутень — сто лет археологических исследований // Румын. лит. — 1984. — № 9. — С. 11—16.
- Раннеземледельческие поселения — гиганты трипольской культуры на Украине.* — К., 1990.
- Рындина Н.В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. — М., 1998.

- Рижов С.М. Трипільське поселення біля с. Глибочок // Археологічні дослідження в Україні в 1994—1996 рр. — К., 2000. — С. 133—135.
- Рижов С.М. Трипільський шар поселення Ріпниця I // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 19—41.
- Рижов С.М., Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю., Магомедов Б.В. Давня кераміка України. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 5—144.
- Рудинська Є. V наукова конференція Інституту археології АН УРСР // Археологія. — 1948. — Вип. II. — С. 199—225.
- Сіцінський Е. Нариси з історії Поділля. — Вінниця, 1927. — Ч. 1.
- Скакун Н.Н. Новые данные о раскопках трипольского поселения Бодаки // Археологічні дослідження в Україні в 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 133—135.
- Сохацький М. З життя й творчого доробку археолога Готфрида Осовського // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1998. — Вип. 7. — С. 76—77.
- Сохацький М.П., Суровий О.В., Дудар О.В. Про житлобудування на поселенні Глибочок // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз». — Заліщики, 1998.
- Славин Л.М. Археологические исследования Украинской Академии Наук за 25 лет // КСИИМК. — 1946. — Вип. XII. — С. 87.
- Скрыленко А.А. Глиняные статуэтки домикенской культуры, открытой в Среднем Поднепровье // Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 г. — М., 1905. — Т. I.
- Спицын А.А. Раскопки глиняных площадок у с. Колодистого Киевской губернии // Известия археологической комиссии. — М., 1904. — Вип. 12.
- Трипільське поселення Кошилівці-Обоз (до 120-річчя відкриття). — Наукові матеріали. — Заліщики, 1998.
- Трипільський світ і його сусіди: Тези доп. — Збараж, 2001.
- Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ, 2000.
- Ткачук Т.М. Кошиловецький шар поселення Більшівці і його місце в енеоліті Верхнього Подністров'я // Трипільський світ і його сусіди: Тези доп. — Збараж, 2001. — С. 60—61.
- Фрунчак С., Фантух А. З археологічної спадщини Раймунда-Фрідріха Кайндля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1998. — Вип. 7. — С. 90.
- Хвойко В.В. Каменный век Среднего Приднепровья // Тр. XI Археологического съезда. — М., 1899. — Т. 1.
- Хвойко В.В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // Зап. отд-ния русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества. — СПб., 1904. — Т. V. — Вип. 2.
- Хвойко В.В. Из области Трипольской (древнеарийской) культуры (по поводу рецензии Н. Беляшевского) // Археологическая летопись Южной России за 1904 г. — К., 1905. — № 4/5. — С. 218—288.
- Хвойко В.В. Обряд погребения сожжением и его древность. — К., 1906.
- Хвойко В.В. Раскопки глиняных площадок у с. Крутобородинцы Летичевского уезда Подольской губернии // Тр. Моск. археол. об-ва. — М., 1909. — Т. XXII. — Вип. 2.
- Хвойко В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.
- Цвек Е.В. Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине. — К., 1994. — С. 55—95.
- Цвек О.В. Нові дослідження багат шарового поселення східнотрипільської культури Березівка на Південному Бузі // Археологічні дослідження в Україні в 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 51—53.
- Цвек О.В., Овчинников Е.В. Роботи Кіровоградського загону // Археологічні дослідження в Україні в 1993 р. — К., 1997. — С. 140—141.
- Черниш К.К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на середньому Дністрі. — К., 1959.
- Черныш Е.К. Энеолитическое время в Среднем Приднестровье // МИА. — 1962. — Вип. 102. — С. 26—85.
- Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982.
- Черняков И.Т. Місце трипільської культури в стародавній історії Європи // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 5—18.
- Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки (Більче Золоте) // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Т. 1.
- Штерн Э.Р. Догреческая культура на юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. — М., 1906. — Т. I.
- Шмаглій М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. — К., 2000.
- Шмаглій Н.М., Відейко М.Ю. Майданецьке // StratumPlus. — 2001—2002. — № 2. — Кишинев, 2004.
- Щербаківський В. Формація української нації. — Прага, 1941.
- Якубенко О.О. Результати археологічних досліджень трипільського поселення Володимирівка (Кіровоградська обл.), проведених 1989 р. // Деякі основні напрямки вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі. — К., 1990. — С. 92—102.
- Cemeteries of the Sofievka type: 2950—1750 BC // Baltic — Pontic Studies. — 1995 — V. 3.
- Demetrykewicz Wł. Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim // Materiały do antropologii, archeologii, etnografii. — 1900. — IV.

- Gimner M.* Etude sur la civilisation premyceniennne dans le baassin de la Mer Noire apres des fouilles personnelles // Swiatowit. — Warszawa, 1933. — T. XIV.
- Hadaczek K.* Osada przemyslowa w Koszylowcsach z epoki eneolitu. — Leopold, 1914.
- Kandyba O.* Schipenitz. Kunstund Gerfte elnes neolithishen Dorfes. — Leipzig; Wien, 1937.
- Kirkor A.H.* Sprawozdanie s wikaz zabytkow, zloozonych w Akademji Umiejetnosci z wycieczki arheologiczno — antropologicznej w r. 1877 // Zbior wiadomosci do antrpologji krajowej. — Krakow, 1878. — T. 2.
- Kozlowski L.* Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach i Buszaczu. — Lwow, 1930.
- Kozlowski L.* Zarys Pradzeijow Polski. — Lwow, 1939.
- Kopernicki I.* Pozzukiwania arheolodyczne w Gorodnicy nad Dniestrzem wspolne z p. Wladislawem Przybyslawskim, dokonane w r. 1877 // Zbior wiadomosci do antrpologji krajowej. — Krakow, 1878. — T. 2.
- La civilisation de Cucuteni en context Europeen.* — Iasi, 1987.
- Nestor I.* Zur Periodisierung der spateren Zeitstufen des Neolithikum in der RVR // Dacia. NS. — 1960. — IV. — P. 57.
- Ossowski G.* Sprawozdanie z wycieczki paleo — etnologicznej po Galicyi w roku 1889 // Zbior wiadomosci do antropologii Krajowej. — 1890. — XIV.
- Passek T.* La ceramique tripolienn // Изв. ГАИМК. — 1935. — Вып. 122.
- Rozenberg G.* Kulturstromungen in Europa zur Steinzeit. — Kopenhagen, 1931.
- The western border area of the Tripolye culture // Baltic — Pontic Studies. — 2000. — V. 9.
- Tsvek O.V.* The Eastern Tripolye culture and its contacts with the eneolithic trebs of Europe // Baltic — Pontic Studies. — 2000. — V. 9. — P. 111—132.
- Vovk F.* L'industrie premyceniennne dans les stations neolitiques de l'Ukraine // Congres International d'Antropologie et Archeologie prehistoriques. Compte — rendu de la XII session, Paris 1900. — Paris, 1902. — P. 401—404.
- Videiko M.Yu.* Tripolie — «pastoral» contacts. Facts and characted of interactions // Baltic — Pontic Studies. — 1994. — V. 2. — P. 5—28.

Одержано 10.10.2004

H.B. Бурдо

ТРИПОЛЬСКАЯ КУЛЬТУРА — 110 лет ИССЛЕДОВАНИЙ

Годом открытия трипольской культуры является условная дата — 1893 год. Именно тогда В.В. Хвойка открыл в Киеве неолитическое поселение на Кирилловской улице. В дальнейшем раскопки аналогичных памятников исследователь провел вокруг местечка Триполье, которое и дало название археологической культуре, оставленной древнейшим земледельческим населением Восточной Европы.

В первые десятилетия изучения выяснилось, что памятники, аналогичные открытым В.В. Хвойкой возле Триполья, известны в лесостепной полосе от Бессарабии до Поднепровья. В начале XX в. трипольские поселения исследовались на территории двух империй — Российской и Австро-Венгерской. В Советском Союзе памятники трипольской культуры изучали археологи Киева, Москвы, Ленинграда, Одессы, Кишинева. Продолжаются исследования трипольской культуры и в независимой Украине. Спустя сто лет не только неизмеримо выросла источниковедческая база трипольеведения, но и коренным образом изменились представления об этой культуре, которая имеет большое значение для древней истории Юго-Восточной Европы.

N.B. Burdo

TRYPILLIA CULTURE — 110 years OF RESEARCH

The year of discovery of the Trypillia culture — 1893 — is conventional. That's when V.V. Hvoika explored a Neolithic settlement on the Kyrillivska Str. in Kyiv. Later on the researcher excavated analogous monuments around a small town of Trypillia after which the archaeological culture of the earliest agricultural population of the Eastern Europe was called.

During the first decades of research it was revealed that the monuments analogous to those discovered by V.V. Hvoika near Trypillia are known in the forest-steppe zone from Bessarabia to the Dnipro River region. In the early 20th century the Trypillia settlements were surveyed on the territory of two Empires — Russian and Austro-Hungarian. In the Soviet time the Trypillia culture monuments were studied by the archaeologists from Kyiv, Moscow, Leningrad, Odessa, Kishiniv. Independent Ukraine also continues the study of the Trypillia culture. During this century not only the Trypillia culture source study base has increased immeasurably, but also the views upon this culture, which is of great importance for the ancient history of the Southeastern Europe, have changed fundamentally.

ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПОХОВАНЬ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Згасання інтересу до середньодніпровської культури в українській археології, з одного боку, та інтерпретація нових надходжень у системі періодизації І.І. Артеменка — з іншого, змушує повернутися до цієї теми. Стаття є першою частиною праці з хронології і періодизації середньодніпровської культури.

Середньодніпровська культура (СДК) у колі культур шнурової кераміки (КШК) є особливим явищем. Її вирізняє у першу чергу відсутність амфор — однієї з прикметних рис КШК Середньої Європи (в Україні є лише один класичний екземпляр — з Грищенців), а також своєрідність форм та орнаментативних кубків — другої прикметної риси цих культур. Водночас у межах самої СДК доволі виразними є локальні особливості пам'яток, зокрема Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, яке І.І. Артеменко виділяв у Київський локальний варіант (Артеменко 1967, с. 108—109), наголошуючи на пануванні тут західної орієнтації та на певних особливостях посуду, а С.С. Березанська навіть пропонувала розрізняти середньо- та верхньодніпровську культури (Березанская 1971, с. 38—40).

Не заглиблюючись у цю тему, зазначимо, що саме у Верхній Наддніпрянщині сконцентровано значні курганні й ґрунтові могильники, облаштування яких (ровики, кострища тощо) та супровід, зокрема у вигляді кам'яних і кременевих виробів, навіть за винятковості амфор та своєрідності кубків, яскраво демонструє спорідненість цього масиву з КШК. У Середній Наддніпрянщині ці риси «приглушено», можливо, через інше соціальне оточення чи іншу хронологічну позицію пам'яток. У з'ясуванні цього питання важливим моментом є хронологія процесу формування, розвитку й згасання СДК.

Постановка проблеми. Стратиграфічно поховання СДК знаходяться між ямними похованнями та культурою багатовапнякової кераміки, і поки що немає жодного випадку зворотної стратиграфії — щоб ямне поховання було впущено в курган СДК. Таким чином, СДК має бути синхронною катакомбній культурі, а їхні дати в цілому мають збігатися. На цьому наголошував ще В.О. Городцов, який і виділив СДК (Городцов 1916, с. 46). Але привертає увагу те, що нижню дату СДК зазвичай відсувають нижче, і вона постає синхронною ямній культурі. Це сталося через залучення інших критеріїв датування. Так, Т.С. Пассек (Пассек 1947, с. 51) формування

СДК віднесла до останньої чверті III тис. до Р. Х., посилаючись на західноєвропейські матеріали КШК. Через це та тогочасні завищені дати трипільської культури СДК значною мірою синхронізувалися з нею, фактично ставши одним із проявів пізнього Трипілля.

Орієнтація І.І. Артеменка на концепцію Т.С. Пассек щодо етнокультурних змін у Середній Наддніпрянщині періоду пізнього Трипілля, з одного боку, з другого — подавлення Трипільської культури, а з третього — виділення ним горизонту буцімто найдавніших поховань СДК призвели до подавлення її до XXIV ст. до н. е. (Артеменко 1967, с. 106). С.С. Березанська, справедливо критикуючи І.І. Артеменка, чітко не визначилася з початковою датою СДК. Наголошуючи в одному випадку на пізнішій позиції цієї АК порівняно з ямною, її витоки вона віднесла до рубежу III—II тис. до н. е. (Березанская 1971, с. 43—44), в іншому ж, орієнтуючись на кінцеву дату пізньотрипільських пам'яток, зокрема софіївського типу, — до 2200 р. до н. е. (Березанська 1971, с. 315—316). Ці дати було узгоджено шляхом територіального розмежування культур: «за раннього періоду доби бронзи південні райони Середньої Наддніпрянщини займали носії ямної культури, а північні — середньодніпровської» (Березанская, Отрощенко, Чередниченко, Шафутдинова 1986, с. 22).

Таким чином, лише О.М. Рум'янцева чітко сповідував принцип стратиграфічної позиції СДК — після пізньоямних, через що датував найраніші її пам'ятки першою чвертю II тис. до н. е. (Румянцева 1972, с. 69). Його підтримав В.О. Круц, який пов'язав згасання пізньотрипільської культури у Середній Наддніпрянщині з формуванням на етапі СІ нового утворення, репрезентованого пам'ятками типу Пивіха, а згодом (етап СП) — із просуванням сюди і ранньоямного населення, яке мешкало тут і надалі. Тому, полемізуючи з Т.С. Пассек та І.І. Артеменком, він категорично заперечував синхронність СДК пізньому Трипіллю і вважав, що опертям у датуванні поховань СДК має бути їхня стратиграфічна позиція (Круц 1977, с. 156—157).

Попри критичні зауваження та нові здобутки археології, І.І. Артеменко не тільки лишився

вірним своїй концепції, а ще більше подавнив СДК — до XXVI ст. до н. е. (Артеменко 1987, с. 41), а протиріччя між такою датою та стратиграфічною позицією поховань СДК здолав, перевівши всі ямні поховання Середньої Наддніпрянщини у розряд ранньоямних, найраніші з яких (зібгані на спині) передували СДК, а пізніші (зібгані на боці) — були синхронними її ранньому етапу. Відтак СДК стала синхронною пізньому Трипільлю (етапу СП), майже всій ямній культурі, а також катакомбній і частково багатоваликової кераміки. Причому з другої половини III тис. до н. е. населення СДК стало єдиним господарем Середньої Наддніпрянщини, оскільки ямне, а потім і катакомбне дослідник зарахував до його південних сусідів.

Як бачимо, наріжним каменем концепції І.І. Артеменка є безпідставне ототожнення всіх ямних поховань Середньої Наддніпрянщини з ранньоямними (Михайлівка 2). Між тим саме масив пізньоямних поховань, на відміну від ранньоямних, тут представлено виразно, в чому І.І. Артеменко міг переконатися на власному досвіді розкопок. Проте, визнаючи факт асинхронності СДК і ямної культури, чи варто абсолютизувати цей момент? Нагадаємо, що думка про синхронність СДК катакомбній культурі сформувалася не лише на стратиграфічному підґрунті, а й в умовах відсутності у Середній Наддніпрянщині виразних катакомбних поховань. Тому згасання ямної культури неначе вивільняло простір для населення СДК. Наразі, коли катакомбні поховання тут відомі, виходить, що носії двох АК якимось чином співіснували. Отже, цю ситуацію не можна виключати і для ранішого часу, тим паче, що синхронність КШК загалом та ямної культури ніхто не заперечує. Це, зокрема, яскраво демонструють поховання Північно-Західного Причорномор'я, а також як традиційні, так, наприклад, за С14 дати цих явищ. Щодо Середньої Наддніпрянщини, то цих ласих земель, з одного боку, прагнуло південне степове населення, з іншого — північне лісове (поліське), що й демонструють пам'ятки доби бронзи та раннього заліза.

За критичного ставлення до періодизації І.І. Артеменка (Krzak 1969, s. 239—244; Березанская 1970, с. 278—281; Румянцев 1972; Machnik*, Pilch 1997, s. 143—170), розв'язання цього питання слід розпочати з хронологічного впорядкування комплексів СДК. Це завдання не видається простим через погану документованість розкопок XIX — початку XX ст. та уповільнені темпи накопичення нових джерел. Тому єдиним виходом є характеристика обрядових груп та окреслення своєрідності їхнього супроводу.

* Неодноразово критичні зауваження висловлював і Я. Махнік.

Нагадаємо, що населення СДК практикувало обряд інгумації і, рідше, спалення небіжчиків. Першу групу поховань за позою представлено двома різновидами: зібганими і випростаними. Саме позиція останніх, сконцентрованих на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини і віднесених І.І. Артеменком до раннього етапу — часу формування СДК, і є найбільш спірною. Отож розпочнемо з них.

Критика джерел. У Середній Наддніпрянщині, у межах Київської та Черкаської обл., І.І. Артеменко налічив трохи більше 50 випростаних поховань СДК (Артеменко 1967, с. 60—64). З цієї кількості слід виключити безінвентарні як мало достовірні, на чому наголошував М.М. Бондар (Бондар 1991а, с. 56—65), а серед інвентарних — належні до інших АК:

1) впускне поховання в кург. 40 біля с. Яцьковиці з кулястим кубком з високою звуженою шийкою, оздобленим зубчастим штампом (Bydlowski 1905, rys. 16), який тяжіє до пізньої бронзи (в Уманському музеї його виставлено, і мабуть справедливо, серед білогрудівських матеріалів);

2) кург. 26 поблизу с. Новосілки — єдине його поховання, безумовно, за супроводом є скіфським, а як туди потрапила кістяна молоткоподібна шпилька, можна лише гадати. Це, до речі, дезорієнтувало Е. Маєвського, який змушений був зробити висновок, що старша група яцьковицьких поховань є не набагато старшою за скіфську (Majewski 1905, s. 70, rys. 67, 68);

3) пох. 343/2 неподалік с. Зеленьки як скіфське (Ковпаненко 1981, с. 24, рис. 18, 5);

4) проблемними є пох. 1/2 і 1/6 біля с. Росава, віднесені до СДК В.І. Клочко (Klochko 1999, p. 170, fig. 4, 2, 3; p. 172, fig. 5, 2).

До цього масиву слід додати пох. 5/2 поблизу с. Рижанівка, пох. 1 і 2 у Козацькій Могилі біля м. Городище, пох. 1/2 неподалік с. Кобринове, пох. 1/6 поблизу с. Вільшана. Усього нам відомо 31 випростане інвентарне поховання (див. Додаток із вказівкою адміністративних координат та джерел). Не виключено, що до цього ж кола належить пох. 8/2 біля с. Яблунівка (Клочко, Відейко 1983). Комусь така кількість здається мізерною, але і ямних поховань із супроводом відомо на цій території небагато, а катакомбних — зовсім мало. Як побачимо далі, масив випростаних поховань є значнішим, проте втрата інвентарю та невиразний його опис змушує обережно оперувати ними, як і безінвентарними.

Характеристика випростаних поховань. Більшість поховань є впускними в ямні кургани. Проте трапляються й основні. До таких умовно (через давність розкопок) можна віднести єдині поховання в кург. 35 і 60 Яцьковицького могиль-

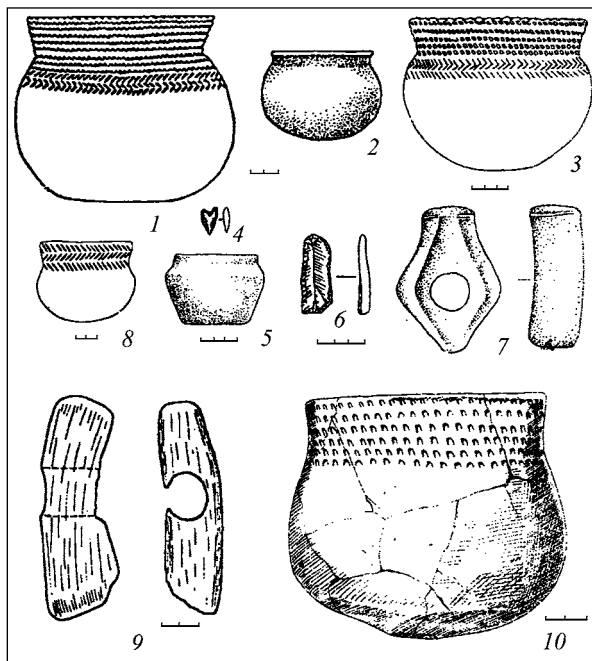

Рис. 1. Супровід випростаних поховань: 1 — Кобринове, пох. 1/2; 3 — Козацька Могила, пох. 1; 4—7 — пох. 2; 8, 9 — Вільшана, пох. 1/6; 10 — Янівка, пох. 361/2 (за публікаціями)

ника, кург. 266 поблизу с. Липовець з впускними похованнями залізної доби. Не виключено, що неподалік с. Зеленьки (на його території та північній околиці) був невеликий могильник, зведений населенням СДК біля ямних курганів. До СДК можна віднести кург. 220. Хоч І.І. Артеменко, а за ним і З. Кшак (Артеменко 1967, с. 58; Krzak 1980, s. 156) і зарахували цей курган до ямних, за позою основного поховання — на спині з перехрещеними ногами — його можна вважати випростаним (вохру в ньому не відмічено). Єдине поховання СДК виявлено в кург. 309 (другим було середньовічне). Можливо, і зібгане пох. 296/4 СДК (із класичним кубком) було теж основним. Інші випростані поховання тут упущено в кург. 310 та 343, які можна вважати ямними, хоча найдавніші поховання в них не мали супроводу. Нещодавно наявність курганів з основним випростаним похованням підтверджено розкопками біля с. Кобринове.

Що об'єднує ці поховання, окрім пози? Схарактеризувати їх за усіма параметрами нині важко через брак даних наприклад щодо насипів і досипок, могил, деталей пози тощо. Складається враження, що основні могили були мілкими. Це чітко зафіксовано в пох. 1/2 Кобринове, глибина якого 0,4 м. В інших випадках може йтися про заглиблені у материк могили (Липовець, кург. 266; Зеленьки, кург. 220 і 309; Беркозівка, кург. 380) або ж про поховання на давньому горизонті, як писав А. Бидловський, на рівні ґрунту (кург. 35 і 60 у Яцьковицях).

Розміри могил зафіксовано у восьми випадках. Лише в одному із них вони відповідали стандартам, необхідним для розміщення небіжчика у випростаному стані — $2,15 \times 1,1$ м (Рижанівка, пох. 3/3). Інші ж могили мають більш видовжені пропорції — $2,4\text{—}3,2 \times 1,1\text{—}1,6$ м (Кобринове, пох. 1/2; Вільшана, пох. 1/6; Козацька Могила, пох. 1 і 2 тощо).

Орієнтація небіжчиків не стала, але переважає західний напрям (прямо та з відхиленнями) — 14 поховань (одне парне). Східну орієнтацію (і з відхиленнями) представлено у семи могилах (одне поховання парне), на північ орієнтовано три небіжчики, на південь — один. Для двох поховань орієнтацію не зазначено (Зеленьки, пох. 343/4 і 343/8). Дослідники вказували ще на одну рису цих поховань — орієнтацію небіжчиків у деяких парних та колективних похованнях у протилежних напрямках (Бондар 1991, с. 44—45). Таку ситуацію спостерігаємо у парних похованнях Кобринове, пох. 1/2 та Беркозівка, пох. 380/2. У пох. 237/11 Кагарлик дорослий і дитина орієнтовані на південний захід, а підліток — на північний схід. У пох. 6/3 Гатне дорослі орієнтовані меридіонально у різних напрямках, а дитину покладено поперек ніг одного з них головою на схід. Поєднувати пох. 1 (на сході) і 2 (на півночі) цього кургану в парне (Артеменко 1967, с. 62) підстав немає.

Вохру виявлено лише в шести могилах. Найвиразніше її представлено в пох. 5/2 Рижанівка, де скелет був засипаний вохрою, і її шар місцями сягав до 0,5 см, а біля однієї посудини лежав шматок вохри діаметром 7—8 см. Забарвлений скелет і грудки вохри обабіч зафіксовано у кург. 60 у Яцьковицях; у пох. Вільшана 1/6 — сліди її біля скелета і пляму — поблизу стегна. У двох похованнях вохра була у посудинах (Забара, пох. 322/2 і Козацька Могила, пох. 1). В останньому кургані в обох похованнях засвідчено зольно-вугільні скупчення на дні могили, а у пох. 1/2 Кобринове — обгорілі плашки під небіжчиком.

Супровід складався здебільшого з посуду, зазвичай розташованого біля ніг — напроти колін і нижче. Винятком є сім поховань: два парних — пох. 2 у Козацькій могилі (горщик біля голови дорослого) і Беркозівка, пох. 280/2 з протилежною орієнтацією небіжчиків (одна посудина біля ніг дорослого, друга — за головою дитини); одне колективне — Гатне, пох. 6/3 (за публікацією — скелети 5—7, посудина збоку), чотири індивідуальні — Яцьковиці, кург. 60; Янівка, пох. 361/2 (неподалік голови стояло по дві посудини); Зеленьки, пох. 220/5 і пох. 309/2 (по одній посудині біля ліктя). Нерідко супровід представлено набором із двох різновеликих посудин: Кобринове, пох. 1/2 (рис. 1, 1, 2); Янівка, пох. 361/2 (вціліла одна — рис. 1, 10); Яцьковиці, кург. 60 (рис. 2,

1, 2); Рижанівка, пох. 5/2 (рис. 2, 5, 6); Беркозівка, пох. 380/1 і 380/2 (рис. 3) — в останньому вціліла одна. У пох. 310/12 Зеленьки посудин було три — вціліло дві (рис. 4, 2, 3). Більші посудини — це горщики, плоскодонні чи круглодонні, менші ж можна назвати кубками (обидва різновиди трапляються і самі по собі). Найменший кубок знайдено у пох. 309/2 Зеленьки: висота 5 см, діаметр вінець 5,5 см (рис. 4, 1), найбільший — у пох. 237/11 Кагарлик: висота 9 см, діаметр вінець 10 см (рис. 3, 3). Вони зазвичай круглодонні, але у пох. 380/1 Беркозівка кубок мав загострене денце (рис. 3, 1), у пох. 310/12 Зеленьки зафіксовано плоскодонний ребристий кубок з високою лійчастою горловиною (рис. 4, 3) (обидва 6 см заввишки).

Оригінальний посуд виявлено у кург. 6 Гатне. Цей курган І.І. Артеменко наводив як доказ ранішої позиції випростаних поховань порівняно із зібганими (Артеменко 1967, с. 62), тому нагадаємо ситуацію. У насипі на глибині 1,5 м (висота кургану 2 м) виявлено речі зі зруйнованого поховання скіфської доби, а на глибині 2,5 м, «на слое подпочвы», — декілька вцілілих і порушених скелетів, а також речі. Центральну позицію займало жіноче пох. 2 у незвичній позі — випростане навznak головою на північ. Ліва рука лежала навпаки (кисть біля плеча, плече біля крижів). І.І. Артеменко приписав похованню кременеву сокиру, за яку сприйнято долото, знайдене за декілька кроків на захід. У західній частині знайдено маленьку чорну посудину з вушком (певно, черпак скіфського часу), а також

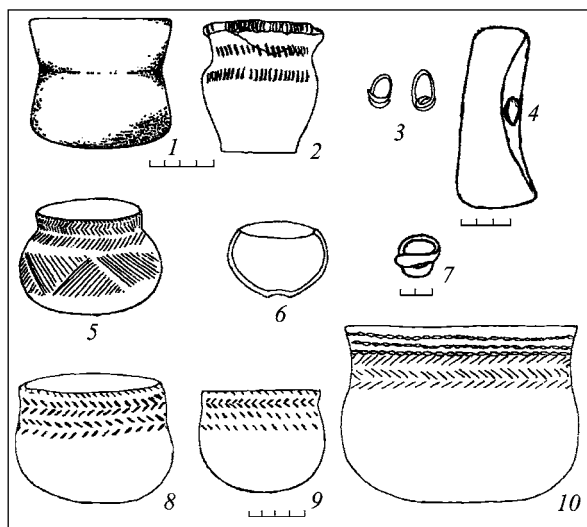

Рис. 2. Супровід випростаних поховань: 1—3 — Яцьковіці, кург. 60; 4 — Рижанівка, пох. 3/3; 5—7 — пох. 5/2; 8, 10 — випадкові знахідки з Київської обл. (за публікаціями та авторськими рисунками)

купку пташиних кісток, обгорілих мушель upio і деревного вугілля. На схід від пох. 2 знаходилося чоловіче пох. 1 — у випростаній позі головою на схід. Нижче від лівої кисті лежала кварцитова сокира з пошкодженим обухом (рис. 5, 3). Північний сектор займало пох. 3 (скелети 5—7 за публікацією), поблизу якого знайдено великий кухоль з вушком, «весь» оздоблений трикутниками. Південна частина була насичена порушеними скелетами (щонайменше три), а у південно-західному секторі виявлено череп і біля ньо-

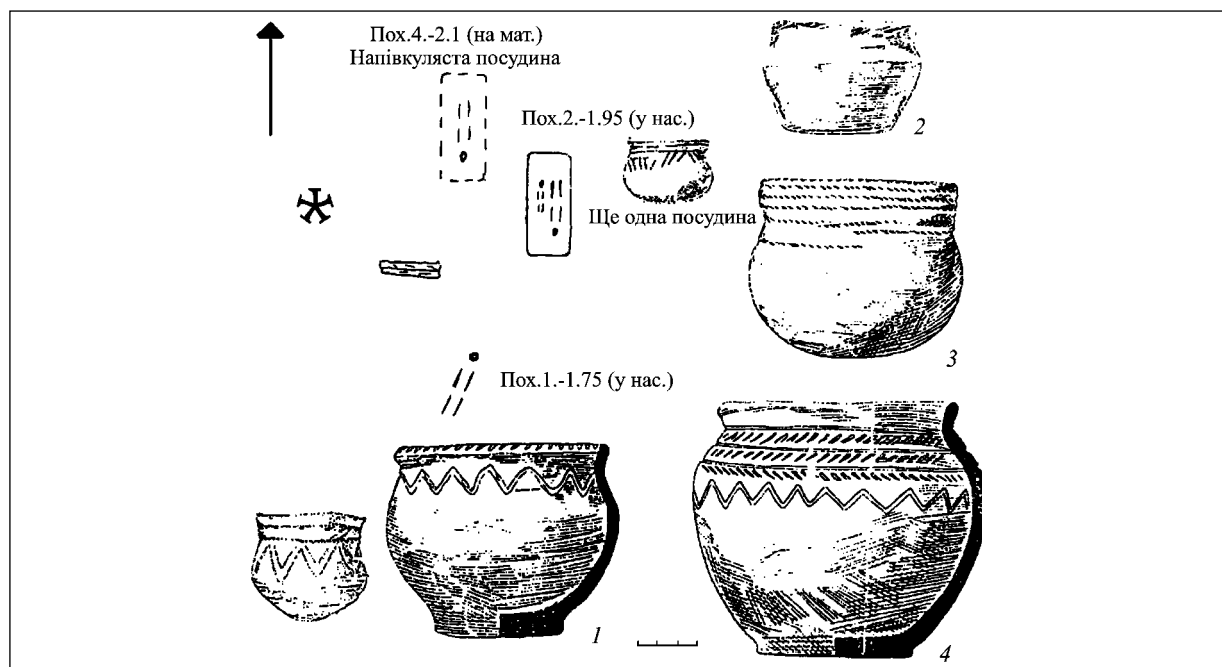

Рис. 3. Випростані поховання: 1 — реконструкція планіграфічної ситуації у кург. 380 Беркозівка; 2 — Кагарлик, пох. 235/3; 3 — пох. 237/11; 4 — Цозарівка, пох. 250/3 (за описом М.Ю. Бранденбурга, речі — за Н.К. Качаловою)

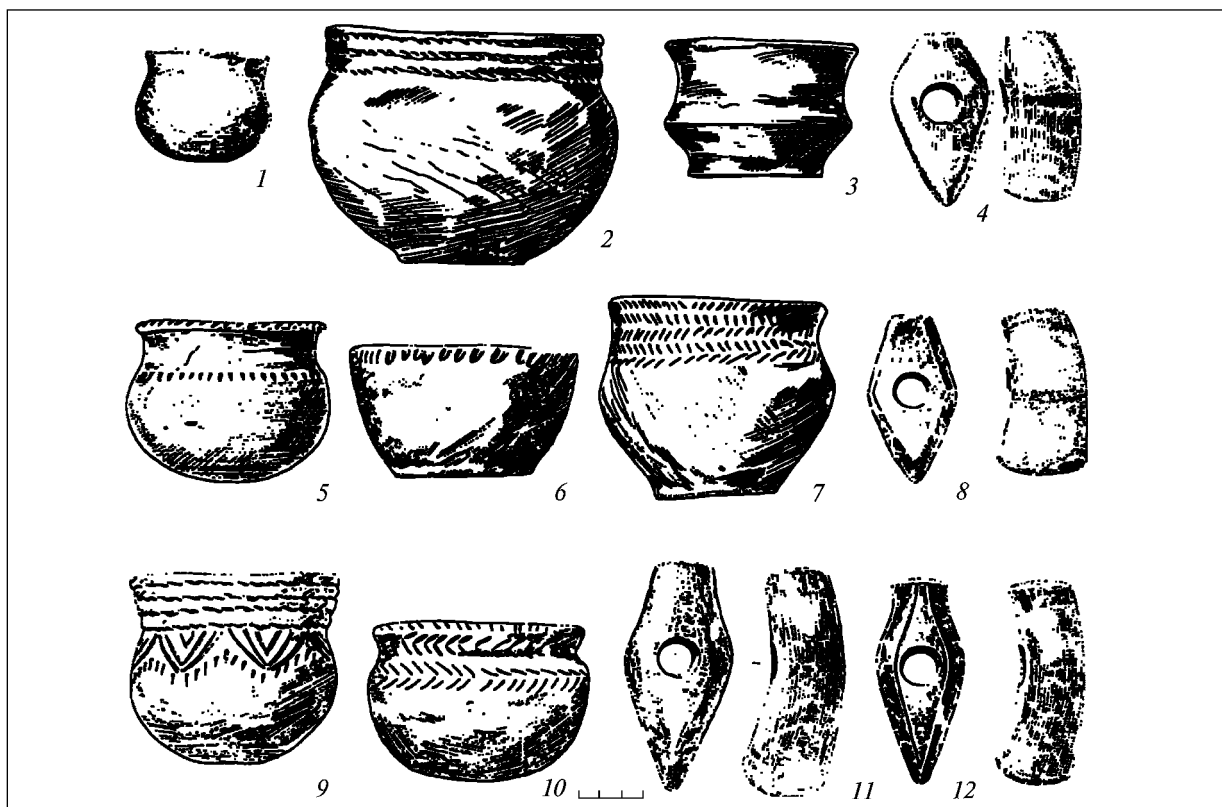

Рис. 4. Супровід випростаних поховань: 1 — Зеленьки, пох. 309/2; 2, 3 — пох. 310/12; 4 — Бурти, пох. 286/6; 5 — пох. 286/7; 6 — пох. 286/9; 7 — Зеленьки, пох. 343/4; 8 — пох. 343/8; 9 — Забара, пох. 322/2; 10, 11 — пох. 413/3; 12 — Липовець, пох. 266/5 (за Н.К. Качаловою)

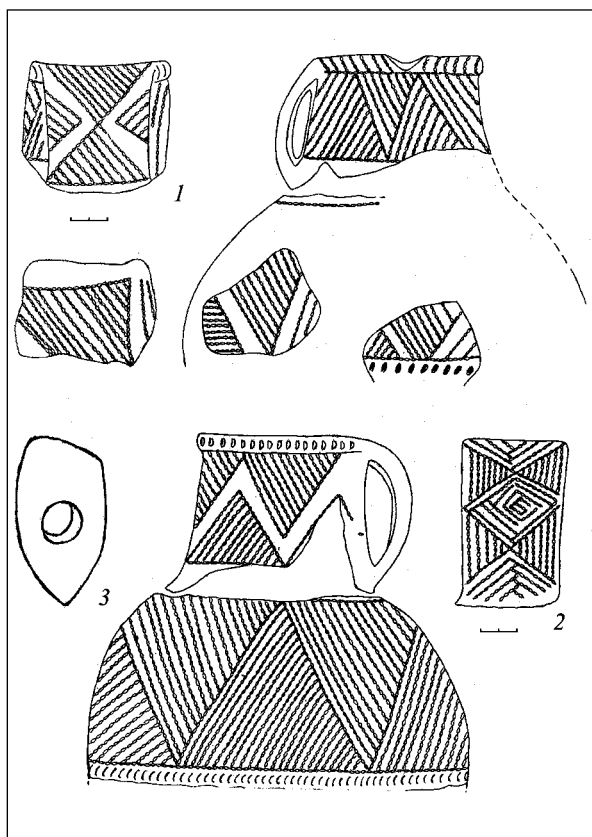

Рис. 5. Гатне, кург. 6: 1, 3 — пох. 3; 2 — пох. 1

го — відомий кубок (Антонович 1878, с. LXXX—LXXXV).

Отже, руйнація останнього поховання грабіжниками чи під час здійснення впускних поховань не дозволяє однозначно стверджувати його пізнішу позицію на фоні випростаних. Однак несподіваним стало інше. У фондах НМІУ, окрім кубка, зберігаються уламки ще двох доволі своєрідних і подібних посудин з Гатного. Частина з них (№ а107/308, з поміткою Гатне, кург. 6), зокрема й наведений В. Антоновичем уламок, належить великому вузькогорлому глеку червоної на зламі глини з сіруватою поверхнею та широкою стрічковою ручкою. Тісто не дуже щільне, з домішками піску, мушлі й подрібненого каменю. Потовщені відігнуті вінця оздоблено навскісними відбитками шнура, а шийку — паркетним візерунком, вписаним поміж двома горизонтальними лініями. На ручці — звернені вершинами до центра заштриховані трикутники, які через вільні поля поміж ними нагадують зображення мальтійського хреста. Попри значну кількість уламків від тулуба, його профіль та орнаментальна композиція чітко не реконструюються. Проте зрозуміло, що вона є близькою до паркетної, оскільки основу її складають трикутники. Від класичного паркетного візерунка вона відрізняється виокремленням трикутників, розділе-

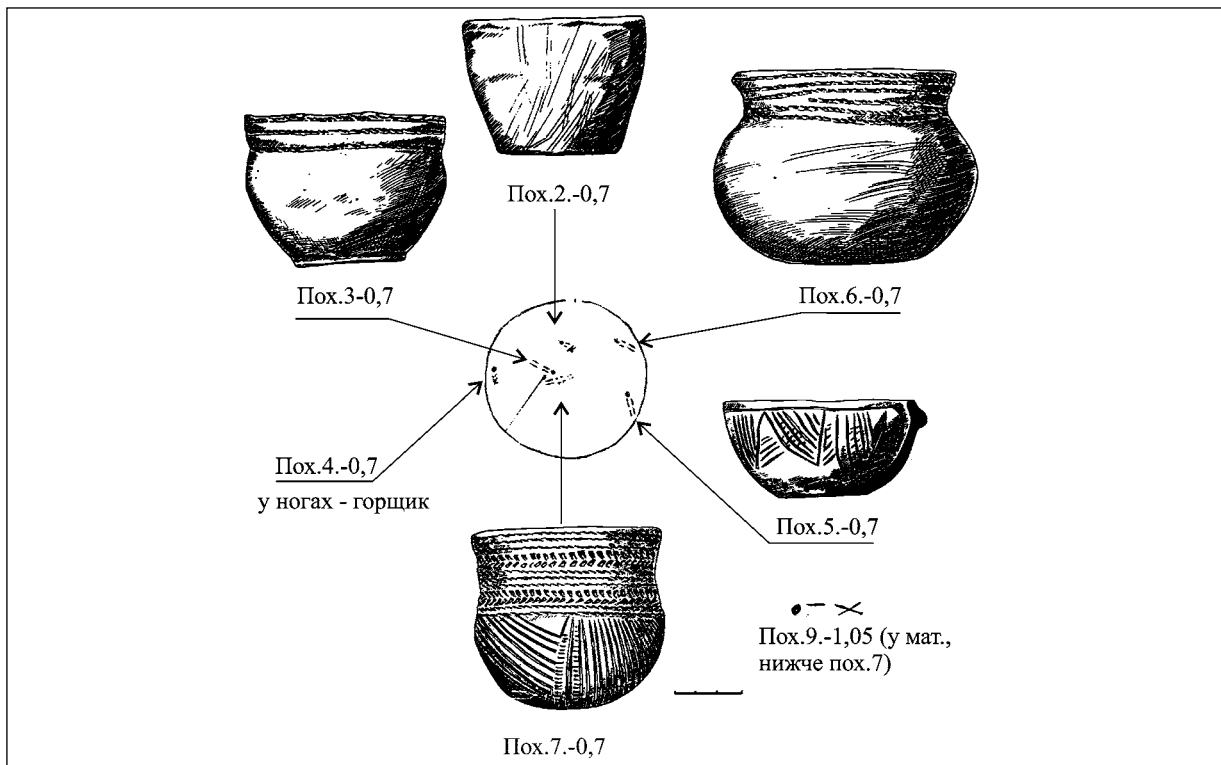

Рис. 6. Планіграфічно-стратиграфічна ситуація у кург. 220 Зеленьки (за М.Ю. Бранденбургом та Н.К. Качаловою)

них лініями та чистими смужками, наявністю заштрихованих і незаштригованих трикутників, а також різним їх штрихуванням — навкісними спрямованими в різні боки лініями й горизонтальними. Знизу композицію облямовано рядочком овальних вдавлень. Діаметр вінець 9 см, тулуба — приблизно 23 см, ширина ручки 6 см, висота кухля не менше 20 см (рис. 5, 1).

Інші уламки (№ а107/335, з поміткою Гатне) походять від подібного глека червоної глини з більш високою шийкою, які дають змогу графічно реконструювати його верхню орнаментовану частину. Орнамент виконано в тій самій манері, але нюанси різняться. На потовщених вінцях — рядочок вдавлень відступною «лопаточкою». Шнурову композицію на шийці представлено двома рядами заштригованих трикутників, звернених вершинами до середини так, що між ними є вільна смужка зигзага. На ручці — щільна смужка заштригованого орнаменту, у центрі якої знаходиться ромб. Саме він та обмеженість простору визначають логічність усієї композиції у вигляді трикутників над ромбом та під ним. Оздоблення тулуба реконструюється як суцільна смуга паркетного візерунка. Внизу її облямовано глибокими вдавленнями від нігтя. Діаметр вінець 9, тулуба — приблизно 22 см, висота глека понад 20 см, ширина ручки 5,5 см (рис. 5, 2).

Якщо перша посудина чітко ідентифікується з пох. 6/3, то походження іншої з'ясувати навряд чи вдасться. На кург. 4 може вказувати натяк

В. Антоновича, що там були уламки посуду, подібні за орнаментациєю до знайдених в кург. 6. Але в останньому були поховання не лише СДК, а й скіфські. Вузкогорлий кухоль з вушком фігурує і серед матеріалів кург. 3, але він був неорнаментований.

Глеки оригінальні, і точних аналогій їм ми не знаємо. Проте стиль орнаментациї, безумовно, засвідчує їхню належність до світу КШК. Найбільш він притаманний кераміці середньонімецької групи, де трапляється на амфорах і кубках, і цьому можна навести багато прикладів з каталогів В. Маттіаса. Поховання з таким щільно оздобленим посудом М. Бухвальдек відносить до III (пізньої) групи. Їй притаманні й різної форми кухлі та глеки з вушком (Buchvaldek 1986, obr. 33, 34).

Рідше трапляються інші речі. Найбагатшим є пох. у Козацькій Могилі: горщик, кам'яна сокира, кременеві ніжик та вістря стріли (рис. 1, 4—7). У похованнях з посудом знайдено ще: кам'яні сокири — пох. 413/3 Забара і 3/3 Рижанівка (рис. 2, 4; 4, 11); бронзову каблучку — пох. 5/2 Рижанівка (рис. 2, 7), де, не виключено, були й сережки (зафіксовано зелені плями на черепі); бронзові сережки — кург. 60 у Яцьковицях (рис. 2, 3); рогову сокиру (мотика ?) — пох. 1/6 Вільшана (рис. 1, 8, 9). Лише кам'яні сокири знайдено у пох. Бурти 286/6 (рис. 4, 4) і 290/7 (не вціліла); пох. 343/8 Зеленьки (рис. 4, 8), з іншого насипу цього поховання походить ще одна со-

кира, придбана М.Ю. Бранденбургом у селян; пох. 266/5 Липовець (рис. 4, 12); Гатне, пох. 6/1 (рис. 5, 3). У похованні кург. 35 Яцьковиці було знайдено кременеве ромбічне вістря стріли.

Культурна ідентифікація поховань. Хоча ми, орієнтуючись на І.І. Артеменка, й оперуємо поняттям «випростані поховання СДК», ситуація щодо них не є однозначною. Річ у тім, що посуд із випростаних поховань різниться від посуду поховань із зібганою позою. Класичну посудину СДК — так звану блокоподібну (або, як називає її Я. Махнік, клепсидроподібну), щоправда, неорнаментовану, — знайдено лише в кург. 60 у Яцьковицях (ще одна неорнаментована посудина походить із с. Шуляки неподалік Яцьковиць і зберігається в Уманському музеї). Друга посудина з кург. 60, горщик, є незвичною для поховань СДК. О.М. Румянцев вважав його пізнім (Румянцев 1972, с. 66). С.С. Березанська спочатку віднесла це поховання до СДК (Березанська 1971, с. 314, рис. 87, 13), а потім — до культури багатовалякової кераміки, як і ще декілька випростаних поховань (Березанская, Отрощенко, Чередниченко, Шарафутдинова 1986, с. 17, 19; рис. 6, 3, 4, 5, 8, 11, 12, 16, 17). Однак така ідентифікація не видається однозначною. Горщик з кург. 60 (рис. 2, 2) за певної подібності до КБК все ж не є типовою для неї формою, а серезки перегукуються з верболистими прикрасами кола постшнурових культур, а також каблучкою з пох. 5/2 Рижанівка. Це разом з наявністю кубка СДК унеможливило його віднесення до КБК. Пох. 220/5 Зеленьки супроводжувалося інгульською чашею (рис. 6), на що вказував М.М. Бондар (Бондар 1991а, с. 58), а пох. 286/9 Бурти — мисочкою (рис. 4, 6), аналогії якій маємо у кург. XVI біля с. Баличі, теж, до речі, випростаному (Sulimirski 1968, plate 1, 3, 6, 11), і в обох випадках вони знаходилися біля коліна небіжчика. Щодо поховань із сокирами (Бурти, пох. 286/6 і Липовець, пох. 266/5), то вони все ж більш прикметні для ранішого часу, аніж КБК. Зазначимо, що у пох. 413/3 Забара сокиру знайдено з посудиною, яка аж ніяк не асоціюється з КБК (рис. 4, 9). Видається, що й пох. 235/3 Кагарлик з ребристим горщиком займає логічне місце у цій системі, хоча це й не однозначно (рис. 3, 2).

Найпроблематичнішим у цьому ряду є пох. 286/7 Бурти з кулястою посудинкою, оздобленою двома рядочками вертикальних насічок (рис. 4, 5), яке І.Л. Сердюкова, на противагу С.С. Березанській, віднесла до катакомбної культури (Сердюкова 1994, с. 99—102). До цього ж списку нею внесено: за горщиками — пох. 237/11 Кагарлик (рис. 3, 3), пох. 220/3 і 220/6 (рис. 6), 310/12 (рис. 4, 2, 3), 343/4 Зеленьки (рис. 4, 7), пох. 250/3 Цозарівка, помилково назване пох. 250/5 (рис. 3, 4), пізньоамне пох. 3 у Козацькій Могилі; за чашами — пох. 343/8 Зеленьки (була лише сокира) і пох. 413/3 Забара

(рис. 4, 10). Натомість дерев'яні конструкції, представлені, зокрема, в Козацькій Могилі, І.Л. Сердюкова вважає типовими для КБК.

Найпростіше цю проблему розв'язав В.І. Клочко, який відніс одні й ті ж поховання (Бурти, пох. 286/6; Липовець, пох. 266/5) і до СДК, і до КБК, орієнтуючись у першому випадку на І.І. Артеменка, у другому — на С.С. Березанську (Klochko 2001, р. 135; fig 58, 4, 6; р. 168; fig. 67, 4, 5). Він же продублював похибку С.С. Березанської, «обізвавши» пох. 266/5 Липовець пох. 266/6, і помилку І.І. Артеменка щодо двох сокир у пох. 343/5 Зеленьки, де їх не виявлено. Одну сокиру знайдено у пох. 343/8, а другу, із насипу якогось кургану, придбав М.Ю. Бранденбург у селян.

Слід погодитися, що горщики з деяких поховань дійсно тяжіють до катакомбних. Проте, по-перше, не всі, по-друге, такі знахідки не слід виривати із контексту поховання та загальною вибіркою випростаних поховань, тим паче, що їх здійснено не у катакомбах. У цій системі видаються недооціненими поховання у Козацькій Могилі, які В.В. Отрощенко, орієнтуючись на С.С. Березанську та І.Л. Сердюкову, відніс до КБК, додавши до цього той аргумент, що їх було здійснено у зрубках (Отрощенко 2001, с. 107). З цим не можна погодитися, бо зазначена конструкція була своєрідним віком, яке перекривало небіжчика вздовж і спиралося на бруски під поперечними стінками. Подібну конструкцію виявлено в кург. 1 Кобринове, більший горщик з якого майже тотожний посудині з пох. 1 у Козацькій Могилі. Поздовжнє перекриття дубовими колодами зафіксовано й у пох. 1/6 Вільшана, а на дні могили під довгою стінкою — фрагменти колоди. Воно теж супроводжувалося круглодонною посудиною. З цього погляду привертає увагу пох. 1/4 з ямного кургану на Майданецькому поселенні, визначене як зрубне (Шмаглій, Видейко 1988, с. 133—134, рис. 2, I, VI). Його влаштовано у видовженій ямі (3,5 × 1,0 м), а небіжчика перекрито товстими, грубо обробленими дошками, покладеними у вигляді «перевернутого вверх дном ящика. Плахи спиралися на уступи в коротких стінах могили». Випростаний скелет орієнтовано на південь, супроводу не було. У цьому самому кургані виявлено також ямне поховання з кременевою сокирою — винятковою знахідкою для лісостепових пам'яток.

Це робить зрозумілішими і матеріали давніших розкопок. Так, А. Бидловський у Яцьковицях розрізняв різні дерев'яні конструкції. Зібгане поховання в кург. 29 (з лодієподібною сокирою) було прикрите дубовою скринєю, як і безінвентарне зібгане і забарвлене вохрою поховання старого чоловіка в кург. 36. Це стосується і випростаних поховань у кург. 28 та 43. Натомість для інших поховань зафіксовано де-

рев'яне перекриття могили (кург. 46, 52), ще одне поховання в кург. 46 було здійснене у дубовому ящику, як і основне в кург. 40.

Сліди дерев'яного перекриття виявлено над трьома похованнями в кург. 380 Беркозівка, розташованими дугою на схід від центру, зруйнованого грабіжницькою ямою (рис. 3, 1). Особливо виразним шар дуба був у пох. 2, який займав площу $2,8 \times 1$ м, що знову ж таки вказує на видовжені контури могили. Між пох. 1 і 2 на тому самому рівні, але ближче до центру, по лінії захід—схід лежали два обгорілих дубових стовпи завдовжки 1,4 м. Нагадаємо, що горщик із пох. 380/1 І.Л. Сердюкова віднесла до катакомбної культури, у чому є певний сенс, але, за її ж логікою, за дерев'яною конструкцією це поховання слід зарахувати до КБК. Додамо, що горщик був у парі з малесеньким кубком із загостреним денцем, який через це та орнаментациєю нагадує ямні горщики. І.І. Артеменком посуд з цього поховання передано неправильно (Артеменко 1967, рис. 1—3). Це також стосується і деяких інших випадків та частково ілюстрацій Т.С. Пасек. Дві посудини були і у пох. 2, з яких уцілів теж маленький кубок, а інша посудина, як і у пох. 4, — напівкуляста неорнаментована. Комплекс цих поховань постає однокультурним, і розділяти його на поховання катакомбні та культури багатоваликової кераміки навряд чи логічно. У свою чергу, горщик із пох. 1 за прокресленим на плічках зигзагом перегукується з горщиком із пох. 250/3 Цозарівка (рис. 3, 4), зруйнованим середньовічною могилою.

Привертають увагу і випростані поховання в кург. 409 Шандра, де у верхньому шарі виявлено пох. 1 КБК з пряжкою. Біля пох. 10 виявлено сліди дерева, а за 0,7 м від черепа лежала дубова колода завдовжки 2,1 м, у ногах — два різновеликих горщика, у більшому — декілька уламків ребер. Ця риса — кістки тварин у горщику — спостерігалася і в інших похованнях цього масиву: Зеленьки, пох. 220/7; Кобринове, пох. 1/2; Рижанівка, пох. 5/2, а також у зібганому пох. 2/2 біля с. Лісовичі з класичним кубком СДК (Ковпаненко, Ричков 2002). У пох. 12 того самого кург. 409 дубова плаха лежала поруч з небіжчиком і була дещо довшою за скелет, а в ногах — невеликий горщик. Посуд з цих поховань не вцілів. Проте в НМІУ серед випадкових знахідок із Шандри значаться дві посудини. Одна з них (рис. 2, 9) перегукується з кубками з пох. 1/6 Вільшана та випадково знайденим на Київщині (Древности... 1899, с. 12, табл. 12) (рис. 2, 8), друга — більш присадкувата з приплющеним дном (рис. 2, 10) (Древности... 1899, с. 12, табл. XXXIV, 673).

Поховання в могилах з дерев'яними конструкціями орієнтовано головою на південь. Це су-

перечить логіці розвитку поховального обряду КБК, де, за спостереженнями В.В. Отроценка, найраніші поховання зорієнтовано в широтному напрямі, пізніші — у меридіональному (Отрошенко 2001, с. 85, 101, 105). Але ідея перекривати не могилу, а небіжчика, тобто влаштовувати щось на зразок домовини, існувала й у населення КБК, що найяскравіше відбивають поховання в колодах. Трапляється і поздовжнє перекриття небіжчика, розташоване прямо над ним, наприклад у пох. 8/2 Росава, але здійснено їх зібгано. Окрім того, у цьому кургані поховання КБК й СДК розділено похованням катакомбної культури (Klochko 1999, р. 184—185).

Посуд із випростаних поховань не асоціюється з КБК. Винятки становлять горщик з пох. 2 у Козацькій Могилі, повну аналогію якому В.П. Григор'єв вбачав у ребристій баночці з пох. 235/3 Кагарлик, яке С.С. Березанська відносить до КБК. Однак ця подібність є відносною, і зазначеній посудині можна знайти аналогії і в катакомбній культурі: дві посудини в пох. 3/14 біля с. Соколівка, пох. 4/15 курганної групи І неподалік с. Ковалівка на Миколаївщині (Шарафутдинова 1980, рис. 20, 4, 5; Ковпаненко, Бунятян 1976, рис. 3, 7). Важливим є й те, що в ідентичному за обрядом пох. 1 знайдено зовсім іншу посудину — круглодонну. Додамо, що у пох. 310/12 Зеленьки оригінальний ребристий високогорлий маленький кубок був у парі з горщиком катакомбного вигляду (рис. 4, 2, 3).

За певної строкатості посуду саме округлодонний (13 могил) пов'язує випростані поховання з СДК. Він є прикметною рисою пам'яток Подесення та Верхньої Наддніпрянщини, а на розглядуваній території трапляється не лише поблизу випростаних поховань. Горщик з кулястим тулубом, оздоблений на шийці шнуром, а на плічках тоненькою нарізною ялинкою, виявлено у насипу кург. 2 біля с. Іванівка поруч зі скупченням деревного вугілля (спалення?), а у пох. 6/1, оздоблений відтисненою ялинкою, — у ногах зібганого поховання (Ковпаненко, Ричков 2004, рис. 9, 3, 4). М.Ю. Бранденбург розкопав біля цього села (тоді Янівка) кург. 361, де виявив декілька поховань (за вцілілим посудом до СДК віднесено пох. 2), а також багаття у насипу (глина й шматки обгорілого дуба). Рештки, мабуть, спалення з кулястою посудиною, оздобленою нарізною ялинкою, виявлено у Всевидовій могилі на Черкащині разом з уламками бронзового кільця (Ковпаненко, Скорый, Бессонова, Рычков 1984/24). Зазначимо, що й блокоподібний посуд зазвичай має опукле денце, а одна з посудин із с. Шуляки з яскраво вираженим оздобленням СДК мала кулясту форму (зберігається в Уманському музеї). Оздоблення посуду горизонтальною ялинкою, нерідко поєдна-

ною зі шнуровим орнаментом, є теж прикметною рисою СДК.

Розташування посуду біля чи нижче ніг прикрашане і для зібганих поховань СДК. Тут привертає увагу пох. 237/10 Кагарлик, де було й декілька випростаних поховань. У ногах зібганого головою на захід скелета стояли три горщики — великий і два маленьких. У великому, оздобленому горизонтальними шнуровими лініями та вертикальними рубчиками по краю вінець, була кістка тварини, а серед кісток скелета — великі шматки деревного вугілля. Типовий посуд СДК знаходився в ногах у пох. 2/2 Лісовичі, пох. 6/1 Іванівка та у пох. 1/1 Кочубеївка (Бідзіля, Бунятян, Ніколова 2005).

Однак, якщо непричетність цих поховань до КБК видається нам більш вірогідною, то спорідненість деяких з них з катакомбною культурою постає рельєфніше. Як приклад наведемо кург. 220 Зеленьки, де зверху виявлено пох. 2 КБК, а нижче — декілька випростаних (рис. 6). Безумовно, СДК можна вважати пох. 7 з округлодонним кубком. Посуд із пох. 3 і 6 тяжіє до катакомбної культури, а в пох. 5 знайдено чашу інгульського зразка. Оскільки поховання здійснено не у катакомбах, ці факти можна інтерпретувати двояко: або як поховання катакомбної культури у ямах, або як поховання СДК з імпортом посудом (пох. 5) і таким, що має риси катакомбної культури. Виявлені останнім часом у Середній Наддніпрянщині поховання в катакомбах вказують, що катакомбне населення і тут дотримувалося своїх традицій. Відтак, випростані поховання у ямах можуть засвідчувати взаємини двох масивів — середньодніпровської і катакомбної культур. За сучасної джерельної бази це питання однозначно розв'язати не можна.

Відносна хронологія випростаних поховань. Стратиграфічно випростані поховання займають позицію між ямними та похованнями КБК. Якщо за розкопками М.Ю. Бранденбурга це можна лише констатувати, то розкопки Козацької Могили дають змогу цей момент конкретизувати: два поховання СДК там були не лише найпізнішими, а й здійснені після найпізніших за супроводом ямних поховань (їх було п'ять). І.І. Артеменко не дарма проігнорував поховання в Козацькій Могилі, бо вони суперечать синхронізації випростаних поховань з другою групою ранньоямних поховань, пізньотрипільськими пам'ятками софіївської групи, раннім етапом верхньодністровської групи підкарпатської культури, неолітичними пам'ятками Верхнього Подніпров'я (Артеменко 1987).

Таким чином, випростані поховання є синхронними інгульській катакомбній культурі, під впливом якої у середовищі СДК, можливо, і з'явилася випростана поза та зазнав певних змін

посуд, що й демонструють деякі горщики «катакомбного типу».

В одному випадку — Росава, кург. 8 — випростані поховання передували катакомбному. Хоча вони були безінвентарними, віднесення їх В.І. Клочком до СДК є цілком слушним. На нашу думку, на це вказують дві обставини: 1) пох. 3 і 6 впущено у центр первинного насипу і розташовано паралельно, що нагадує ситуацію у Козацькій Могилі, а також кург. 380 Беркозівка і частково в кургані на Майданецькому поселенні, як і видовжені пропорції могил; 2) у парному пох. 6 скелети зорієнтовано у протилежних напрямках, що є прикметною рисою цієї групи поховань. До речі, якщо пох. 3, 5, 6 у кург. 220 Зеленьки вважати катакомбними, то вони є теж пізнішими за пох. 7 СДК. У кург. 1 Вільшана пізньоямне, катакомбне й поховання СДК розташовані дугою в межах первинного насипу, хоча лише для поховання СДК чітко з'ясовано, що його впущено у первинний насип. Зовнішню південну дугу утворюють поховання КБК (Клочко, Ричков 1989, с. 61—62).

Напевно, не варто абсолютизувати ці факти, оскільки виходячи з інвентарю вони, швидше за все, вказують на співіснування двох груп населення — СДК й катакомбного — в одному регіоні, аніж на принципово ранішу хронологічну позицію випростаних поховань СДК.

Отже, можна погодитися з С.Н. Братченком, що випростані поховання Середньої Наддніпрянщини репрезентують пізню постшнурову групу пам'яток (Братченко 2002, с. 49, прим. 55*), додамо, трансформовану під дією різних чинників СДК, зокрема, і сусідства катакомбного населення. На це вказує, окрім стратиграфії, увесь комплекс їхніх ознак — випростана поза та супровід: посуд, металеві речі, певною мірою кам'яні сокири. Це, зрозуміло, підриває концепцію І.І. Артеменка щодо регіону формування СДК та подальшого її територіального поширення. Але, перш ніж говорити про це, слід звернутися до зібганих та тілопальних поховань СДК, аналізу яких буде присвячено наступну статтю.

ДОДАТОК

Список джерел

Розкопки М.Ю. Бранденбурга:

с. Беркозівка Канівського р-ну Черкаської обл., кург. 380, пох. 1, 2, 4 (ЖРБ, с. 99; Качалова Н.К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы. — М.: Наука, 1974. — Табл. 5, 1—3);

с. Бурти Кагарлицького р-ну Київської обл.,

* Дослідник припускається помилки, вважаючи, що поховання в Козацькій Могилі здійснено в колодах.

кург. 286, пох. 6, 7, 9 і кург. 290, пох. 7 (ЖРБ, с. 75, 77; Качалова Н.К. Указ. соч., табл. 3, 5—7);

с. *Забара* (нині с. Зорівка) того ж району, кург. 322, пох. 2 і кург. 413, пох. 3 (ЖРБ, с. 51, 53; Качалова Н.К. Указ. соч., табл. 4, 2, 3, 5);

с. *Зеленьки* Миронівського р-ну Київської обл., кург. 220, пох. 3, 5—7; кург. 309, пох. 2; кург. 310, пох. 12; кург. 343, пох. 4 і 8 (ЖРБ, с. 18, 27, 29, 35, 36; Качалова Н.К. Указ. соч., табл. 2, 2—5, 7; 3, 1—4);

м. *Кагарлик*, кург. 235, пох. 3 і кург. 237, пох. 11 (ЖРБ, с. 6, 7, 9; Качалова Н.К. Указ. соч., табл. 1, 1, 3);

с. *Липовець* Кагарлицького р-ну, кург. 266, пох. 5 (ЖРБ, с. 82; Качалова Н.К. Указ. соч., табл. 1, 7);

с. *Шандра* Миронівського р-ну, кург. 409, пох. 10 і 12 (ЖРБ, с. 119—121);

с. *Цозарівка* (тепер с. Козарівка) Канівського р-ну, кург. 250, пох. 3 (ЖРБ, с. 64—65; Качалова Н.К. Указ. соч., табл. 4, 4);

с. *Янівка* (нині с. Іванівка) Богуславського р-ну Київської обл., кург. 361, пох. 2 (ЖРБ, с. 97; Качалова Н.К. Указ. соч., табл. 5, 9).

І н ш і:

с. *Гатне*, південно-західна околиця Києва, кург. 6, пох. 1 і 3 (Антонович 1878);

с. *Вільшана* Городищенського р-ну, кург. 1, пох. 6;

с. *Кобринове* Тальнівського р-ну, кург. 1, пох. 2, обидва Черкаської обл. (Ричков М.О. Нові поховання раннього етапу середньодніпровської культури // *Археологія*. — 1995. — № 3. — С. 147—150);

м. *Городище*, пох. 1 і 2, Козацька Могила (Григор'єв В.П. Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області // *Археологія*. — 1986. — Вип. 56. — С. 47—58);

с. *Рижанівка* Звенигородського р-ну Черкаської обл., кург. 3, пох. 3 (ОАК за 1890 р. — С. 58); кург. 5, пох. 2 (Ossowski G. Materyjaly do paleoetnologii kurhanow ukrainskich // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. — 1888. — Т. XI. — С. 35—36);

с. *Росава* Миронівського р-ну, кург. 8, пох. 3, 4, 6 (Klochko 1999);

с. *Яцьковиці* (тепер с. Долинка) Монастирищенського р-ну Черкаської обл., кург. 35 і 60 (Bydlowski 1905, s. 13, 21).

Антонович В. (без назви) // *Тр. Ш АС*. — Т. I. — К., 1878. — С. LXXX—LXXXV.

Артемченко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — М., 1967.

Артемченко И.И. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР. — М., 1987.

Березанская С.С. Рец. на: Артемченко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — М., 1967 // *СА*. — 1970. — № 4. — С. 278—281.

Березанская С.С. О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии // *СА*. — 1971. — № 4. — С. 38—40.

Березанська С.С. Середньодніпровська культура // *Археологія Української РСР*. — К., 1971. — Т. I. — С. 315—316.

Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986.

Бідзіля В.І., Бунятян К.Б., Ніколова А.В. Курган біля с. Кочубеївка на Уманщині // На пошану С.С. Березанської. — К., 2005.

Бондар М.М. Поховальні пам'ятки середньодніпровської культури // Поховальний обряд давнього населення України. — К., 1991. — С. 44—45.

Бондар М.М. Про пам'ятки раннього етапу середньодніпровської культури // Поховальний обряд давнього населення України. — К., 1991а. — С. 56—65.

Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. — Луганськ, 2001.

Городцов В.А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России. — М., 1916.

Древности Приднепровья. Собрание Б.И. и В.И. Ханенко. — К., 1899. — Вып. I.

Клочко В.И., Видейко М.И. Отчет о работе Стеблевского отряда Черкасской экспедиции 1983 г. // *НА ІА НАН України*, 1983/25а.

Клочко В.І., Ричков М.О. Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї // *Археологія*. — 1989. — № 3. — С. 61—62.

Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.

Ковпаненко Г.Т., Бунятян К.П. Охоронні розкопки курганів поблизу с. Ковалівка на Миколаївщині // *Археологія*. — 1976. — Вип. 20.

Ковпаненко Г.Т., Ричков М.О. Кургани доби бронзи півдня Київщини // *Археологія*. — 2004. — № 1.

Ковпаненко Г.Т., Скорый С.А., Бессонова С.С., Рычков Н.А., Батуревич Е.Ю. Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1984 году // *НА ІА НАН України*, 1984/24.

Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977.

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.

Пассек Т.С. К вопросу о среднеднепровской культуре // *КСИИМК*. — 1947. — Вып. XVI.

- Румянцев О.М. Прикарпатські елементи у середньодніпровській культурі // Археологія. — 1972. — Вип. 6.
- Сердюкова И.Л. Существовал ли ранний этап среднеднепровской культуры? // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. V тыс. до н. э. — V в. н. э. — Тирасполь, 1994. — С. 99—102.
- Шарафутдинова И.Н. Северная курганная группа у с. Соколовка // Археологические памятники Поингуля. — К., 1980.
- Шмаглый Н.М., Видейко М.Ю. Исследование кургана эпохи бронзы на крупном трипольском поселении у с. Майданецкое // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 133—134.
- Bydlowski A. Mogily w Jackowicy w pow.Lipowieckim // Swiatowit. — 1905. — VI.
- Glosik J. Kultura strzyzowska // Materiały starożytne. — 1968. — T. 11. — S. 60.
- Klochko V.I. Radiocarbon chronology of the early and middle bronze age in the Middle Dnieper region. The Myronivka barrows // BPS. — 1999. — 7.
- Klochko V.I. Weaponry of societies of the northern pontic culture circle: 5000-700 BC // BPS. — 2001. — 10.
- Krzak Z. Genesa i chronologia kultury ceramiki sznurowej w Europie. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wyd-vo PAN, 1980.
- Krzak Z. Рец. на: Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — М., 1967, — 140 с. // АР. — 1969. — 14, № 1. — С. 239—244.
- Majewski E. O charakterze starszych kurhanów grupy Jackowickiej. — Swiatowit, 1905. — VI.
- Machnik J., Pilch A. Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakaciu koło Lubaczowa, w woj. Przemyskim // SA. — 1997. — 49. — S. 143—170.
- Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. — London, 1968.

Одержано 19.10.2005

Е.П. Бунятян

ХРОНОЛОГИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ ПОГРЕБЕНИЙ СРЕДНЕДНЕПРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

Со среднеднепровской культурой (СДК) сложилась парадоксальная ситуация — не признанная специалистами концепция И.И. Артеменко вошла в обобщающие работы по археологии Украины и лесной полосы бывшего СССР. Основопологающим моментом этой концепции является выделенная И.И. Артеменко среди курганных захоронений Правобережья Среднего Поднепровья группа вытянутых погребений, с которой он связывал формирование СДК. Однако стратиграфическая позиция этих погребений, как и погребальный обряд и инвентарь, позволяют связывать их с заключительным этапом СДК. Это, естественно, требует пересмотра взглядов исследователя относительно места и времени формирования СДК.

К.Р. Bunyatian

CHRONOLOGY AND PERIODIZATION OF THE BURIALS OF THE MIDDLE DNIPRO RIVER REGION CULTURE OF THE LEFT-BANK UKRAINE

The situation that has formed around Middle Dnipro culture (MDC) is paradoxical — the concept by I.I. Artemenko, which was not recognized by the specialists, has become customary in summarizing works on archaeology of Ukraine and forest zone of the ex-USSR. The fundamental aspect of this concept is a group of oblong burials distinguished by I.I. Artemenko among the mound burials of the Left-bank Middle Dnipro, with which he associated formation of MDC. However, stratigraphic position of these burials, as well as funerary rite and inventory, permits to associate them with the final stage in MDC. Of course, this requires reconsideration of the researcher's view regarding the place and time of MDC formation.

ДО ПРОБЛЕМИ ПСАЛІЇВ, БОЙОВИХ КОЛІСНИЦЬ І ВОЇНІВ-КОЛІСНИЧИХ У БАБІНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Статтю присвячено проблемі існування кінської вузди з щитковими псаліями, легких бойових колісниць і соціальної верстви воїнів-колісничих у середовищі носіїв бабінської культури першої чверті II тис. до Р. Х.

Останнім часом в археологічній літературі все прозоріше простежується тенденція, згідно з якою бабінську культуру (багатоваликової кераміки — КБК) ставлять в один ряд з низкою так званих колісничих культур рубежу середньої—пізньої бронзової доби Доно-Волго-Уралья: доно-вольської абашевської (ДВАК) і синташинської. У даному випадку мається на увазі не стільки проблема синхронізації зазначених культурних утворень, що є предметом окремої дискусії, скільки обстоювання деякими дослідниками тези про побутування в середовищі племен бабінської культури кінної колісниць, активне використання її у військовій справі та наявність у їхньому суспільстві відповідної соціальної верстви воїнів-колісничих (Давня історія... 1997, с. 409, 412; Етнічна історія... 2000, с. 37—38 тощо). Якщо раніше, припускаючи наявність колісниць у носіїв цієї культури, автори залучали ті чи інші археологічні свідчення, переважно знахідки псаліїв, то сьогодні цю процедуру нерідко ігнорують, що автоматично переводить питання з площини проблеми в площину доведеного факту чи аксіоми. Але чи такою однозначною є ситуація в дійсності? Для того щоб розібратися в ній, варто згадати і ще раз проаналізувати всі матеріали, що коли-небудь залучалися як доказ існування в середовищі бабінської культури кінної колісниць.

І. Псалії: культурно-хронологічний контекст

Судячи з літератури, найчастіше з бабінською культурою (КБК) пов'язують псалії з Кам'янки, Трахтемирова, Проказино і Полян. Утім, до складу матеріального комплексу культури Бабине включають, хоча й рідше, і деякі інші псалії. Розглянемо всі ці знахідки, проаналізуємо умови й обставини їх виявлення, а також підстави для культурно-хронологічної атрибуції¹.

¹ Стаття є частиною спільного дослідження (див. працю А.М. Усачука в поточному номері журналу). У процесі роботи А.М. Усачук трасологічно обстежив більшу

Кам'янка. Дискіподібний псалій без виділеної планки з суцільними шипами було знайдено у житлі № 6, яке відносять до першого періоду існування Кам'янського поселення в Криму (рис. 1, 3). Спочатку матеріали цього комплексу дослідники одностайно відносили до пізньокатакомбної культури, іноді з уточненням — до III етапу передкавказького її варіанта, чи III етапу прикубанського варіанта північнокавказької культури (Лесков 1964, с. 301—302; Латынин 1965, с. 202; Рыбалова 1966, с. 179; Чередниченко 1977, с. 10; Oancea 1976, р. 63). Виділення зі старожитностей кінця середньої бронзи Південно-Східної Європи пам'яток культури багатоваликової кераміки (бабінської) і хронологічно паралельного їй культурного утворення — кам'янсько-лівенцівської групи пам'яток — відбулося і на культурній атрибуції кам'янського псалія, що тепер стала більш різноманітною: катакомбно-багатоваликова, багатоваликова, кримського (кам'янського) варіанта КБК, кам'янсько-лівенцівської культурної групи (Рыбалова 1966, с. 42; Братченко 1976, с. 151, рис. 72, V, 3; Братченко 1985а, с. 461—462; Смирнов, Кузьмина 1977, с. 42; Кузьмина 1980, с. 9, 13, 14, табл. 1; Кузьмина 1994, с. 172—173, 177, табл. 4; Березанская 1982, с. 127, рис. 40, I; Чередниченко 1986, с. 72; Ляшко 1994, с. 161, рис. 50; Буров 1994, с. 31; Писларий 1995, с. 205; Волков 2002, с. 98; Lichardus, Vladar 1996, s. 42, Taf. 25, 5; Penner 1998, s. 32, 39; Taufer 1999, s. 125, 134; Grigoriev 2002, р. 390, fig. 147, 2). Як би там не було, але беззастережне віднесення до бабінської культури псалія з Кам'янського поселення, що репрезентує самостійну групу пам'яток гірського і передгірського Криму, здається некоректним. Тому використання цієї знахідки в будь-яких культурно-історичних реконструкціях вимагає додаткового застереження, необхідність якого посилюється невизначеністю культурно-хронологічного співвідношення між кам'янськими і бабінськими пам'ятками.

частину знахідок, залучених нами, і зробив нові оригінальні рисунки предметів. Користуючись нагодою, щиро дякуємо В.Є. Радзівській, В.А. Ромашку, Т.О. Шаповалову за надану можливість використання псаліїв з їхніх розкопок.

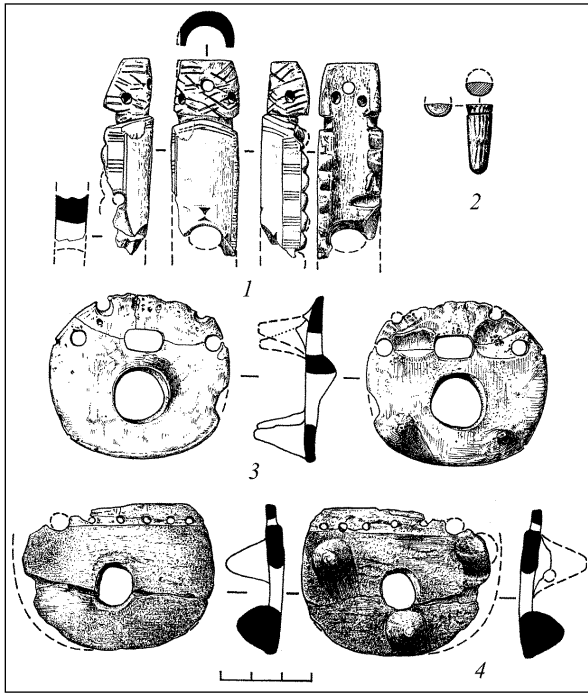

Рис. 1. Псалії Північного Надчорномор'я: 1 — Проказине; 2 — Іллічівка; 3 — Кам'янка; 4 — Богуслав

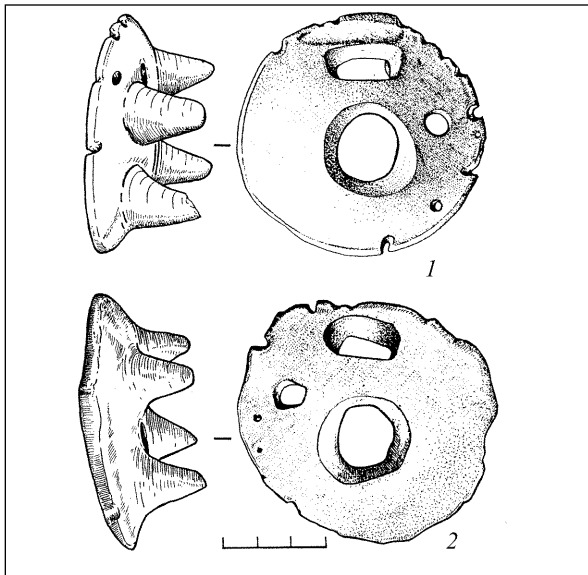

Рис. 2. Псалії з Трахтемирова

Трахтемирів. Обставини і точне місце знаходження пари дископодібних псаліїв з цільними шипами (рис. 2), які пов'язують з районом с. Трахтемирів на Канівщині, не відомі. Незважаючи на це, історіографія, присвячена зазначеним виробам, багато в чому подібна до кам'янської знахідки. Уперше публікуючи псалії, О.М. Лесков висловив лише припущення про їхній зв'язок з якимось поселенням пізньокатакомбної культури з багатоваляковою керамікою, що відомі за розвідками в околицях с. Трахтемирів. На ймовірність такого припущення начеб-

то натякала і знахідка аналогічного псалія на Кам'янському поселенні (Лесков 1961—1964, с. 301). Однак про безпаспортний характер експонатів, що зберігаються у фондах Київського історичного музею (інв. № 7541, 7542) незабаром майже забули і, так само, як і знахідку з Кам'янки, трахтемирівські псалії почали беззастережно відносити чи до катакомбних, чи катакомбно-багатовалякових, або ж багатовалякових пам'яток (Смирнов, Кузьміна 1977, с. 42; Кузьміна 1994, с. 177; Березанская 1982, с. 127; Березанская 1986, с. 22; Братченко 1985, с. 454—455, рис. 123, 14; Ляшко 1994, с. 161; Писларий 1995, с. 205; Волков 2002, с. 98; Lichardus, Vladar 1996, s. 42, taf. 25, 3; Oancea 1976, p. 63; Penner 1998, s. 33; Taufer 1999, s. 137). Утім, заради справедливості зауважимо, що деякі автори все-таки не втратили за давниною часу принципу критичного ставлення до джерел. Так, О.Ю. Кузьміна, використовуючи у своїх побудовах трахтемирівські псалії, завжди зазначала умовність і невизначеність (?) їхньої культурної атрибуції (Кузьміна 1980, с. 9, 13, табл. 1; Кузьміна 1994, с. 172, табл. 4). Не забувають про це й німецькі дослідники. Х.Г. Хюттель навіть висловив сумнів щодо належності трахтемирівських псаліїв поселенню, звернувши увагу на парність (комплектність) знахідки, що характерно для поховальних комплексів (Hüttel 1981, S. 39, anm. 12). Припускає зв'язок трахтемирівської знахідки з поховальним комплексом і М. Тауфер (Taufer 1999, S. 127, 129, abb. 38). На ненадійність культурної атрибуції псаліїв із Трахтемирова вказує С. Пеннер (Penner 1998, S. 38).

Проказине (Підгорівка). Не менш часто, ніж дископодібні, у складі матеріального комплексу бабинської культури фігурує псалій іншого типу: прямокутний жолобчастий із вирізаними шипами, знайдений у 1960 р. під час розвідувального обстеження дюнного підвищення в заплаві правого берега р. Айдар (ліва притока Сіверського Дінця) між селами Проказине і Підгорівка Старобільського р-ну Луганської обл. Тому в літературі ця знахідка відома під двома назвами, що іноді призводить до плутанини (Волков 2002, с. 98; Кузьміна 1994, с. 182; Penner 1998, s. 80). Подані в багатьох виданнях зображення означеного псалія настільки різноманітні і часто далекі від оригіналу (Писларий, Филатов 1972, с. 83, рис. 13; Братченко 1976, рис. 72, IV, 2; Березанская 1982, с. 127; рис. 40, 3; Березанская 1986, с. 24, рис. 7, II; Гершкович 1986, с. 142, рис. 9, 6; Ляшко 1994, с. 162, рис. 50, 7; Lichardus, Vladar 1996, taf. 25, 6; Penner 1998, S. 80, taf. 20, 6), що ускладнюють точне визначення типу виробу, зокрема наявності/відсутності шипів чи з'ясування особливостей орнаментативної. У цій ситуації публікація нового уточ-

неного рисунка псалія набуває додаткового значення (рис. 1, I).

Зібрані під час перших розвідок на Проказинському поселенні матеріали доби бронзи були спочатку віднесені до катакомбної, багатоваликової і зрубної культур (Писларий, Филатов 1972, с. 72; Братченко 1974). І практично з усіма з перелічених культур ті чи інші автори пов'язували знахідку жолобчастого псалія, який нас цікавить. Утім, прихильників його пізньокатакомбної культурної атрибуції виявилось небагато (Чередниченко 1977, с. 10). До того ж, з огляду на те, що вся колекція знахідок із Проказино на той момент була представлена винятково підйомним матеріалом, Ю.Г. Єкимов і О.А. Пряхін доречно висловили сумнів щодо коректності віднесення псалія до катакомбного шару і натякнули на можливість зв'язку його зі зрубною культурою (Єкимов, Пряхин 1979, с. 81). Проте більшість дослідників віднесла проказинський псалій до культури багатоваликової кераміки, пов'язуючи його з відповідною керамікою поселення (Братченко 1976, с. 151; Братченко 1985, с. 454; Hüttel 1981, S. 28; Березанская 1982, с. 127; Березанская 1986, с. 24, 28; Гершкович 1986, с. 142; Чередниченко 1986, с. 73; Lichardus, Vladar 1996, S. 42, taf. 25, 6; Давня історія... 1997, с. 80; Волков 2002, с. 98). Однак на початку 1990-х рр. загоном Центрально-Донецької експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом С.М. Санжарова на Проказинському поселенні проведено розкопки, в результаті яких стало можливим розібратися в культурно-хронологічній атрибуції самої пам'ятки й окремих знахідок, що походять з неї. Автор розкопок виділив на поселенні два горизонти, з яких верхній був представлений матеріалами розвиненого етапу зрубної культури. Нижній горизонт пов'язують з поселенням пізнього етапу харківсько-воронезької катакомбної культури, до керамічного комплексу якої і віднесено посуд з багатоваликовим і прокресленим орнаментом. Таким чином, нові матеріали довели помилковість поширеної думки, згідно з якою Проказинське поселення розглядали як побутову пам'ятку КБК (Санжаров 1995).

До якого ж періоду у цьому випадку варто відносити знахідку жолобчастого псалія з Проказино? На наш погляд, для відповіді на це питання вирішального значення набуває виявлена під час згаданих розкопок обставина: у межах нижнього горизонту, крім катакомбних свідчень, зафіксовано нечисленні матеріали, віднесені автором розкопок до «абашевського типу» (Санжаров 1995, с. 36). Невелика колекція цієї кераміки, з якою ми ознайомилися, беручи участь у розкопках Проказинського поселення, а пізніше за матеріалами звіту, і яка, на жаль, досі

не опублікована, імовірно може бути зіставлена з посудом покровських чи ранньозрубних пам'яток, ніж із серіями абашевської (доно-волзької) культури. З огляду на те що жолобчасті псалії на території степу і лісостепу Східної Європи позначають пам'ятки періоду утворення і раннього етапу зрубної культури (покровського типу) (Кузьмина 1994, с. 181—186; Горбунов 1992, с. 138—140; Пряхин 1993, с. 182; Пряхин 1996, с. 111; Беседин 1999 та ін.), саме з відповідними матеріалами і варто пов'язувати знахідку жолобчастого псалія на Проказинському поселенні.

Широко розповсюджена в 70—80-ті рр. XX ст. думка про зв'язок прямокутних жолобчастих псаліїв України з КБК, що ґрунтується насамперед на проказинській знахідці, мабуть, визначила ту обставину, що деякі автори відносили до КБК чи змішаних багатоваликово-зрубно-абашевських комплексів і жолобчасті псалії з поселень Капітанове-1 на Донеччині і Шилове на Донщині (Васильев и др. 1994, с. 70; Кузьмина 1994, с. 182; Волков 2002, с. 98; Lichardus, Vladar 1996, s. 42, taf. 25, 4, 7). Оскільки авторські коментарі при цьому були відсутні, можна лише припускати, що у випадку із шилівською знахідкою на висновки вплинув факт багатошаровості поселення, де разом з абашевськими матеріалами зафіксовано сліди розвиненого і пізнього етапів середньодонської катакомбної культури, що характеризуються керамікою з багатоваликовою і прокресленою орнаментациєю (Пряхин 1971, с. 51—67; Пряхин 1982, с. 34—45). Утім найчастіше шилівський жолобчастий псалій пов'язують із пізньо-абашевським селищем (Пряхин 1971, с. 65; Єкимов, Пряхин 1979, с. 81).

Приводом до віднесення двох перших жолобчастих псаліїв з поселення Капітанове-1 до КБК могла стати інформація автора розкопок про наявність у культурному шарі поселення, поряд з основною масою зрубних матеріалів, нечисленної групи посуду КБК, що не виділялася стратиграфічно (Чередниченко 1970, с. 233). Однак умови знахідки псаліїв (житло і господарська яма) досить виразно натякали на їх зв'язок із ранньозрубними матеріалами, аналогією яким були названі Покровське селище і Покровські кургани (Чередниченко 1970, с. 233, 234, 238). Масштабні розкопки поселення Капітанове-1, проведені в 1990-ті рр. Центрально-Донецькою експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Ю.М. Бровендера і В.В. Отрощенко, надали в розпорядження дослідників додаткові яскраві матеріали, у тому числі два нові псалії й інші показові предмети з різьбленою орнаментованою кістки (Бровендер, Отрощенко 1996; Бровендер 2000, с. 12). При цьому вдало-

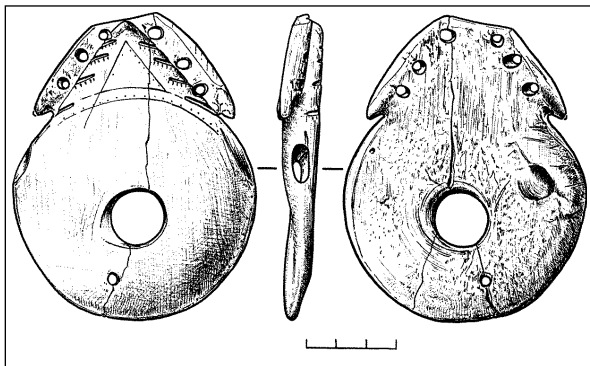

Рис. 3. Псалій з поселення Поляни І

ся уточнити і місце багатоваликової кераміки в комплексі поселення. Виявилося, що вона трапляється разом з покровською в усіх стратиграфічних горизонтах і обидві групи демонструють чітку тенденцію до кількісного зменшення від раннього періоду до пізнього, що, на думку автора розкопок, підтверджує гіпотезу про участь двох компонентів — бабинського і покровського в утворенні зрубної культури Сіверського Дінця (Бровендер 1998, с. 19—22, 25—28, табл. 2, 3). Таким чином, усі чотири псалії, що походять з Капітанового-1, характеризують зрубну культуру раннього і розвиненого етапів (Бровендер 2000, с. 12).

У зв'язку з цим варто нагадати, що подібну ситуацію зафіксовано і на іншому відомому поселенні Сіверського Дінця — Іллічівському. На цій пам'ятці Т.О. Шаповаловим виділено абашевсько-багатоговаликовий горизонт, який передує зрубному (Шаповалов 1976, с. 151, 153). Хоча багатоваликова й абашевська кераміка в культурному шарі цієї пам'ятки, як і на Капітановому-1, виявлена майже в усіх горизонтах, кількісно зменшуючись до пізнього (Шаповалов 1983, с. 9—11, 13, 19), проте жолобчастий псалій з Іллічівки традиційно й одноставно пов'язують не з абашевсько-багатоговаликовим, а з ранньозрубним періодом існування селища (Шаповалов 1976, с. 158; Шаповалов 1983, с. 10, 21; Березанская 1982, с. 35, 39; Кузьмина 1994, с. 182; Hüttel 1981, S. 27; Penner 1998, S. 84—85 та ін.). З передзрубним же часом на Іллічівці слід співвідносити іншу надзвичайно важливу, хоча й менш відому, знахідку. Йдеться про вставний шип від дископодібного псалія староюріївського типу, виявлений під час розкопок пам'ятки у 1972 р. Оскільки в літературі лише згадують про нього (Литвиненко 1992, с. 11; Литвиненко 1998, с. 90; Цимиданов 1992, с. 6; Гончарова 1996, с. 35, 42; Пряхин 1992; Пряхин, Беседин 1998, с. 23, рис. 1), то ми, з люб'язної згоди Т.О. Шаповалова, наводимо рисунок цього виробу (рис. 1, 2). Шип походить з нижнього горизонту культурного шару, «багатоговаликово-абашевського», за

термінологією автора розкопок, і супроводжується яскравою керамічною серією, яку Т.О. Шаповалов зіставив з абашевською Середньої Донщини.

Поляни І. Ще один псалій, який нерідко відносять до бабинської культури, походить з багат шарового поселення Поляни І на Сіверському Дінці (Радзієвська, Шрамко 1980, с. 106—108). З люб'язного дозволу В.Є. Радзієвської, ми ознайомилися з самою знахідкою і зробили якісний її рисунок (рис. 3).

Як відомо, полянський псалій було знайдено у зольнику, що містив матеріал пізньозрубного часу. Автори публікації висловилися на користь датування знахідки пізньосабатинівським етапом зрубної культури. Разом з тим залягання псалія в нижній частині зольника дало змогу припустити його належність до рубежу раннього і пізнього (зольного) горизонтів (Радзієвська, Шрамко 1980, с. 107—108). Відразу ж після виходу у світ публікації багато дослідників помітило хронологічну невідповідність об'єднаних у єдиному комплексі дископодібного псалія і пізньоваликової кераміки. Але оскільки в нижньому горизонті поселення Поляни І зафіксовано кераміку з багатоваликовою орнаментациєю, а в зольнику, крім псалія, було виявлено характерну круглу кістяну пряжку з бортиком і двома різновеликими отворами, то псалій автоматично було віднесено до культури багатоваликової кераміки, і така атрибуція за ним закріпилася (Березанская 1982, с. 127; Березанская 1986, с. 24, 28; Братченко 1985, с. 454—455; Давня історія... 1994, с. 80; Волков 2002, с. 98). Утім, неоднозначність археологічного контексту, в якому було виявлено псалій, не залишилася поза увагою, а тому в низці робіт його атрибутують і як «зрубно-багатоваликовий» (Кузьмина 1980, с. 12—13, 15, табл. 1), і навіть як «сабатинівський», при цьому названий чомусь жолобчастим (Ляшко 1994, с. 161).

Відомий ще один підхід до культурного визначення полянського псалія. Наголошуючи на різночасності пізньосабатинівського-білозерського матеріалу і дископодібного псалія з верхнього горизонту поселення Поляни І, за необхідності подавлення дати останнього висловився також С.І. Берестнев. Залучаючи, слідом за іншими авторами, карпато-дунайські аналогії, він датував полянський дископодібний псалій XVII — початком XVI ст. до н. е. Виявивши «збіг» цієї дати з дуже застарілою датою харківсько-воронезької катакомбної культури, С.І. Берестнев визнав за можливе віднести розглянутий псалій до пізньокатакомбного горизонту полянського поселення (Берестнев 1997а, с. 94). У нещодавно опублікованій монографії С.І. Берестнев, ігноруючи умови виявлення знахідки,

навіть пише про те, що псалій «ситуаційно і стратиграфічно пов'язується з пізньокатакомбним горизонтом поселення Поляни-І» (Берестнев 2001, с. 38, рис. 46, 1; 47). А далі, спираючись на «пізньокатакомбну» атрибуцію кам'яного шипастого псалія, а також знахідку «двоколісної колісниці» у Тягуновій могилі, нескладно було зробити висновок про появу в середовищі пізньокатакомбного суспільства не тільки бойових колісниць і воїнів-колісничих, але навіть верхового коня, у вузді якого і використовувався полянський безшипний псалій (Берестнев 2001, с. 48). Не будемо зупинятися на правомірності таких хронологічних і культурно-історичних побудов, їхня некоректність і без того очевидна. Зазначимо лише, що ці висновки, ймовірно, обумовлені концептуальним підходом автора, згідно з яким у лісостепу і зоні заплавлених лісів Сіверського Дінця хронологічно збіглися пізньокатакомбна і ранньозрубна культури (Берестнев 1997а, с. 93). Тим самим заперечується наявність між ними горизонту бабинської культури, нібито синхронного пізньокатакомбній культурі, але територіально зсунутого в степову зону (Берестнев 1997; Берестнев 2001, с. 60; Берестнев 2001а, с. 170—171). Характерно, що у своїх побудовах С.І. Берестнев спирається винятково на матеріали поселень, для яких, як відомо, існує проблема культурної ідентифікації комплексів, що містять кераміку з багатоваликовою орнаментациєю. З урахуванням наявності в регіоні потужного шару пам'яток власне бабинської культури, надійно зафіксованого в матеріалах могильників і серії поселень, такий підхід не може не викликати обґрунтованих заперечень (Литвиненко 1997; Литвиненко 2001). Звичайно, ми не заперечуємо наявності на поселенні Поляни І матеріальних решток катакомбної культури, що було очевидним ще з першої публікації (Радзівська, Шрамко 1980, с. 105, рис. 5, 21) і констатувалося С.І. Берестневим після його ознайомлення з керамічною колекцією (Берестнев 1997, с. 92—93). Однак виявлення на пам'ятці характерного багатоваликового посуду і, що дуже важливо, кістяної пряжки², майже не залишає сумніву щодо наявності там якоїсь частини матеріалів бабинської культури. Утім, ми не наполягаємо на зв'язку з ними дископодібного псалія. І ось чому.

² Керуючись концептуальними положеннями, С.І. Берестнев навіть відніс до катакомбної культури типову бабинську пряжку круглої форми з різновеликими отворами, що походить з поселення Поляни І (Берестнев 2001, с. 39, рис. 46, 2; 47). Судячи з усього, тут знайшли відображення загальні підходи автора до хронології і культурної атрибуції пам'яток Степового Надчорномор'я та Криму, зокрема поховань у підбійних могилах з кістяними пряжками, які С.І. Берестнев вважає пізньокатакомбними (Берестнев 2001, с. 70).

За морфологією знахідка з Поляни І належить до типу пласких безшипних щиткових псаліїв, які вважають похідними від шипастих псаліїв, і займають найбільш верхню (пізню) позицію в еволюційному ряді цих виробів. Між іншим це справедливо відзначив, однак не врахував, С.І. Берестнев (Берестнев 1997, с. 94). Досить надійно встановлено, що пласкі щиткові псалії визначають пам'ятки зрубно́ї та алакульської культур, тобто постбабинський і постсинташинський періоди (Кузьмина 1980, с. 15—16, рис. 1; Кузьмина 1994, с. 180—181, 436, 438, рис. 37, 39; Зданович 1986, с. 61, 65; Зданович 1988, с. 143, 169, табл. 10; Беседин 1999, с. 55 та ін.). Тому не випадково О.Ю. Кузьміна у своїй останній класифікації співвіднесла полянський псалій (підтип ІА, варіант І) з матеріалами зрубно́го селища (Кузьмина 1994, с. 180—181). Його зрубно́ї атрибуції дотримується і С. Пеннер, у класифікації якої полянську знахідку включено у варіант 5 типу 1 (Penner 1998, S. 58—59). На наш погляд, періоду побутування цього псалія найбільше відповідає керамічний комплекс нижнього стратиграфічного горизонту Полян, репрезентований гострореберними і банкуватими посудинами розвиненої зрубно́ї культури (Радзівська, Шрамко 1980, с. 105—107, рис. 5, 12—20; 6, 16, 17). У зв'язку з цим нагадаємо, що псалій залягав у *нижній частині* зольника (курсив наш. — Р. Л.) і був умовно віднесений до рубежу раннього і пізнього горизонтів поселення (Радзівська, Шрамко 1980, с. 107—108). Утім, відкритий характер культурного шару поселення вимагає обережного і зваженого використання отриманих даних для хронологічних побудов.

Богуслав. До числа знахідок, що заслуговують на особливу увагу, відноситься також псалій, знайдений на поселенні поблизу с. Богуслав Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. на р. Самара. Виріб належить до підтипу ІА, за класифікацією О.Ю. Кузьміної (Кузьмина 1994, с. 174), чи групи І, підгрупи Б, розряду б, типу 1, за Ю.В. Гончаровою (Гончарова 1996, с. 34—37), тобто характеризується сегментованим пласким щитком із трьома цільними конічними шипами і центральним отвором для вудил, виділеною підпрямокутною планкою із шістьма отворами для кріплення наносного рем'я (рис. 1, 4). Ця знахідка, попри публікації і згадки в літературі (Ромашко 1995; Гончарова 1996, с. 35, 42, рис. 1, 15; Пряхин, Беседин 1998, с. 27, рис. 4, 4; Tauffer 1999, s. 86, 133, abb. 17, 4), досі не отримала переконливої культурної атрибуції. Утім, деякі підстави для цього, на наш погляд, існують.

Псалій було знайдено у житлі, час функціонування якого визначають пізньозрубною валиковою керамікою і бронзовим кинджалом так зва-

ного богуславського типу, синхронним аналогічним виробам інгуло-красномаяцького і сосновомазинського типів. Загальний вигляд колекції дозволив віднести пам'ятку до пізньосабатинівського—ранньобілозерського часу (Ромашко 1995, с. 64; Ромашко 1997, с. 54). Помітивши хронологічну невідповідність напевно раннього псалія значно пізнішому керамічному матеріалу житла, автор розкопок для пояснення висунув дві гіпотези: або вторинне використання давнього предмета, або помилковість уявлень про верхню дату побутування даного типу вузди (Ромашко 1995, с. 64). Варіант випадковості «спільного» відкладення різночасних речей у культурному шарі поселення, нехай навіть у межах котловану житла, чомусь взагалі не був взятий до уваги, незважаючи на те що подібний археологічний контекст, у супереч думці автора розкопок (Ромашко 1997, с. 50), недостатній для визнання комплексу *закритим* чи *замкненим* (Порівн.: Брей, Трамп 1990, с. 117; Каменецкий 1970, с. 83—85; Классификация в археологии 1991, с. 50—51; Клейн 1991, с. 159, 375 та ін.). Але навіть із запропонованих самим дослідником пояснень обрано чомусь було друге. У визначенні хронології псалія В.А. Ромашко віддав перевагу не декільком десяткам ним же згаданих закритих комплексів поховань, датованим за традиційною шкалою хронології у межах другої чверті II тис. до н. е., а єдиному випадку знахідки щиткового псалія у шарі поселення Киндешті періоду Монтеору Па — Пб, вірогідність дати якого аналогічна богуславському³. Поєднавши

³ Якщо вже і залучати для датування богуславської знахідки матеріали Нижнього Подунав'я, то варто було б звернути увагу на ті випадки, коли аналогічні східноєвропейським дископодібні псалії Румунії (типи Cirlomanesti, Ulmeni) знайдені в більш надійних археологічних контекстах. Серед таких назовемо епонімне поселення Сарата Монтеору, де, за висловом Є. Захарії, зафіксовано «вельми унікальне сполучення псалія з керамікою МІс3, що виявлена в шарі Іс3». Заслуговує на увагу і така деталь стратиграфічних спостережень: «...вогнище in situ МІб «запечатуює», так би мовити, цю знахідку. Звідси впевненість у тому, що псалій належить до шару давнішого, ніж МІб. Опорою для такої гіпотези слугує також трикутний орнамент на виробі, що ніколи не піднімається вище межі етапу МІс3 (для всього ареалу культури Монтеору)» (Zaharia 1990, p. 43; див. також: Boroffka 1998, s. 93). З поселення Сарата Монтеору походять ще два дископодібні псалія з шипами, що відносяться до періоду Іс2: визначаючи їхню дату, Є. Захарія оперує даними стратиграфії (шар Іс2), а Н. Боровка, відзначаючи неможливість реконструкції археологічного контексту, посилається на можливості датування орнаментів виробів (Zaharia 1990, p. 44; Boroffka 1998, s. 93). Як би там не було, але знахідки щиткових псаліїв із шипами в культурі Монтеору тягнуть саме до ранніх її горизонтів Іс3 — Іс2, синхронність яких бабинській культурі Надчорномор'я не викликає сумнівів (Савва 1992, с. 159—175).

таким чином різночасні псалії і кинджал, а також додавши до них знайдені в тому самому котловані уламки двох кремінних наконечників дротиків, взагалі не характерних для пізньобронзової доби з властивими йому металевими наконечниками списів, В.А. Ромашко висловив припущення, що у випадку з богуславським комплексом «ми маємо справу з житлом «воїна-колісничого» бронзової доби» (Ромашко 1995, с. 65).

На нашу думку, більш виправданим є пояснення, яке скасовує усі протиріччя, згідно з яким богуславський псалій варто співвідносити зі знайденою в межах того ж котловану багатоваликовою керамікою (Ромашко 1997а, с. 61), а також згаданими вістрями дротиків, відомими в бабинській культурі.

Скеля Степана Разіна. Нещодавно В.В. Отрощенко запропонував переглянути культурну атрибуцію одного з відомих поселень степового правобережжя Волги, розташованого на скелі Степана Разіна в Саратовській обл. Керамічний комплекс нижнього горизонту цього городища, що характеризується виразною багатоваликовою орнаментациєю, традиційно пов'язували з катакомбною культурою (Малов, Филипченко 1995, с. 52). Виходячи з особливостей топографії пам'ятки, характеру керамічної колекції та інших супровідних знахідок, В.В. Отрощенко визнав можливим зарахувати означені матеріали до культури багатоваликової кераміки (бабинської). При цьому вирішальне значення мав факт знахідки на поселенні «уламка кістяного псалія з монолітним шипом», відносити який до катакомбного часу, на думку дослідника, неможливо (Отрощенко 2001, с. 83). «Відомий тільки за малюнком І.В. Синицина предмет» (Малов, Филипченко 1995, с. 52, рис. 4, 2), дійсно, нагадує фрагмент архаїчного дископодібного шипастого псалія, знахідка якого в Саратовському Поволжі не викликає подиву. Незважаючи на те що ми так само схильні відносити цей виріб до посткатакомбного часу, бабинська атрибуція його не здається нам настільки очевидною. Хоча скеля Степана Разіна знаходиться неподалік дослідженого у верхній течії Іловлі класичного бабинського поховання (І Баранівський могильник, кург. 10, пох. 5, поблизу ст. Петрів Вал Камишинського р-ну Волгоградської обл.), варто враховувати, що цей комплекс і без того є крайнім північно-східним серед поховань культури Бабіне, відірваним від основного масиву єдинокультурних пам'яток, які не поширюються далі степового Волго-Донського межиріччя (Шарафутдинова 1996, с. 56—57; Литвиненко 1998, с. 49, табл. X, рис. 2; Литвиненко 2000). Рідкість і незначна щільність бабинських пам'яток у цьому прикордонному

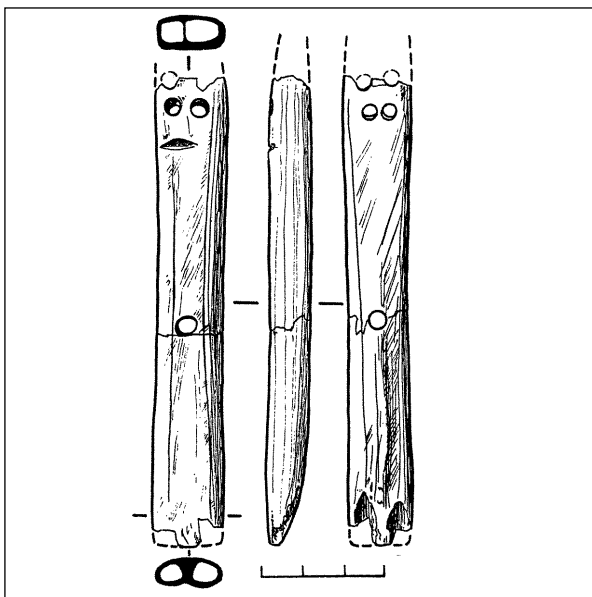

Рис. 4. Кістяний виріб з пох. 4 кург. IX біля с. Рибинське

районі, представлених похованнями чоловіків за відсутності жіночих і дитячих, на думку самого В.В. Отрощенка, вказують «скоріше, на тимчасове чи епізодичне перебування носіїв КБК у названому районі» (Отрошенко 2001, с. 85). З огляду на викладене, важко знайти переконливе пояснення тому, що далеко угору за течією Волги, аж до широти Саратова, і навіть у межах Самарської та Ульяновської областей, тобто посеред чужинної території, могли з'явитися сліди перебування бабинського населення, причому довгочасного (а таких пам'яток В.В. Отрошенко називає декілька: крім скелі Степана Разіна, це поселення Комаровське, Шигонське, Старе Тимошкине, основне поховання кургану Жарений Бугор (Отрошенко 2001, с. 84, 86). Усе це не дає нам змоги погодитися з віднесенням перелічених пам'яток до бабинської культури. Вважаємо, що у визначенні кордонів археологічної культури варто спиратися не стільки на матеріали відкритих комплексів поселень, атрибуція яких досить проблематична, скільки на дані картографії масових і більш достовірних джерел, якими у нашому випадку є замкнені і надійно визначені комплекси поховань. Саме таку методику використовували Е.С. Шарафутдінова і ми, визначаючи східні рубежі культури Бабине. Вищезазначене автоматично знімає питання про волзьку знахідку псалія бабинської культури.

У літературі є згадка ще про один «псалій бабинської культури». Йдеться про знахідку, що походить з пох. 4 кург. IX поблизу с. Рибинське в Північно-Східному Надазов'ї. Це трубчаста кістка з кількома отворами з краю й одним посередині (рис. 4). У першій публікації цей виріб був визначений автором розкопок як «унікальний

кістяний псалій — повний ⁴ стрижень на кінці вудил для кріплення повіду» (Клименко, Цымбал 1991, с. 23, рис. 5). У наступній за часом роботі автор уже висловив сумнів щодо такої інтерпретації і знахідку описано як «кістяний псалій (?)», тобто під знаком питання (Клименко 1994, с. 112, рис. 11). І нарешті, у двох останніх публікаціях знахідку названо «кістяним виробом із трубчастої кістки» (Клименко 1998, с. 133, рис. 42, 6; Клименко, Цымбал 1998, с. 73, рис. 1, 8). До цього можна додати, що віднесення до культури Бабине самого поховання, з якого походить кістяний виріб, також далеко не безперечне ⁵. А повна відсутність в інвентарному комплексі бабинських поховань подібних виробів ще більше посилює сумнів у правильності запропонованої автором розкопок культурної атрибуції.

Не інакше як казус можна розцінити віднесення до КБК фрагментів прямокутного жолобчастого із шипами псалія із Тасті-Бутак і дископодібного псалія з шипом із поселення Кирломанешті культури Монтеорупі (Lichardus, Vladar 1996, s. 42, taf. 25, I, 4). Тому ці випадки ми залишаємо без коментарів.

Підбиваючи підсумки аналізу знахідок псаліїв, можна зробити такі висновки:

1. Будь-якого різновиду псаліїв у замкненому комплексі культури Бабине жодного разу не зафіксовано.

2. До бабинської культури деякі знахідки псаліїв з території України можна віднести лише умовно, на підставі географічної і хронологічної сумісності. Такими можна вважати тільки дископодібні псалії з шипами (Трахтемирів, Богуслав), виключаючи зі списку «умовно бабинських» усі прямокутні жолобчасті (Проказине, Капітанове-1, Шилове) і плоский дископодібний (Поляни I) екземпляри. Кам'янський псалій, що

⁴ Очевидно, у тексті допущено помилку і замість «повний» (рос. «полный») варто читати «порожній» (рос. «полый») стрижень.

⁵ За стратиграфією, пох. 4 кург. IX поблизу с. Рибинське є впускним щодо основного ранньоямного пох. 6. Його співвідношення з пох. 7, що належить до середнього етапу культури Бабине, впевнено не визначається, але воно може бути більш раннім, судячи з різниці рівнів залягання материкових викидів з цих ям (різниця глибин становить 0,5 м, хоча вона може бути пов'язана з ухилом поверхні кургану від центру до поли). На ранньобабинську належність пох. 4 можуть натякати лівобічна поза скелета із західною орієнтацією і позиція рук: одна випростана, інша зігнута в лікті (Клименко 1998, с. 133, рис. 44, I). Однак подібні риси обряду зрідка трапляються й у пізньоямних похованнях. Крім того, неприродне положення кісток ніг небіжчика начебто свідчить, що вони спочатку були зігнуті й підняті колінами вгору, а потім розпалися в колінних суглобах, що також є більш характерним для ямних поховань.

відноситься до однойменної групи пам'яток (культури) Криму, із застереженнями також може залучатися до аналізу, враховуючи деяку, хоча й недостатньо визначену, культурно-хронологічну паралельність кам'янських пам'яток бабинським.

3. З огляду на відсутність у Північному Надчорномор'ї знахідок дископодібних псаліїв у чітких культурно-стратиграфічних контекстах, визначення часу побутування цих виробів у культурі Бабіне (яка налічує не менше трьох етапів у внутрішній періодизації), у випадку припущення такого, видається ускладненим. Та ж причина робить проблематичним використання псаліїв для хронологічного зіставлення бабинських старожитностей з культурними утвореннями Доно-Волго-Уралля (Синташта, Потапівка, ДВАК), Подунав'я і Балкан (Монтеору, Мікени) і навіть кам'янськими пам'ятками Криму. У плані синхронізації з останніми більш вагому інформацію дає знайдена в одному житлі з кам'янським псалієм дводірчаста жолобчаста пряжка, що знаходить численні аналогії саме в пізніх бабинських пам'ятках, у тому числі пізньому горизонті поселення Бабіне III (Литвиненко 1994, с. 139—140). Коректність такого зіставлення, на наш погляд, підтверджується і матеріалами ДВАК, у закритих поховальних комплексах якої неодноразово зафіксовано одночасне перебування псаліїв староюрівського типу з аналогічними пізніми різновидами пряжок: Введенський курган, пох. 2; Власівський могильник, кург. 16, пох. 4; Філатовський курган, пох. 1, 4; Кондрашкинський курган, пох. 1 (Синюк, Килейников 1976; Синюк, Козмирчук 1995; Синюк, Погорелов 1993; Пряхин и др. 1989).

II. Поховальний обряд

Аналіз археологічно фіксованого поховального ритуалу культури Бабіне через призму поховальної парадигми достовірно «колісничних» культур, до яких відносять Синташтинську з її зауральським, приуральським (новокумакським), середньоволзьким (потапівським) варіантами, доно-волзьку абашевську, а також більш пізні петровську і ранньопокровську зрубну, показує наступне. Поховальний обряд бабинської культури не знаходить будь-яких достовірних ознак (елементів), пов'язаних із колісничною атрибутикою: супровід небіжчиків колісницями, запряжними кінями, кінською вуздою, а також відповідними категоріями зброї (сагайдачний набір, бронзові спис, дротик, сокира, кинджал, стрекало). Уже досить давно І.Ф. Ковальова, не виключаючи існування транспортних засобів у носіїв даної культури, наполегливо звертала увагу на ту непорушну обставину, що «колісний

транспорт жодного разу не траплявся в могилах КБК, так само як відсутні його символи в орнаменталізації і культових виробках» (Ковалева 1981, с. 44). Очевидно це і для інших дослідників (Волков 2002, с. 98).

Разом з тим, у літературі можна знайти протилежні свідчення, коли до бабинської культури відносять «багаті поховання воїнів-колісничих у великих ямах з дерев'яними зрубами, що містять велику кількість зброї, залишки колісниць, псалії і поховання коней (Близниця, Гостра Могила, Вільна Україна 1/5, Завалівка та ін.)» (Березанская 1986, с. 42). Перевірка згаданих комплексів, назви яких виявилися трохи перекрученими, доводить, що вони не є «колісничними». Під «Близницею», мабуть, малося на увазі ранньобабинське пох. 1 кург. 1 гр. «Близнюки», досліджене Л.П. Криловою поблизу Дніпропетровського аеропорту в 1967 р.: чоловік 40/45—50 років був похований у дерев'яній рамі й супроводжувався кам'яною сокирою-молотком, сагайдачним набором, крем'яними ножом і відщепом, кільцевою «пряжкою», шкурою великої копитної тварини (Крилова 1967, с. 16—17). У другому випадку, можливо, йшлося про відоме пох. 1 кург. 1 (Гострої Могили), розкопане так само Л.П. Криловою у 1964 р. біля Південного ГЗК неподалік м. Кривий Ріг: доросла людина, ймовірно чоловік, була похована у кам'яній скрині, супроводжувалася великою керамічною корчею і бронзовим ножиком (Крилова 1964; Крилова 1971, с. 28, табл. IV, 38, 46). Пох. 1 кург. 5 у с. Вільна Україна Каховського р-ну Запорізької обл., що належить до пізнього етапу культури Бабіне, характеризується зібганням лівобічним положенням, південно-східною орієнтацією померлого і супроводжувалося банкоподібною посудинкою, уламком кам'яної свердленої сокири-молотка, крем'яною пластинкою, овальною дводірчастою пряжкою і кістками тварини (Отрощенко 1981, с. 140). Нарешті, під «Завалівкою», найімовірніше, варто розуміти поховання в зруйнованому кургані поблизу с. Завадівка Горностаївського р-ну Херсонської обл. Воно було здійснене в прямокутній ямі, перекритій кам'яною плитою, на дні якої лежав пофарбований вохрою кістяк — зібгано на спині з підтягнутими ногами, черепом на схід. Небіжчик супроводжувався кам'яною сверделеною сокирою-молотком і кремінним наконечником дротика підтрикутної форми, на підставі яких автор дослідження, В.В. Отрощенко, спочатку відніс завадівське поховання до ямного часу (Отрощенко 1971, с. 10—11). Пізніше, у рукописі кандидатської дисертації, дослідник, спираючись на «специфічну форму сокири», припустив іншу культурну атрибуцію цього комплексу — «багатоваликову» (Отрощенко 1981, с. 140). Не за-

глиблюючись у деталі, зауважимо, що культурне визначення завадіського поховання все-таки залишається сумнівним. Однак для нас у цьому випадку головним є інше: обрядово-інвентарні характеристики всіх перелічених комплексів аж ніяк не можна назвати достатніми для ототожнення померлих з воїнами-колісничими.

Утім, у публікаціях останнього десятиліття можна знайти і розгорнуту аргументацію положення, відповідно до якого населення бабинської культури було обізнане з кінною колісницею і навіть активно використовувало її. Мабуть, першим з цього приводу предметно висловився І.О. Післарій, доводи якого з методичної точки зору виглядають дуже дивно. На думку автора, «поширення в середовищі племен Донецького лісостепу (бабинських — Р. Л.) візків і колісниць може бути встановлене»:

— завдяки тому «що в пам'ятках бабинської культури, які зближаються з колом пам'яток Поволжя і Зауралля — Покровськими курганами, Сейменським і Синташтинським могильниками, у комплексах поховань і поселень наявні роги, дископодібні і жолобчасті псалії»;

— «за допомогою знахідок кісток запряжної тварини, наприклад, коня»;

— виходячи з наявності зображень колісниць або коліс зі шпичами в пам'ятках зрубної культури (Спаське, Суха Саратовка, Політотдельське, Львове, Жданівський (нині Маріупольський — Р. Л.) музей, Сімферопольський курган), у мікенських шахтових гробницях, петрогліфах Кам'яної Могили (неподалік якої «виявлений і посуд типу Бабине III»);

— на підставі того, що колісниці відомі за пам'ятками II тис. до н. е. Закавказзя (Лчашен, Тріалеті), Зауралля (Синташта), Егейського світу (поєми Гомера і документи лінійного письма; дископодібні псалії мікенських шахтових гробниць)⁶.

Особливо дивує зміст заключного висновку: «Наведені вище дані досить переконливо доводять існування у племен бабинської культури колісниць і візків, а також у зв'язку з цим і екіпажного виробництва. Можливо, значне поширення пам'яток із багатоваляковою керамікою на території України і сусідніх територіях було тісно пов'язане із широким уживанням колісних екіпажів» (Післарій 1995, с. 204—206). І неважливо, що жоден з перелічених доводів не стосується власне бабинської культури (про ступінь вірогідності пов'язування знахідок псаліїв з бабинською культурою зазначалося вище). В одній із нещодавніх узагальнювальних статей,

присвяченій проблемам колісництва в середовищі індоєвропейців, Йон Пислару оминув увагою проблему доведення використання кінних бойових колісниць населенням бабинської культури, перевівши її в площину загальноновизнаного факту. Дослідник чомусь скромно промовчав і про свою роль у розробці цього питання, посиляючись лише на думку українських археологів, відповідно до якої «усі дископодібні псалії (України — Р. Л.) відносяться до культури багатовалякової кераміки» (Пислару 2000, с. 337). Проте, за змістом статті стає очевидним, що бабинську культуру Й. Пислару включив до списку культур бойових колісниць дещо штучно, так би мовити, за інерцією, разом з яскравими і показовими пам'ятками Синташти, доно-вольського абашева й іншими синхронними пам'ятками. Мабуть, для переконливості, читачеві пропонується кілька таблиць, у яких псалії «колісничних культур» вільно сусідять з різними пасовими «пряжками» бабинської культури, нібито подібними до псаліїв за технологією виготовлення, і які, відповідно, додатково натякають на використання відповідної вузди в кінній запряжці бабинських колісниць (Пислару 2000, с. 331, 340, рис. 4, 9).

Нового розвитку ідея колісництва бабинської культури набула в роботах В.В. Отрощенко. В основу аргументації дослідник поклав власну концепцію, згідно з якою бабинська культура, разом із синташтинською (у її зауральському, приуральському і середньовольському варіантах) і доно-вольською абашевською, належить до почту так званих колісничних культур, породжених південноуральським осередком культурогенези (Отрощенко 1998, с. 56—58; Отрощенко 2000, с. 69—70; Отрощенко 2001, с. 43—79; Отрощенко 2003, с. 75—76). На думку автора, «знахідки архаїчних псаліїв, малюнки та піктограми візків з колесами на шпичах свідчать, що такий засіб пересування і ведення бою був населенню КБК відомий» (Отрощенко 1998а, с. 115). Оскільки, як справедливо підкреслив В.В. Отрощенко, у бабинській культурі відсутні склепи колісничих і поховання з елементами кінської упряжі серед супровідного інвентарю, для підтвердження її колісничного статусу автор запропонував адаптований комплекс ознак, на підставі якого ті чи інші бабинські поховання можна віднести до поховань колісничих: це «зброя», «пряжка», «рама-кузов», «кінь/коні» (Отрощенко 1998а, с. 115—116). Показово, що за всього бажання обґрунтувати свої побудови автор зміг виділити лише «нечисленну (у межах десяти комплексів) групу поховань КБК зі зброєю, досліджених у Дніпро-Донецькому регіоні», які б відповідали запропонованим критеріям (Отрощенко 1998а, с. 115). І це майже на тисячу ба-

⁶ У двох останніх пунктах І.О. Післарій наводить дані, аналіз яких було раніше зроблено М.М. Чередниченком (Чередниченко 1976).

бинських поховань, відомих у межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця. У не меншому, якщо не більшому, масиві пам'яток межиріччя Дніпра і Дунаю взагалі не виявлено подібних комплексів.

Наведені В.В. Отрощенко міркування на користь такого припущення дуже цікаві, але не в усьому переконливі. Безумовно, це питання заслуговує на самостійний розгляд, в ході якого варто детально проаналізувати всі «за» і «проти». Тому в рамках цієї роботи ми обмежимося лише загальними зауваженнями. По-перше, наявна у зазначених бабинських похованнях «зброя» (стріли, кам'яні молотки) за своїм складом і характеристиками більше відповідає попередній катакомбній добі, що була, на думку самого В.В. Отрощенко, ще «доколісничною» (Отрощенко 1998а, с. 113, 115). До цього можна додати, що відомі в літературі згадки про таку спеціалізовану категорію зброї, як бронзові наконечники списів бабинської культури (Березанская 1986, с. 37; Волков 2002, с. 98), слід оцінювати як непорозуміння. По-друге, зв'язок «пряжок» з культурами легких бойових колісниць і похованнями колісничих не настільки очевидний і безумовний, як це намагаються довести деякі автори (Василенко 2000; Василенко, Супрун 1998; Отрощенко 1998, с. 56—57; Отрощенко 1998а, с. 114—115; Отрощенко 2001, с. 75—79). Такий зв'язок порівняно стійко (близько 45 % тенденцій), але не безумовно, фіксують лише для ДВАК. У таких «колісничних» культурах, як синташтинська та петровська, знахідки пряжок взагалі є вкрай рідкісними і не виявляють взаємозумовленості з колісницями, запряжними конями і псаліями, що визнають і самі прихильники існування «колісничної портупеї» (Отрощенко 1998а, с. 115). Немає такого взаємозв'язку і для культури Монтеору, у матеріальному комплексі якої відомі і дископодібні псалії (лише на поселеннях), і численні пряжки (переважно у могильниках). Проте якщо звернутися до інших близьких у часі культур і культурних груп Степового Передкавказзя (лолінська) і Північного Кавказу (гінчинська), Волині (стжижовська), Подунав'я і Середньої Європи (Муреш, Перьямош, Фюзешабонь, Адлерберг, Штраубінг, Унетиця, Унтервелблінг), то виявиться, що за наявності і навіть досить значного поширення в окремих з них «пряжок» там зовсім відсутні відомості використання колісниць на кінній тязі. Інакше кажучи, виходить, що *«пряжка» не була обов'язковою деталлю парадного і бойового обладунку воїна-колісничого, ознакою його статусу*, а тому оперування нею в такій функції не можна визнати коректним.

По-третє, припущення, що дерев'яна рама і шкура тварини імітують у поховальному обряді

кузов запряженої конями бойової колісниць (Василенко, Супрун 1998, с. 33; Отрощенко 1998а, с. 115—116), не в усьому узгоджується з наявними археологічними даними. Зокрема, далеко не завжди супровідна тварина репрезентована саме конем, що передбачає коліснична запряжка. Нерідко цю роль виконували бик/корова та навіть дрібна рогата худоба. Причому зазвичай така тварина представлена не парою, як у похованнях «колісничних» культур, а однією особиною. У зв'язку з цим важлива й та обставина, що аналогічна форма супроводу померлих шкурою (опудалом) великого копитного характерна для багатьох культур бронзової доби східно-європейського степу і лісостепу, у тому числі попереднього (катакомбного) і наступного (зрубного) часу (Братченко 1976, с. 34; Грязнов 1977, с. 81, 82; Ковалева 1981, с. 43—44, 63; Ковалева 1989, с. 56, 61; Кузьміна 1994, с. 201, 203; Отрощенко 1990а, с. 73; Писларий 1991, с. 57—58; Писларий 1995а, с. 55; Самойленко 1990, с. 104; Смирнов 1996, с. 30, 58, 80, 100; Чередниченко 1986, с. 57—58 та ін.). Зафіксований для всіх цих пам'яток поховальний контекст дає змогу інтерпретувати такі знахідки як рештки тварин, що супроводжували померлого «під час його подорожі в потойбічний світ», у тому числі як тяглову тварину, запряжену у колісний візок (Братченко 1976, с. 34; Литвиненко 1997, с. 11; Отрощенко 1990, с. 9; Писларий 1995а, с. 205; Смирнов 1996, с. 117—118; Чмыхов 1989, с. 36; Кияшко 2001, с. 100 та ін.). А тому, якщо дерев'яна рама в бабинських похованнях й імітувала такий візок, то в цьому випадку може йтися про колісний транспортний засіб взагалі, а не конкретно про колісницю, тим паче бойову. У такому аспекті показовим для нас є комплекс пох. 6 кург. 9, дослідженого у 1964 р. Керченською експедицією ІА АН УРСР у с. Іллічове Ленінського р-ну Кримської обл. Він співвідноситься авторами публікації з пам'ятками кам'ясько-лівенцівської групи⁷ і синхронізується з фінальнокатакомбними та ранньобабинськими. На особливу увагу заслуговує факт виявлення в могилі *чотирьох* глиняних моделей дископодібних коліс із двобічними маточинами (Корпусова, Ляшко 1999, с. 42—45). Автори публікації, на наш погляд, справедливо інтерпретують знахідку моделей коліс у контексті релігійних уявлень ста-

⁷ Обрядові характеристики іллічівського поховання зближують його з виділеною для Степового Криму Євпаторійською групою пам'яток (Тошев 1993; Тошев 1996), хоча посудина з нього не має аналогій у євпаторійських комплексах, здебільшого безкерамічних. Подібність кам'ясько-лівенцівських (кам'яських) поховальних комплексів до ранньобабинських Степового Криму відзначає і В.В. Отрощенко (Отрощенко 2001, с. 108).

родавнього населення про посмертну подорож небіжчика в потойбічний світ, де коліщата відображали семіотичний статус візка, що передбачався як транспортний засіб. Однак з висновком авторів про те, що змістовне значення моделей коліс не залежить від їхньої кількості (Корпусова, Ляшко 1999, с. 46), можна погодитися лише в тому випадку, якщо вони мали на увазі універсальний і широко розповсюджений у поховальних обрядах первісності, та й не тільки первісності, принцип *pars pro toto*, і не більше того, позаяк комплект із чотирьох коліс навряд чи означатиме транспортний засіб на двох колесах, наприклад, колісницю. Та й морфологія самих моделей, навіть з урахуванням зазначеного авторами публікації спрощення і стилізації глиняної пластики (Корпусова, Ляшко 1999, с. 42—43), аж ніяк не натякає на конструкцію колеса зі шпичками. Таким чином, іллічівське поховання, що репрезентує групу пам'яток Криму, паралельну бабинській культурі, демонструє обізнаність її носіїв з дископодібними псаліями, проте також відбиває загальну для культур Північного Надчорномор'я поховальну традицію, засновану на так званих обрядах переходу, які передбачали, крім іншого, забезпечення обраних небіжчиків транспортними засобами — човнами, саньми-волокушами, колісними візками.

По-четверте, так звані колісничні атрибути в культурі Бабіне не корелюються між собою: дерев'яна рама не передбачає обов'язкової наявності в похованні кільцевої «пряжки», а остання, у свою чергу, трапляється не тільки в похованнях з рамними конструкціями, а й у звичайних ґрунтових ямах, а також у кам'яних скринях.

Усе вищеперелічене приводить нас до висновку про те, що поховальна парадигма культури Бабіне, швидше за все, не передбачала відображення в обряді належності померлої людини до верстви воїнів-колісничих, а тому немає жодних підстав говорити про існування відповідного прошарку в соціальній структурі бабинського суспільства.

І нарешті, по-п'яте, логічно припустити, що, говорячи про малюнки і піктограми колісниць, В.В. Отрощенко мав на увазі пам'ятки образотворчості саме бабинської культури, а не якоїсь іншої, наприклад зрубної, які залучив свого часу І.О. Післарій. Утім нам важко пригадати серед зображень бабинської культури, переважна більшість яких пристосована до керамічного посуду, хоча б одне, котре можна було б інтерпретувати як малюнок або знак (піктограму) колісниць чи колеса. Не змогла знайти подібних свідчень у бабинській культурі і М.С. Сергєєва, яка предметно займається питанням зображення колісниць у графіці доби бронзи, у тому числі

старожитностей Степу—Лісостепу Східної Європи (Сергєєва 2001, с. 11).

Таким чином, критичний аналіз аргументів, наведених на доказ існування у населення бабинської культури кінних бойових колісниць разом з відповідними соціоісторичними висновками, показує, що в переважній більшості надійними аргументами вони бути не можуть. З усіх доводів наших колег, крім факту одиничних знахідок у Північному Надчорномор'ї щиткових псаліїв, найбільш раціональним і вартим уваги є той, що культура Бабіне, у просторово-географічному відношенні знаходячись між Доно-Волго-Ураллям і Балкано-Подунав'ям, виявляється оточеною зі сходу і заходу культурними утвореннями, у яких достовірно зафіксовано існування кінних колісниць: Синташта, Потапівка, ДВАК, Монтеору, Мікени. Очевидно, що, займаючи територію у межах так званого степового коридору, бабинська культура навряд чи могла залишитися ізольованою і не зазнати, хоча б частково, впливу потужного «колісничного» імпульсу, який у першій третині II тис. до н. е. так чи інакше проявився у багатьох регіонах Старого Світу, включаючи як зону ранніх цивілізацій, так і прилеглу до неї «первісну периферію». Цілком усвідомлюючи ці обставини, ми однак не можемо сказати більше того, на що дають нам підстави археологічні й інші джерела. Краще, не погрішивши перед фактами, сказати менше, навіть якщо це буде сухо і стримано, ніж, давши волю фантазії, «пожваввити» праісторію яскравими подіями і сюжетами про колісничні марші й баталії, яких насправді не було.

Якщо точно дотримуватися цього принципу і спиратися тільки на об'єктивні дані, то на сьогодні можна *лише припускати* обізнаність носіїв бабинської культури з кінною колісничною запряжкою. Наскільки ж широко вона була розповсюджена, як активно і яким чином використовувалася бабинським населенням, визначити поки що неможливо. Тому не випадково у своїх історико-культурних побудовах, присвячених поширенню кінних колісниць і пов'язаного з ними культу або колісничної тактики бою з відповідним набором озброєння, дослідники, як правило, ведучи вектор цих інновацій від Уралу до Поволжя і Донщини, продовжують його далі на південний захід і доводять до Подунав'я і Мікен, пропускаючи при цьому проміжний регіон Північного Надчорномор'я, де була поширена бабинська культура (Кузьмина 2000, с. 7; Кузьмина 2001, с. 128; Boroffka 1998, s. 135 та ін.). Треба думати, пояснюється це тією обставиною, що зв'язок бабинської культури з «колісництвом» для цих авторів, як і для нас, залишається недостатньо зрозумілим. Більш того, для Карпатського басейну, де зафіксовані порівняно численні знахідки псаліїв, дослідники вказують на ознаки того, що колісниць чи їхні моделі

відігравали роль у поховальній практиці і ритуалах, однак надійні джерела щодо застосування бойової колісниць в цьому регіоні відсутні. Симптоматичним є і той факт, що в придунайських культурах бронзової доби, в яких наявні псалії від вузди (побічно колісниць), украй рідко трапляються вістря стріл (тобто луки) й інші спеціалізовані види зброї, характерні для культур бойових колісниць Доно-Волго-Уралля, що додатково свідчить на користь не військового, а ритуального, соціально-престижного використання колісниць у придунайському світі (Bogoffka 1998, s. 117, 135). Дещо подібна, хоча й не аналогічна, ситуація в Північному Надчорномор'ї дозволяє робити щодо цього регіону схожий висновок: якщо і припускати обізнаність населення бабинської культури з кінною колісницею, то говорити про її використання у військовій справі у нас немає жодних підстав. Відкритим також залишається питання про те, на якому етапі своєї історії носії бабинської культури пізнали кінні колісниць⁸. Ось чому

⁸ У зв'язку з цим звернемо увагу на обставину, яка не знаходить поки належного пояснення: усі відомі в Північному Надчорномор'ї щиткові псалії з шипами не мають жодного декору, тоді як більшість подібних знахідок із сусідніх регіонів Волго-Доння та Подунав'я характеризується рельєфним орнаментом, виконаним у так званому мікенському, чи карпато-мікенському стилі. Можливо, пояснення цьому варто було б шукати в тому, що більшість надчорноморських псаліїв пов'язана з матеріалами поселень, а не могильників. Поселенські ж знахідки, як це наочно демонструють пам'ятки доно-волзької абашевської культури, швидше за все, належать до різновиду звичайної повсякденної вузди, тоді як поховання містять парадну упряж із прикрашеними різьбленими деталями (Пряхин, Беседин 1992, с. 55). Проте таке пояснення не можна визнати універсальним, оскільки в нього не вписуються, наприклад, матеріали культури Монтеору, де декоровані дископодібні псалії знайдено як у некрополях, так і на поселеннях. Розв'язуючи цю проблему, мабуть, варто враховувати ту непорушну обставину, що передзрубний і передсабатинівський горизонти Північного Надчорномор'я, представлені культурами бабинського кола, на відміну від синхронних культур Подунав'я і Доно-Волзького регіону, виявляються майже абсолютно «чистими і вільними» від згаданих «мікенських» впливів. На це звернув увагу і С.А. Григор'єв, вважаючи однак, що вироби «мікенського» стилю відсутні тільки в ранніх комплексах культури Бабине (КБК — за цим автором) і з'являються в більш пізніх. Як приклад таких автор зміг назвати лише відомий «комплекс Бородінського скарбу з виробами, прикрашеними мікенськими орнаментами», при цьому обминувши увагою проблему його культурної атрибуції (Grigoriev 2002, p. 390), яка у світлі новітніх досліджень видається далеко не дозвільною. Залишаючи це спірне питання за межами нашої роботи, ще раз наголосимо на тому незаперечному факті, що матеріальний комплекс бабинської культури на всіх етапах її розвитку і в усіх територіальних групах абсолютно не позначений так званими мікенськими впливами, що яскраво проявляються в сусідніх культурних утвореннях Південної і Східної Європи, особливо у виробах з металу, кістки і рогу. Причина цього, на перший погляд, парадоксального явища поки залишається незрозумілою.

ми не маємо достатніх підстав, щоб цілком поділяти пропоновані в літературі сміливі й оригінальні історичні реконструкції, які, за аналогією з регіоном Доно-Волго-Уралля, змальовують у Північному Надчорномор'ї події «героїчної епохи», коли цією територією проносилися хвилі «чужого войовничого населення», спочатку зі сходу на захід, несучи сюди найдавніші дископодібні псалії, а потім назад, навчаючи населення Східної Європи мікенських орнаментів і техніки золотого плакування металевих виробів (Березанская 1986, с. 42); або подібні сюжети про походи через територію сучасної України окремих загонів воїнів-колісничих (представників харизматичних кланів) у західному напрямку аж до Карпатського басейну і на південь Балканського півострова, руйнування ними Лівенцівської фортеці в гирлі Дону; чи про військове протистояння носіїв сусідніх культур, під час якого хронічна нестача у військовому побуті бабинського населення ефективної та дорогої металевої зброї (списів, сокир, кинджалів), наявної у колісничих ДВАК «в разі серйозного міжетнічного конфлікту стає передумовою поразки»; а в іншому сценарії «оволодівши бойовою колісницею, носії культури багатопружкової кераміки зупинили поширення на захід населення доно-волзької абашевської культури» (Етнічна історія... 2000, с. 38; Отрощенко 1995, с. 194—195; Отрощенко 1998а, с. 116; Отрощенко 2003, с. 76 та ін.). Водночас доводиться шкодувати про те, що окремі етноісторичні сюжети, подані в узагальнювальних працях з первісної історії України, некритично сприймаються деякими молодими дослідниками, у результаті чого на сторінках наукових видань з'являються відверто слабкі публікації, зміст яких здебільшого знаходиться поза межами наукової критики (Василенко 2000; Василенко 2001; Василенко, Супрун 1998).

Зрозуміло, характер і обмеженість доступних джерел, як ми намагалися показати вище, не дають змоги однозначно відповісти на всі поставлені питання. А тому проблема «колісництва» у бабинській культурі ще далека від розв'язання. І цю обставину, на наш погляд, варто неодмінно враховувати як у дослідженні конкретних питань археології, так і у відтворенні первісної історії. Адже ступінь об'єктивності історичних реконструкцій обумовлений не тільки і навіть не стільки зовнішньою логічністю побудованих ланцюжків і привабливістю пропонованих історичних сюжетів, скільки рівнем і якістю наукової аргументованості висунутих положень і їх відповідністю комплексу наявних джерел. На завершення залишається висловити надію на те, що викладені міркування не залишаться поза увагою наших колег і знайдуть адекватний відгук у подальших роботах.

- Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.
- Берестнев С.И. К проблеме соотношения культур эпохи бронзы в Восточноукраинской Лесостепи // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 1997. — С. 9.
- Берестнев С.И. Поселение эпохи бронзы Снежковка-7 на Северском Донце // Древности-1996. — Харьков, 1997а. — С. 84—95.
- Берестнев С.И. Восточноевропейская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). — Харьков, 2001.
- Берестнев С.И. К вопросу о памятниках многоваликовой общности в лесостепи Восточной Украины // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. — Самара, 2001а. — С. 169—172.
- Беседин В.И. «Микенский» орнаментальный стиль эпохи бронзы в Восточной Европе // Археология восточно-европейской лесостепи. — Вып. 13: Евразийская лесостепь в эпоху металла. — Воронеж, 1999. — С. 45—59.
- Братченко С.Н. Исследования на Левобережной Донетчине // АО 1973 года. — М., 1974. — С. 252.
- Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К., 1976.
- Братченко С.Н. Каменско-ливенцовская группа памятников // Археология УССР: В 3-х т. — К.: Наук. думка, 1985а. — Т. 1. — С. 458—462.
- Братченко С.Н. Культура многоваликовой керамики // Археология УССР: В 3-х т. — К.: Наук. думка, 1985. — Т. 1. — С. 451—458.
- Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990.
- Бровендер Ю.М. Относительная хронология построек покровской срубной культуры поселения Капитаново-1 // Эпоха бронзы Донно-Донецкого региона: Материалы 4-го Украинско-Российского полевого археол. семинара. — Киев; Воронеж, 1998. — С. 16—31.
- Бровендер Ю.М. Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000.
- Бровендер Ю.М., Отрощенко В.В. Карпато-микенский орнаментальный стиль в материалах поселения Капитаново-1 // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С. 53—55.
- Буров Г.М. Крым в бронзовом веке: вооруженные конфликты и некоторые аспекты демографии // Изв. Крым. респ. публ. краеведч. музея. — 1994. — № 8. — С. 28—35.
- Василенко А.І. Про технологічну спорідненість кісткових поясних пряжок та найдавніших кісткових палиць // Теоретичні проблеми вітчизняної історії: Матер. конф. — Луганськ, 2000. — С. 3—9.
- Василенко А.І. Про роль кінних колісниць у війнах II тис. до н. е. // Вісник СУНУ. — 2001. — № 4 (38). — С. 62—79.
- Василенко А.И., Супрун А.В. К вопросу о происхождении костяных поясных пряжек // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: Тез. докл. VII Дон. археол. конф. — Ростов н/Д, 1998. — С. 32—35.
- Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Потаповский курганный могильник индоиранских племен на Волге. — Самара, 1994.
- Волков В.А. Боевые колесницы в археологических комплексах лесостепной и степной Евразии // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: В 3-х т. — Одеса, 2002. — Т. 3. — С. 98—99.
- Гершкович Я.П. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики // СА. — 1986. — № 2. — С. 132—146.
- Гончарова Ю.В. К вопросу о классификации дисковидных псалий с шипами эпохи поздней бронзы на территории Восточной Европы // Древние культуры и технологии. — СПб., 1996. — С. 34—43.
- Горбунов В.С. Бронзовый век волго-уральской лесостепи. — Уфа, 1992.
- Грязнов М.П. Бык в обрядах и культах древних скотоводов // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. — М., 1977. — С. 80—88.
- Давня історія України: У 2-х кн. — К., 1994. — Кн. 1.
- Давня історія України: У 3-х т. — К., 1997. — Т. 1.
- Екимов Ю.Г., Пряхин А.А. Костяные псалии эпохи бронзы с территории лесостепного Подонья // Древняя история Поволжья. — Куйбышев, 1979. — Т. 230. — С. 78—85.
- Етнічна історія давньої України. — К., 2000.
- Зданович Г.Б. Щитковые псалии из Среднего Приишимья // КСИА. — 1986. — Вып. 185. — С. 60—65.
- Зданович Г.Б. Бронзовый век уралоказахстанских степей (основы периодизации). — Свердловск, 1988.
- Каменецкий И.С. К теории слоя // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 83—94.
- Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990.
- Клейн Л.С. Археологическая типология. — Л., 1991.
- Клименко В.Ф. Памятники культуры многоваликовой керамики в Северо-Восточном Приазовье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э.: Материалы Междунар. археол. конф. — Тирасполь, 1994. — С. 110—112.
- Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины. — Енакиев, 1998.
- Клименко В.Ф., Цымбал В.И. Древности родного края. — Донецк, 1991.

- Клименко В.Ф., Цымбал В.И. О погребениях культуры многоваликовой керамики в Северо-Восточном Приазовье // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 70—74.
- Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. — Днепропетровск, 1981.
- Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск, 1989.
- Корпусова В.Н., Ляшко С.Н. Погребение эпохи бронзы с глиняными модельками колес у с. Ильичево в Крыму // ДСПК. — Запорожье, 1999. — Вып. 7. — С. 42—48.
- Крилова Л.П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 р. // Наш край. — Дніпропетровськ, 1971. — Вип. 1.
- Крылова Л.П. Научный отчет Днепропетровского исторического музея об охранных раскопках 1964 г. // НА ІА НАН України. — № 1964/67.
- Крылова Л.П. Научный отчет Днепропетровского исторического музея об охранных раскопках 1967 г. // НА ІА НАН України. — № 1967/84.
- Кузьмина Е.Е. Еще раз о дисковидных псалях евразийских степей // КСИА. — 1980. — Вып. 161. — С. 8—21.
- Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? — М., 1994.
- Кузьмина Е.Е. Кони и колесницы Южного Урала и индоевропейские мифы // Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала. — Орск, 2000. — С. 3—9.
- Кузьмина Е.Е. Мифологические представления о коне в культе индоевропейцев // Миф. — София, 2001. — № 7. — С. 117—134.
- Латынин Б.А. Архаические круглые псаля с шипами // МИА. Новое в советской археологии. — 1965. — № 130. — С. 201—204.
- Лесков А.М. Древнейшие роговые псаля из Трахтемирова // СА. — 1964. — № 1. — С. 299—303.
- Литвиненко Р.А. Культурная ситуация в Донбассе середины II тыс. до н. э. // Материалы археол. семинара. — Донецк, 1992. — Вып. 1. — С. 11.
- Литвиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам могильников): Рукопись дис. ... канд. ист. наук // НА ІА НАН України. — К., 1994. — № 750. — Ф. 12. — Оп. 2.
- Литвиненко Р.А. Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона // Матеріали вузівської наук. конф. професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи: історичні науки, політологія. — Донецьк, 1997. — Кн. 1. — С. 10—13.
- Литвиненко Р.А. Об относительной хронологической позиции памятников покровского типа в бассейне Северского Донца // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. — Харьков, 1997а. — С. 14.
- Литвиненко Р.А. Динамика расселения племен КМК в бассейне Нижнего Дона // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: Тез. докл. VII Дон. археол. конф. — Ростов н/Д, 1998. — С. 48—50.
- Литвиненко Р.А. О появлении КМК в бассейне Нижнего Дона // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: Материалы междунар. науч. конф. — Саратов, 2000. — С. 67—71.
- Литвиненко Р.О. До оцінки джерельної бази культури багатоваликової кераміки (Бабине) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы междунар. науч. конф. — Харьков, 2001. — С. 22, 23.
- Ляшко С.Н. Косторезное производство в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине. — К., 1994. — С. 152—166.
- Малов Н.М., Филиппенко В.В. Памятники катакомбной культуры Нижнего Поволжья // Археол. вести. — СПб., 1995. — № 4. — С. 52—62.
- Отроценко В.В. Разведки левого берега Каховского водохранилища // АИУ в 1968 г. — К., 1971. — С. 10—11.
- Отроценко В.В. Племена срубной культуры Степного Поднепровья: Рукопись дис. ... канд. ист. наук // НА ІА НАН України. — К., 1981. — Ф. 12. — № 598.
- Отроценко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 5—17.
- Отроценко В.В. К проблеме выделения «жреческих» комплексов среди погребений срубной культурно-исторической общности // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. юбил. конф.: В 2-х ч. — Херсон, 1990а. — Ч. 1. — С. 72—73.
- Отроценко В.В. «Древности Степного Причерноморья и Крыма» // ДСПК. — Запорожье, 1995. — Вып. 5. — С. 194—195.
- Отроценко В.В. К вопросу о доно-волжской абашевской культуре // Археология восточноевропейской лесостепи: Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. — Воронеж, 1998. — Вып. 11. — С. 52—59.
- Отроценко В.В. Феномен кістяних пряжок // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998а. — С. 113—117.
- Отроценко В.В. К вопросу о памятниках новокумакского типа // Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала. — Орск, 2000. — С. 66—72.
- Отроценко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.

- Отрощенко В.В. К истории племен срубной общности // Археология восточноевропейской лесостепи. Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. — Воронеж, 2003. — Вып. 17. — С. 68—96.
- Писларий И.А. Погребальный обряд культуры многоваликовой керамики // Древняя история населения Украины. — К., 1991. — С. 52—66.
- Писларий И.А. Деревообработка в эпоху средней бронзы в лесостепи Восточной Украины // Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины: В 2-х ч. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 196—210.
- Писларий И.А. Животноводство населения в эпоху бронзы Степной Украины // Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины: В 2-х ч. — К., 1995а. — Ч. 1. — С. 49—73.
- Пыслару Й. Индоевропейцы, конь и узда в эпоху бронзы // Stratum plus. — СПб.; Кишинев; Одесса, 2000. — № 2. — С. 322—345.
- Писларий И.А., Филатов А.П. Тайны степных курганов. — Донецк, 1972.
- Пряхин А.Д. Абашевская культура в Подонье. — Воронеж, 1971.
- Пряхин А.Д. Поселения катакомбного времени Лесостепного Подонья. — Воронеж, 1982.
- Пряхин А.Д. Доно-Волжско-Уральская лесостепь эпохи средней и поздней бронзы // Археологические культуры и культурно-исторические общности Большого Урала. — Екатеринбург, 1993. — С. 181—182.
- Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. — Воронеж, 1996. — Кн. 2.
- Пряхин А.Д. Юго-западные пределы доно-волжской абашевской культуры // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. — Харьков, 1997. — С. 18.
- Пряхин А.Д., Беседин В.И. Щитковые (дисковидные) псалии со вставными шипами с территории Восточной Европы // Studia Minora facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. — 1992. — E 37. — С. 51—60.
- Пряхин А.Д., Беседин В.И. Конская узда периода средней бронзы в восточноевропейской лесостепи и степи // РА. — 1998. — № 3. — С. 22—35.
- Пряхин А.Д., Беседин В.И., Левых Г.А., Матвеев Ю.П. Кондрашкинский курган. — Воронеж, 1989.
- Радзівська В.Є., Шрамко Б.А. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині // Археологія. — 1980. — № 33. — С. 100—108.
- Ромашко В.А. Новая находка дисковидного псалия в Присамарье // Регіональні і загальні в історії: Тез. міжнар. наук. конф. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 64—65.
- Ромашко В.А. К выделению нового типа кинжалов позднего бронзового века // Древности-1996. — Харьков, 1997. — С. 50—55.
- Ромашко В.А. Поселение эпохи бронзы у села Богуслав // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы. — Киев; Николаев; Южноукраинск, 1997а. — С. 61—62.
- Рыбалова В.Д. Костяной псалий с поселения Каменка близ Керчи // СА. — 1966. — № 4. — С. 178—181.
- Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1992.
- Самойленко Л.Г. Общие черты в деталях погребального обряда у племен энеолита и бронзового века степной Украины // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. — Луганск, 1990. — С. 103—105.
- Санжаров С.Н. О культурной принадлежности Проказинского поселения эпохи бронзы // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. — Харьков, 1995. — С. 35—36.
- Сергеева М.С. Міфологічний образ колісниця у графіці населення степів Східної Європи // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 10—18.
- Синюк А.Т., Килейников В.В. Курган у с. Введенка на Дону // СА. — 1976. — № 1. — С. 159—169.
- Синюк А.Т., Козмирчук И.А. Некоторые аспекты изучения абашевской культуры в бассейне Дона (По материалам погребений) // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н. э.). — Самара, 1995. — С. 37—72.
- Синюк А.Т., Погорелов В.И. Курган 16 Власовского могильника // Погребальные памятники эпохи бронзы Лесостепной Евразии. — Уфа, 1993. — С. 6—31.
- Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. — М., 1996.
- Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. — М.: Наука, 1977.
- Тоцев Г.Н. Погребения КМК с вытянутыми костяками в Крыму // ДСПК. — Запорожье, 1993. — Вып. 4. — С. 157—161.
- Тоцев Г.Н. Культуры эпохи бронзы Крымского полуострова // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век): Материалы междунар. конф.: В 2-х ч. — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 79—81.
- Цимиданов В.В. Две группы воинских погребений середины II тыс. до н. э. в Волго-Донском регионе // Материалы археологического семинара. — Донецк, 1992. — Вып. 1. — С. 2—9.
- Чередниченко Н.Н. Поселение срубной культуры на Луганщине // СА. — 1970. — № 1. — С. 233—238.
- Чередниченко Н.Н. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы // Энеолит и бронзовый век Украины. — К.: Наук. думка, 1976.
- Чередниченко М.М. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я // Археологія. — 1977. — Вып. 22. — С. 3—21.
- Чередниченко Н.Н. Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 44—82.

- Чмыхов Н.А. Опыт реконструкции смысла погребального обряда древнего населения Украины // Духовная культура древнего населения Украины: Тез. докл. науч.-практ. конф. — К., 1989. — С. 36—37.
- Шановалов Т.А. Периодизация эпохи бронзы бассейна Северского Донца (по материалам Ильичевского поселения): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1983.
- Шановалов Т.А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 150—172.
- Шарафутдинова Э.С. О восточной и северо-восточной границах распространения памятников бабинской культуры (КМК) // Северо-Восточной Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век): Материалы междунар. конф.: В 2-х ч. — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 56—59.
- Boroffka N. Bronze- und früheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen // Eurasia Antiqua, 1998, Bd. 4. — S. 82—135.
- Grigoriev S.A. Ancient Indo-Europeans. — Chelyabinsk, 2002.
- Hüttel H.G. Bronzezeitliche Tensen in Mittel- und Osteuropa // Prähistorische bronzefunde. — München, 1981. — Abt. 16, Bd. 2.
- Lichardus J., Vladoar J. Karpatenbecken-Sintašta-Mykene ein beitrage zur definition der Bronzezeit als historischer epoche // Slovenská archeológia. — 1996. — 44, 1. — S. 25—93.
- Oancea A. Branches de mors au corps en forme de disque // Traco-Dacica: Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie. — Bucureşti, 1976. — P. 59—75.
- Penner S. Schliemanns Schachtgräberung und der europäische Nordosten: Studien zur Herkunft der frühmykenischen Streitwagenausstattung // Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. — Bonn, 1998. — Bd. 60.
- Taufel M. Ein Scheibenknebel aus Džarkutan (Südbukistan) // Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. — Berlin, 1999. — Bd. 31. — S. 69—142.
- Zaharia E. La culture de Monteoru. Sa dixieme etape de developpment a la lumiere des fouilles de Sarata Monteoru // Dacia. — 1990. — № 34. — P. 23—51.

Одержано 15.05.2004

Р.А. Литвиненко

К ПРОБЛЕМЕ ПСАЛИЕВ, БОЕВЫХ КОЛЕСНИЦ И ВОИНОВ-КОЛЕСНИЧЕВ В БАБИНСКОЙ КУЛЬТУРЕ

В статье обсуждается проблема принадлежности бабинской культуры к кругу так называемых культур боевых колесниц. Основное внимание уделено критике источников, традиционно привлекаемых для доказательства бытования в культуре Бабино конной колесницы, активного использования ее в военном деле и существования в их обществе социальной страты воинов-колесничих. Анализ археологических данных показал, что в замкнутых комплексах культуры Бабино ни разу не найдены псалии. С бабинской культурой можно лишь предположительно связывать дисковидные псалии с шипами из Трахтемирова и Богуслава, а также осторожно привлекать для анализа псалии из Каменского поселения, учитывая культурно-хронологическую параллельность Каменской культурной группы с культурой Бабино. Все находки прямоугольных с желобчатым сечением псалиев следует исключить из списка бабинских. Погребальный ритуал культуры Бабино не имеет тех знаковых признаков, которые характерны для «культуры колесниц»: колесницы, упряжных лошадей, узды и специального вооружения. Учитывая пространственно-географическое расположение бабинской культуры в степном коридоре по соседству с культурами, в которых зафиксировано существование конных колесниц, можно допускать, что, вероятно, ее носители также были знакомы с этим изобретением. Однако говорить о сферах и степени использования конной колесницы бабинским населением Северного Причерноморья, в том числе в военном деле, нет никаких оснований. Характер и ограниченность источников оставляют проблему «колесничества» в культуре Бабино открытой.

Р.А. Lytvynenko

TO THE PROBLEM OF PSALIA, CHARIOTS AND CHARIOTEERS IN THE BABYNSKA CULTURE

The article deals with the problem of attribution of the Babynska culture to the group of so-called «chariot cultures». Principal attention is paid to criticism of the sources traditionally engaged in proving the existence of chariots in the Babynska culture, which were actively used in the trade of war and the existence in their society of social strata of charioteers. The analysis of the archaeological data has shown that *psalia* were never discovered in closed complexes of the Babino culture. One can only presumably attribute disc *psalia* with spikes from Trakhtemyriv and Bohuslav to the Babynska culture. Taking into consideration cultural and chronological parallelism of the Kamenska cultural group and Babynska culture one can carefully involve the *psalium* from the Kamenske settlement into the analysis. All finds of rectangular *psalia* with grooved section should be excluded from the list of Babynska artifacts. Funerary rite of the Babynska culture do not possess any of those features characteristic of the «chariot cultures»: chariots, draught horses, bridles and special armament. In view of the geographic position of the Babynska culture in the steppe «corridor» near the cultures where the horse-driven chariots were proved to have existed, one may assume that its bearers were also familiar with this invention. However, there is no ground to judge upon spheres and extent of application of horse chariots by the Babino population of the Black Sea North Region in warfare. The character and scantiness of sources leave the question of «chariotism» in Babynska culture open to discussion.

ДАВНЬОГРЕЦЬКІ ПРИМІТИВНІ ЗОЛЬНІ ВІВТАРІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

На основі численних джерел у статті розглянуто різночасові та різнотипові давньогрецькі сакральні зольники, виявлені на території Боспору Кімерійського та Нижнього Побужжя.

За скіфо-античної епохи на території сучасної України виділяють три великі зони, яким при-таманні майже однакові за суттю своєрідні сакральні комплекси — так звані зольники, розкопки яких надають чимало цікавих матеріалів для вивчення окремих аспектів релігійного світогляду населення, переважно Боспору Кімерійського і Нижнього Побужжя, а також скіфського лісостепу. Останніми десятиліттями інтерес до зольників значно посилюється з огляду на нові археологічні дослідження у різних регіонах. Проте не можна сказати, що всі питання щодо них уже остаточно розв'язані. Нині відсутнє узагальнене вивчення не лише усіх відомих північнопонтійських або лісостепових зольників, але й регіональних, не кажучи вже про подібні античні пам'ятки. Певно, тому ще й досі немає достатності у визначенні їх етнічного і культового походження, конкретного призначення і змісту, внаслідок чого запропоновано і різноманітні дефініції: зольник, зольно-земляний жертovníк, зольний вівтар, есхара, вівтар-есхара, зольний пагорб-есхара, святилище, героон, житлові пагорби, культові вогнища, священні місця сільських громад тощо.

З огляду на це цілком слушно буде розглянути передусім давньогрецькі сакральні зольники — різні за розмірами і часом створення — для більш-менш чіткого уявлення про ці неординарні пам'ятки. За розмірами і характером знахідок їх розподіляють на дві групи. До першої з них, якій і присвячено цю статтю, відносять зольно-земляні пагорбки значної потужності в деяких містах і на поселеннях, у тому числі й окремих святилищах. У їх нашаруваннях знайдено безперечно культові речі, які вказують на громадське вшанування різних божеств. Другу групу зольників представлено порівняно невеликими зольними викидами в закритих приміщеннях або підвір'ях, що належали одній сім'ї або роду, але з'ясувати їх суто культове призначення часто проблематично. Згідно з публікаціями, наведеними нижче, найбільшу кількість зольників виявлено, але лише частково досліджено на Боспорі Кімерійському, дещо менше — у Нижньо-

му Побужжі. Не зафіксовано їх на території Херсонеської держави, де, можливо, і не існувало таких помітних зольних насипів, як на Боспорі і в Ольвійському полісі.

Власне, зольник як суто культовий комплекс, а не просто сміттєзвалище, уперше для такого типу античних пам'яток визначив В.Ф. Гайдукевич. У 60-ті рр. минулого століття він частково дослідив і, по суті, правильно інтерпретував значний зольник у боспорському місті Мірмекій (Гайдукевич 1965, с. 29—37; Гайдукевич 1987, с. 91—97). Не загромождала тут з ранньоелліністичного часу будівельними залишками площа понад 500 м² містила потужний масив культурних відкладів досить специфічного характеру. Цей насип утворився в результаті систематичного висипання золи і такого ж послідовного викидання сюди речового матеріалу: різноманітної кераміки, теракот, монет, численних вотивів, кісток тварин, будівельних відходів. Через переважання золи в нашаруваннях насипу і зв'язок з культовою сферою його було визначено зольно-земляним жертovníком і вівтарем-есхарою (Гайдукевич 1965, с. 29).

Наразі, внаслідок недостатнього вивчення цієї пам'ятки на належному методичному рівні щодо її стратиграфії, хронології і безпосереднього відношення до неї залишків культових споруд існують суперечливі погляди. За археологічними і нумізматичними матеріалами та характером нашарувань, В.Ф. Гайдукевич розрізняв два різночасові зольні яруси. На підставі його досліджень Ю.О. Виноградов навів більш чіткі дані щодо їхнього розташування і стратиграфії (Виноградов 1981, с. 79—80; Виноградов 1992, с. 110—113). На місці найранішого ярусу в першій половині V ст. до н. е. знаходилася кам'яна споруда, в одному з приміщень якої стояв невеликий вівтар. У другій половині V — на початку IV ст. до н. е. над її залишками поступово утворився зольник потужністю нашарувань 0,7 м на площі 130 м². У IV ст. до н. е. на його поверхні спорудили нову будівлю, в одному з приміщень якої теж облаштували вівтар, біля якого відправляли обряди на честь Деметри. Коли наприкінці цього ж століття святилище перестало функціонувати, його стіни розібрали, всю поверхню за-

сипали шаром глини, на який знову висипали золу протягом майже 50—70 років. Другий зольник займав значно більшу площу (до 500 м² і заввишки 3 м).

Сучасні дослідження раннього мірмекійського зольника, оскільки пізніший вже зруйновано, дає дещо нове уявлення про його призначення, стратиграфію, хронологію та культові споруди, однак інформація про них досить стисла і суперечлива (пор.: Бутягин 2002, с. 91—94; Бутягин 2004, с. 51—52; Бутягин 2004а, с. 126—131; Чистов 2004, с. 131—142). Так, за новими даними під раннім зольником відкрито залишки великого пізньоархаїчного будинку площею 200 чи 400 м², загальна ж площа комплексу у IV ст. до н. е. становила 560 м² (Бутягин 2004а, с. 130; Чистов 2004, с. 133). Неподалік однієї з кладок у кутку приміщення чи подвір'я з вівтарем у бронзовому глечикі знайдено унікальний скарб із 99 електрових статерів Кізіка, що є частиною сакральної скарбниці (Чистов 2004, с. 138—139). Звісно, останні розкопки внесли деякі корективи в розуміння цих неординарних комплексів, проте, зважаючи на суперечність у їх тлумаченні в усіх опублікованих матеріалах, нез'ясованими залишаються чимало питань. Головне з них полягає у тому, чи могли хоча б деякий час синхронно існувати відкриті тут споруди (особливо ботроси) з первинним створенням зольника, який взагалі займав значно меншу площу, ніж величезна пізньоархаїчна будівля. Виникає сумнів щодо достовірності майже абсолютної хронології і призначення всіх споруд, їх взаємозалежності із зольниками, а також загальної стратиграфії, зокрема глинистої підсіпки, яку доцільніше було зробити для фундаментів, а не власне для зольника. Водночас не існує пояснення, чому в елліністичний період мірмекійські будівельники були настільки недосвідчені, що поставили значну за розмірами кам'яну споруду з вівтарем на зольно-земляному пагорбку з розсипчастих нашарувань. До цього часу не з'ясовано залишається первинна основа обох зольників, невідомо, як під впливом природних явищ протягом певного часу вони закономірно розповзалися в усі боки та наскільки і в якому конкретно місці були перекриті ними будівельні залишки культових споруд. На наш погляд, культові комплекси Мірмекія варто розглядати не ізольовано, а у зіставленні з теменосами, починаючи з архаїчного періоду, найхарактернішою ознакою яких були кам'яні священні огорожі, які, судячи з довжини і типу кладок, найімовірніше, є типовими і для цієї сакральної зони з кількома різночасовими одно- і двокамерними приміщеннями різного призначення.

У цьому аспекті на пильну увагу заслуговують спостереження першого дослідника

В.Ф. Гайдукевича, який писав, що біля раннього зольника знаходився комплекс теменосу, з якого надходили вотивні пожертви, а також усі ті предмети, які стали непридатними для подальшого використання в святилищах (Гайдукевич 1965, с. 36—37). Разом з ними сюди викидали золу з жертвних вогнищ і будівельні залишки від сакральних споруд, чим можна пояснити знахідки каміння і черепиці. Велика кількість кісток тварин, різних типів посуду, зокрема амфор і чаш для вина, свідчить, що разом із жертвоприношеннями тут значну роль відігравали узливання і сакральні трапези під час проведення релігійних свят. Загалом у зольниках знайдено багато уламків різноманітних речей, у тому числі й культового призначення. Це насамперед присвятні та маркувальні графіті, теракоти, серед яких переважали протими покровительки землеробства Деметри і її дочки Кори-Персефони, численні вотивні мініатюрні глечики і тарілки. Але порівняно з цими предметами культу в зольнику виявлено набагато більше інших матеріалів: уламки амфор різних центрів імпорту, афінську чорнолакову кераміку, столовий і кухонний посуд боспорського виробництва, світильники, черепицю, каміння, а також боспорські монети, глиняні підвіски для ткацьких станків та інші вотивні жертвоприношення. Аналізуючи насамперед епіграфічні, нумізматичні та археологічні матеріали й аналогічні пам'ятки в різних регіонах Греції, В.Ф. Гайдукевич переконливо довів сакральний характер обох зольних насипів у взаємозв'язку з головними тут культами Деметри і близьких до неї божеств (Гайдукевич 1987, с. 69—70).

Він уперше визначив і культове призначення найзначнішого з усіх відомих зольника в Китеї, який систематично досліджували протягом останніх 30 років (пор.: Гайдукевич 1965, с. 37; Молева 2002, с. 16—23, 70—117). За потужністю нашарувань (близько 12 м) і часом існування (остання третина V ст. до н. е. — IV ст. н. е.) він, безперечно, належить до унікальних сакральних пам'яток Причорномор'я античної епохи. Вважають, що він займав площу близько 5000 м², але чверть (1250 м²) уже зруйновано морськими водами. Розкопано тільки десятку частину його площі, де знайдено величезну кількість різноманітних предметів (Молева 2002, с. 70—106; Молева 2002а, с. 151—154; Молева 2003, с. 75—80; Молев 2002, с. 146—151; Молев, Молева 2003, с. 252—263). Передусім привертають увагу фрагментовані теракоти Деметри, Кори-Персефони, Афродіти, Артеміді, Діоніси і його фіасу, Кібелі, Геракла, уламки посуду з присвятами Зевсу, Деметрі, Аполлону, Діонісу, Матері богів і безіменному герою. Спочатку на місці майбутнього зольника було влаштовано культо-

ву площадку з фавісами в розколинах материкової скали, над якими лише з кінця IV ст. до н. е. почалося поступове накопичення зольно-смітєвих викидів, насичених кістками тварин і численними вотивами, бутовим камінням, черепицею, печиною тощо. В різних місцевостях грецького світу під час проведення релігійних ритуалів для викидів жертвоприношень і розбитих вотивів використовували ями, щілини в скелях, гроти тощо (Paus. I, 18, 7; 34, 4; II, 22, 4; III, 13, 8—11; 14, 10; VIII, 29, 1; IX, 11, 5). За визначенням дослідників, китейський зольник — це величезний жертвник-есхара або святилище, але й щодо нього залишається невизначеною взаємозалежність з функціонуванням поблизу або під його зсувами теменосу Китея, в якому відправляли культу всіх вищезазначених божеств з відповідними ритуалами і святами, без існування якого неможливо було б створити такий потужний зольно-земляний пагорб.

Наприкінці VI ст. до н. е. у результаті багаторічних викидів золи і сміття в південно-східний береговий обрив у античному містечку Зенонів Херсонес у Приазов'ї (сучасний мис Зюк) виник зольник заввишки 9,5—10 м, який досі повністю не розкопано (Масленников 1992, с. 125—138). Як і в Китеї, тут спочатку було заповнено щілини в материк і між високими уламками скель. У нашаруваннях золистого суглинку зі сміттєвими включеннями знайдено велику кількість уламків амфор, лутеріїв, столового посуду, кісток домашніх тварин, дельфінів і осетрових риб. З цього зольника походить і уламок стінки фасоської амфори з графіті кінця V ст. до н. е., на якому зафіксовано імена 9 землеробів Зенонового Херсонеса, котрі мали віддати до святилища перші частки врожаю зі своїх садиб (Масленников 1992, с. 136). За підрахунками О.О. Масленникова, ці первинки (близько 60 кг зерна пшениці) організовано відвозили до якогось храму. Однак не слід виключати й того, що святилище покровительок землеробства могло бути і в самому містечку, завдяки обрядам і сакральним трапезам в якому під час проведення різних свят і було створено зольник. На існування тут культу Деметри і Кори в їхньому локальному елевсінському варіанті в поєднанні з кльтами Афродіти та Діоніса свідчать теракоти.

Крім Боспору, потужний зольник існував і в західнопонтійському місті Каллатісі, але його повністю зруйновано ще до того, як про цю пам'ятку дізналися археологи. За свідченням В. Канаракє, під «сміттєвим пагорбом» спочатку була велика яма, куди мешканці міста скидали різні черепки і теракотові статуетки (Канаракє 1969, с. 4). Коли яма заповнилася, тут утворився пагорб завдовжки більше 100 м — «справжня гора черепків (Monte Testaccio)». У 1935 р.

пагорб було повністю знесено. «Тисячі возів вивозили землю і «сміття» з цієї Monte Testaccio... З цієї землі з її цінним вмістом була насипана майже на висоту п'ять метрів нова шосейна дорога... Протягом кількох місяців усі, хто був спроможний, перегрібали цю землю: тоді було знайдено тисячі статуеток, особливо багато прекрасних голівок, обламаних біля ший. Але більшість скарбів з Monte Testaccio було вивезено і безладно використано на будівництво шляху» (Канаракє с. 16—17). Звичай викидати теракоти, на думку В. Канаракє, був зумовлений релігійною традицією еллінів. Отже, без сумніву, «гора черепків» в Каллатісі — теж сакральний зольник. Вона відрізняється від боспорських надзвичайно великою кількістю теракот, якої не містить жодне святилище у Північному Причорномор'ї.

Порівняно з усіма вищерозглянутими, значно меншими виглядають зольники в Борисфені, святилищах Ольвії та на поселеннях її сільської округи. До найраніших, на наш погляд, варто віднести зольники в Борисфені. Ще А.С. Уваров зазначав, що на північній окраїні о-ва Березань добре розрізняються шість «курганів», найвищий з яких мав в основі близько 53 м (Уваров 1856, с. 142—143). Чотири з них як поховальні кургани спорадично досліджував у 1904—1910 рр. Е.Р. фон Штерн (ОАК за 1905 р., с. 35—37; ОАК за 1906 р., с. 56—58; ОАК за 1909—1910 рр., с. 111—116). Розкопки проводили траншеями хрест-навхрест і лише незначними за площею сегментами в окремих місцях. Заслуга фон Штерна в тому, що хоча він і не зрозумів призначення насипних узвиш на Березані, однак, зрештою, дійшов висновку, що вони виникли значно раніше за численні поховання в них, які належать до середньовічного й нового часу. Насипи він датував переважно останньою чвертю VII — серединою VI ст. до н. е., що наразі потребує уточнення. У найвищому місці вони сягали в середньому 3—3,5 м, найбільший з них мав в окружності 78,94 м при прямовисній висоті 3,57 м (ОАК за 1909—1910 рр., с. 112). Під деякими з них виявлено ями, заповнення яких майже не відрізнялося від зольно-земляних напластувань насипів. Місцями в них зафіксовано прошарки тільки із золи, вугілля, роздрібнених й обвуглених кісток домашніх тварин (биків, баранів, свиней), шкаралупок черепашок і мідій, а також значної кількості уламків різних категорій посуду. При цьому фон Штерн неодноразово підкреслював, що під час розкопок «курганів» постійно траплялися фрагменти високоякісних розписних ваз різних центрів виробництва. Найкраще, хоча й частково, було розкопано лише «курган» К-4, насип якого був ущент заповнений черепками, купами амфорних уламків, які лежали впереміш

із золою, черепашками, кістками різних тварин (ОАК за 1909—1910 рр., с. 114—115). Разом з тим фон Штерн зазначав, що важко пояснити, як саме виник цей насип, що виглядав як просте сміттєзвалище. Не було достатньо даних і для припущення щодо спалювання тут трупів і справляння тризни через відсутність поховальних ям для зберігання урн з попелом, хоча огорожа і наявність цілих теракотових фігурок свідчать на користь такої гіпотези. Тому дослідник припускав, що насип утворився в результаті вивезення сміття, незважаючи на те, що це суперечило давньогрецьким звичаям (ОАК за 1909—1910 рр., с. 116). Тут спеціально наведено міркування фон Штерна, аби показати, що, як не дивно, він не вбачав у розкопаних ним уперше у Причорномор'ї сакральних комплексах будь-якого відношення до культів божеств, не звернув належної уваги на стратиграфію «курганів» і не встановив призначення та більш конкретну хронологію розташованих неподалік кам'яних фундаментів з великих обтесаних плит (ОАК за 1906 р., с. 57—58; ОАК за 1909—1910 рр., с. 113). Саме вони, ймовірно, і були залишками культових споруд і огорожі теменосу з вівтарями, звідкіля і надходила до зольників велика кількість так званого священного сміття, в якому були теракоти, вотивні жертвоприношення, уламки парадного посуду, у тому числі з присвятами, а також численні відходи жертвоприношень тварин і ритуальних трапез. Різні ями під зольниками і поруч з ними, певно, були культовими ботросами, незалежно від того, з якою метою вони були викопані: для добування глини, яку використовували для виготовлення сирцевої цегли, або для зберігання вина чи інших продуктів. Як і в багатьох інших святилищах, їх засипали і над ними нерідко виростали зольно-земляні пагорбки, заповнені різноманітним начинням. На користь того, що в Борисфені було кілька святилищ різних божеств, свідчать як уже відкриті залишки храмів і вівтарів у різних його районах, так і присвятні та маркувальні графіті (Лапін 1971, с. 483; Толстой 1953, с. 54—56; Яйленко 1980, с. 89—92; Яйленко 1982, с. 287—297; Назаров 2001, с. 154—164).

Останніми десятиліттями на території ольвійської хори відкрито кілька подібних пам'яток. Значний за розмірами зольник ранньоелліністичного часу виявлено на північно-західній околиці грецького поселення Козирка II на правому березі Гіпанісу, яке входило до Ольвійської полісу (Головачева, Марченко, Рогов 1998, с. 104—107; Головачева, Рогов 2002, с. 41—42). Він мав в плані овальну форму завдовжки 60 м, завширшки близько 50 м, заввишки 1,5 м, однак розкопано лише 600 м². Його насип відрізняється структурою нашарувань: у центрі — прошарки золи,

попелу, сажі, материкового суглинку, будівельного і господарчого сміття, обпаленої глини; в периферійній частині переважає сіра зола. Незважаючи на різний характер нашарувань, усі вони більш-менш рівномірно наповнені великою кількістю знахідок, переважно уламками посуду. За складом і характером вони близькі до знайдених на поселенні, однак їх насиченість у зольнику в кілька разів вища. До унікальних знахідок належить лист на уламку амфори, в якому йдеться про дарунок коня полководцю Олександра Македонського Зопіріону (Vinogradov 1997, s. 323—335). Про сакральність козирського зольника свідчить насамперед його розташування на місці пізньоархаїчного святилища з невеликим храмом і вівтарем. Окрім того, в ньому знайдено велику кількість кісток жертвних тварин та чимало типових для подібних пам'яток вотивних жертвоприношень: точильні бруски, риболовні і ткацькі грузила, теракоти і монети. Цілком можливо, що синхронні з зольником культові споруди, розбита черепиця з покрівлі яких знайдена в ньому, ще не відкриті або ж знищені.

Заслуговує на увагу зруйнований зольник IV—III ст. до н. е., насипаний на кургані доби бронзи в північно-західній частині поселення Кателіно I, теж на правому березі Гіпанісу (Рубан 1982, с. 54; Снытко 1988, с. 67; Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 58). На глибоко зораній поверхні вдалося виявити цікаві вотиви: свинцевий букраній, герму Геракла, свинцеву пластинку у вигляді квадриги, якою править Геліос, а також невеликий вапняковий вівтарик, що, безперечно, вказують на шанування мешканцями поселення цих божеств і проведення ритуалів із застосуванням вогню для жертвоприношень. На мису біля південної околиці грецького городища Кошари, яке теж було складовою Ольвійської держави у IV — першій чверті III ст. до н. е., досліджено порівняно невеликий пагорбок овальної форми (висота 2,5 м, довжина 30 м, ширина 20 м) (Палуцы-Владыко 2002, с. 57; Носова 2002, с. 62—68). Заздалегідь вирівняний майданчик було перекрито шаром піску, подрібнених черепашок і вапняку. Час від часу сюди висипали чисту золу, пісок, глину, морські водорості, черепашки мідій, разом з якими постійно трапляються кістки риб, домашніх і диких тварин, уламки керамічного посуду та суто сакральні речі (Носова 2002, с. 63—64). Серед останніх вирізняються протома Кори-Персефони, вотивні глиняні «коржики» і моделі зерна, керамічні остракони, галька, зооморфні та антропоморфні камінці природного походження тощо.

Частково досліджено два зольники і в південно-західній частині поселення V — середини III ст. до н. е. в урочищі Глибока Пристань на правобережжі Дніпровського лиману (Буйских 1989,

с. 80—82). За спостереженнями автора розкопок, нашарування зольника склалися із золи і вогнищевих викидів, змішаних з шарами обпаленого щебеню і глини. Спочатку ці насипи створювали на місці давніх ярів і лише після їх повного заповнення до рівня денної поверхні поступово вирости пагорби. З урахуванням усієї товщі нашарувань потужність першого зольника досягала 4, другого — 2,8 м. Загалом протягом приблизно столітнього існування сюди разом із золою і сміттям було викинуто чимало уламків різнотипових амфор, кухонного, в тому числі й ліпного, та столового посуду, світильників, а також монети, пряслиця, ткацькі грузила, намистини, бронзові вістря стріл, кістки тварин тощо. Серед суто культових речей вирізняються вотивні глиняні «хлібці», дрібні плескаті камінці, уламки теракот і графіті на фрагментах посудин.

До найпізнішого часу у Нижньому Побужжі відносять сакральний зольник на Ахілловому Дромі (суч. о-в Тендрівська Коса), який було розкопано значно раніше за всі інші, однак тривалий час жоден з дослідників не ототожнював його з цим типом пам'яток. Він заслуговує на особливу увагу, бо має важливе значення для розуміння деяких аспектів культу Ахілла. Військові моряки під командуванням капітана-лейтенанта Н.Д. Критського у 1824 р. частково розкопали невеликий насип заввишки близько 1 м, діаметром 17 м на північно-східному краю цього острова (див. детальніше: Толстой 1918, с. 56—59; Тункина 2002, с. 453—472, 627—630). Про його структуру залишилися надто суперечливі відомості. У недавно опублікованому листі Н.Д. Критського повідомлялося, що насип складався з перегнених речовин і землі, в яких було дуже мало попелу і вугілля (Тункина 2002, с. 627). І.П. Бларамберг, навпаки, визначав цей пагорбок як купу попелу (Blaramberg 1828, р. 19). Певно, внаслідок виявлення тут поховання якогось християнина Михайла, академік Є.Є. Келер у науковій праці про чорноморські острови, пов'язуючи цей пагорб з культом Ахілла, упевнено, хоча й суперечливо, тлумачив його як курган, де знаходилася гробниця кінця IV ст. н. е., а похований міг бути власником великої кількості монет, своєрідним нумізмом-колекціонером античної епохи (Köhler 1826, р. 619—627). Разом з тим він рішуче відхиляв свідчення Страбона про священний гай Ахілла на Тендрівській Косі і про свята на його честь, тому що знайдені тут барельєфи насправді, на його думку, належали храму Ахілла на о-ві Левка і лише випадково потрапили на цей острів. Є.Є. Келер необгрунтовано критикував і погляди І.А. Стемповського (пор.: Стемповский 1825, с. 338; Köhler 1826, р. 623—627). Тому на увагу заслуговують власні спостереження Н.Д. Критського, який резонно вважав, що цей пагорбок — не

курган, бо знайдені в ньому монети й інші речі були розкидані на всій його площі і різній глибині (див. детальніше: Тункина 2002, с. 454—471). Тут завдяки просіюванню землі через решето було виявлено близько 1200 монет багатьох міст античного світу, в тому числі понад 100 срібних, уламки мармурових рельєфів, плити з написами, посуд, два кам'яні, добре обтесані блоки, черепицю, сирцеву цеглу тощо. Крім того, збереглися письмові дані про те, що козаки-прикордонники випадково знайшли на Тендрівській Косі в якомусь понад 0,6 м заглибленні в піску з черепашками кілька давніх монет, уламки глиняних посудин і невелику кам'яну статую. Але жоден з авторів не зазначав, що в насипу чи поблизу знаходилися хоча б поодинокі кістки тварин.

Опубліковані В.В. Латишевим і І.І. Толстим п'ять фрагментованих написів з о-ва Тендрівська Коса не викликали сумніву щодо їх належності до присвятних пам'яток Ахіллу (IOSPE, II, 328—332; Толстой 1918, с. 56—59). Причому цікаво, що в них мореплавці заздалегідь дякували за спасіння на морі і залишали у святилищі подячні дарунки. Хоча рельєфи надто погано збереглися, за окремими з них вважають, що тут стояли стели із зображеннями Ахілла, атлетів, Артеміді з ланню, вершника, можливо, одного з Діоскурів — Кастора. Звісно, на острові в той час було знайдено набагато більше різних пам'яток, але вони розійшлися серед колекціонерів. Дослідження монет з Тендри показало, що вони відносяться до II ст. до н. е. — третьої чверті IV ст. н. е. (Зограф 1941, с. 153—154). Відсутні тут й інші більш ранні культові знахідки. На думку А.Н. Зографа, у святилищах Ахілла на островах Левка і Тендрівська Коса виявлено монети здебільшого з тих самих античних центрів (пор.: Зограф 1941, с. 152—160; Русяева 1975, с. 180—181 — з картою). Однак в першому з них знайдено чимало монет і різних матеріалів значно ранішого часу (див. детальніше з літ.: Охотников, Островерхов 1993, с. 18—69). А це, у свою чергу, викликає питання про те, в якому ж місці Тендрівської Коси слід шукати залишки більш раннього святилища Ахілла, якщо воно було тут насправді організоване ще за часів колонізації, як і на о-ві Левка? Якщо ж ставитися до знайдених у насипу пам'яток як єдиних, то не можна не зазначити, що початок шанування Ахілла на Тендрівській Косі майже збігається за часом з відомим ольвійським декретом на честь Нікєрата, сина Папія, першої чверті II ст. до н. е., в якому зазначено про його щорічне нагородження вінком не лише на еклесії, а й під час кінських агонів на честь Ахілла, які проводилися в якомусь місці за пророкуванням Піфії (IOSPE, II, 34).

Щодо інтерпретації самого насипу на Тендрівській Косі, окрім вищенаведеної як кургану,

найближче до правильного розуміння був І.П. Бларамберг, вважаючи, що «поблизу цієї купи попелу існував вівтар на відкритому повітрі або храм, присвячений Ахіллу, незалежно від тих, котрі ольвіополіти спорудили цьому герою у своєму місті й на острові Березань» (Blaramberg 1828, р. 19). Останнім часом І.В. Тункіна представила дещо інше тлумачення (Тункіна 2002, с. 462—463), але й воно потребує уточнень і кореляції у зіставленні з сакральними зольниками Нижнього Побужжя. На підставі деяких свідчень Павсанія вона дійшла суперечливих висновків: по-перше, святилище за своєю конструкцією було жертвним місцем (герооном або вівтарем) під відкритим небом у вигляді земляного пагорба, нібито описаного як «невелика споруда» із сирцевої цегли, тобто було найпростішим типом земляного вівтаря; по-друге, оскільки це святилище існувало близько 600 років, то лише протягом нетривалого часу цей насип було оточено сирцевою огорожею; по-третє, вівтар мав певне архітектурне оформлення, бо знайдені тут кам'яні блоки та барельєфи, можливо, належать жертвнику, який прикрашав вершину пагорба, подібно до жертвника на вівтарі Зевса в Олімпії. Проте описані Павсанієм вівтарі в Олімпії за своєю структурою, призначенням і розмірами не мають нічого спільного з тендрівським насипом. Судячи з того що в ньому в різних місцях було виявлено всі вищезазначені фрагментарні знахідки, на яких не зафіксовано слідів вогню, сюди, як і на інші зольники, періодично викидали уламки культових пам'яток і висипали зольно-земляне сміття, в тому числі й сирцеві цеглини з території святилища, розташованого неподалік, де традиційно стояли вівтар для узливань і есхара, на якій, зважаючи на незначну кількість золи в насипі, певно, зрідка спалювали якісь жертвоприношення. Фасад першого з них, цілком можливо, був прикрашений плитами з рельєфними зображеннями самого Ахілла і близьких до нього міфологічних персонажів. Однак при цьому не варто забувати, що тут знаходилися присвятні стели Ахіллу від мореплавців, інші рельєфи, чимало монет. Усі ці дари спочатку, за узвичаєною еллінською релігійною практикою, зберігали в окремому культовому приміщенні і лише через деякий час, коли вони втрачали свою цінність, викидали на зольник. Оскільки у частково відкритому на Тендрівській Косі насипу знайдено лише незначні уламки, то, зрозуміло, що тут були й інші місця для зберігання застарілих і розбитих священних речей. На підставі відсутності решток кісток тварин у ньому теж не можна констатувати, що тут не проводили жертвоприношень. Присвята Ахіллу монолітного вівтаря на сусідньому о-ві Кінбурнська Коса тільки певною мірою вказує на те, що в його

культі існувала традиція дарунків різних плодів або ж їх теракотових зображень, як у святилищі о-ва Левке. Характерною рисою календарно-релігійних свят з панеллінськими агонами були жертвоприношення тварин. Тому виникає сумнів, що саме на піщаному Ахіллодромі насправді проводилися ці величні урочистості понтійських еллінів. Зольник на Тендрівській Косі відрізнявся від інших передусім знахідками великої кількості монет різних античних центрів. Зрозуміло, що головна причина таких жертвоприношень полягала в розташуванні святилища неподалік морського шляху. Мореплавці зупинялися тут, аби віддати Ахіллу належну шану з відповідними дарами, а в багатьох з них були лише монети рідних полісів. В Ольвії, на о-ві Березань та в розглянутому зольнику зафіксовано найпізніші у Нижньому Побужжі римські монети Валента (364—378 pp.) (Карышковский 1988, с. 130), на підставі яких можна вважати, що святилище Ахілла на Тендрівській Косі припинило існування якщо не синхронно, то майже синхронно з Ольвією та Борисфеном приблизно в межах третьої чверті IV ст.

Якщо деякі зольники поблизу Ольвії знаходилися на околиці поселень або на мисах і косах, найчастіше на непридатних для господарства землях, то в самому місті їх виявлено в різних святилищах Західного теменосу (Русяева 1991, с. 134; Русяева 2004, с. 299; Rusyaeva 1994, р. 97). Хоча вони набагато менші за вищерозглянуті й здебільшого зруйновані, про них варто згадати, щоб краще зрозуміти, яким чином їх створювали. Насамперед слід зазначити, що найраніший зольник тут виник у другій чверті — середині VI ст. до н. е. безпосередньо на південний захід від святилища Аполлона Ієтроса на місці святилища анонімного божества. У V ст. до н. е. його майже повністю було знесено в процесі нівелювання площі для спорудження кам'яної культової будівлі, а в ранньоелліністичний час — потужної платформи з прошарків глини і золи для кам'яного вівтаря. Лише в деяких місцях у прошарках майже чистого попелу і зольно-гумусованих лінз знаходилося чимало кісток тварин. Інші зольники в теменосі виникли в результаті викидів попелу, золи, вугілля з есхар, на яких відбувались обряди жертвоприношень. Сюди ж скидали уламки посуду, вотиви, кістки тварин і риб, а також різне сміття під час прибирання священних ділянок.

Значний інтерес становлять два невеликих зольники в святилищі сімейної пари Гермеса і Афродіти IV—III ст. до н. е. і в святилищі анонімного божества II—I ст. до н. е. У першому з них (2,8 м² в основі, висота 0,9—1 м) знаходилася значна кількість перепалених кісток тварин, уламки амфор і червонофігурних чаш, теракота

з двома п'яними силенами, антропоморфна статуетка, свинцеві букранії і гиря, наконечники стріл, присвятні і маркувальні графіті Матері богів, Аполлону, Діоскурам — тобто речі, характерні для всіх інших святилищ у цьому теменосі. Причому на деяких з них виявлено сліди обпалення, які вказують на те, що ці речі кидали сюди тоді, коли в зольнику ще тліло вугілля. Другий зольник в основі мав площу майже 10 м², у верхній частині близько 1 м² із загальною висотою 0,7—0,8 м. На відміну від інших, він був розташований поблизу низенької кам'яної есхари для спалення жертвоприношень. Серед попелу, золи, землі було знайдено велику кількість кісток осетрових риб, понад 30 уламків від різних рельєфних чаш, кілька фрагментів теракот Деметри, Матері богів та Ерота. Зольник виник над культовою ямою, у золисто-земляному заповненні якої теж зафіксовано чимало кісток і уламків різного посуду. За характером його створення, а також відкритих у Західному теменосі раніших залишків зруйнованих зольників, зрозуміло, що вони були такими ж примітивними вівтарями, як і ботроси. Останні зазвичай заповнювали великою кількістю різноманітних культових речей, які вийшли з ужитку або спеціально розбивалися під час ритуальних дій з жертвоприношеннями й узливаннями, а також сакральних трапез. У деяких зольниках заповнення піднімалися вище денної поверхні ґрунту. Окрім керамічних уламків, до ботросів потрапляли різні вотиви, земля, зола й вугілля з вівтарів, фарби, кістки тварин і риб, мушлі і водорості, архітектурні деталі, печина, сирцева цегла та інше будівельне сміття (Леви 1964, с. 131—174; Русяєва 1991, с. 134—138; Rusyaeva 1994, р. 84—102). Загалом структура і характер викидів заповнення культових ям не відрізняються від зольників. Якби обидва ольвійські теменоси вивезти в одне місце, то такий сакральний комплекс за потужністю і кількістю знахідок набагато перевищив би великі зольники.

Варто додати, що й в інших святилищах, як на Боспорі, так і на Нижньому Побужжі, значну роль для «поховання» сакрального сміття, у тому числі золи з есхар, відводили ямам і меншою мірою насипним зольникам. Таке поєднання характерне, наприклад, для святилища Ахілла на Бейкушському місі (Буйських 2001, с. 35—36). Невеликий зольник було відкрито і в святилищі Деметри в Німфеї періоду його розквіту у другій половині V ст. до н. е. Ззовні біля стіни одного з приміщень виявлено «сміттєзвалище», в якому знаходилася велика кількість уламків чорнолакового посуду, здебільшого вотивного призначення: маленькі чашечки, солонки, гуттуси, кіліки, канфари. Проте значно переважали тут уламки амфор, кухонного й столового сіроглиняного по-

суду, численні кістки тварин (Худяк 1962, с. 52—53). Із заповнень культових ботросів, для яких спершу використовували природні розколини в материковій скелі, виник і потужний зольник Китея. У святилищі на о-ві Левке в прибережній північно-східній низинній його частині, куди скидали протягом століть усі залишки жертвоприношень і узливань, різноманітні вотивні дари, утворився значний культурний шар, який, імовірно, теж був потужним, але вже розпливчастим зольно-земляним насипом, безсистемно розкопаним і здебільшого розграбованим у XIX ст. (Охотников, Островерхов 1993, с. 18—20).

Порівняно менше інформації збереглося про невеличкі зольники в житлово-господарських комплексах міст і поселень, часто пов'язаних з домашніми святилищами і вогнищем Гестії, які відносять до другої групи і які, безумовно, заслуговують на окреме спеціальне вивчення (пор., наприклад: Кругликова 1975, с. 60, 65, 108; Масленников 1997; Масленников 1999, с. 128—129; Масленников 2002, с. 195—196; Козуб 1975, с. 139—163; Марченко, Доманский 1983, с. 37—40; Охотников 1990, с. 19, 60).

Варто зауважити, що зольні насипи були характерні не лише для вищезазначених міст і поселень на Понті Евксінському. За даними Павсанія і сучасних археологів, вони відомі в грецьких святилищах різних регіонів античного світу. У багатьох святилищах, зокрема в Дельфах, на акрополі Афін, Кріті, в Тріаді тощо давні поховання сакральних речей, вотивів, архітектурних фрагментів і кісток тварин упереміш із золою і землею відносять ще до крито-мікенського часу. Ще більше зольників архаїчного і класичного періодів, які М. Нільсон резонно тлумачить як «святість жертвоних решток», зафіксовано в Середземномор'ї. Навіть у визначних святилищах Елевсіна, Епідавра, Амікл, Фермони біля вівтарів відкрито ґрунтово-зольні звалища з численними кістками тварин (Nilsson 1976, s. 86). Зольний вівтар Зевса в Олімпії було створено в процесі багатовікового насипання попелу з жертovníка і вогнищ з пританея (Paus. V, 13, 8—11). Жертвоних биків біля нього спалювали внизу на кам'яному вівтарі, а попіл висипали в одне місце, внаслідок чого тут поступово утворився справжній пагорб заввишки 6,6 м, з нижньою окружністю 37,5 м, верхньою — 9,6 м (Yavis 1949, р. 210, il. 53, 54). Вартий уваги той факт, що цей зольний насип щороку покривали змішаною з водою золою з пританея, внаслідок чого попіл не розвіювався вітром, а сам зольник не розпливався від дощу. Поступово його було знищено водами р. Алфей і місцевими селянами в післяантичні часи (Yavis 1949, р. 213). Під ним відкрито лише незначні залишки, певно, Герайона, в якому знайдено ранньоархаїчні бронзові

фігурки, теракоти й інші вотивні речі (Nilsson 1976, s. 86).

Павсаній згадує також зольні вівтарі Гери в Олімпії, на Самосі, в Пергамі, Аполлона Сподія у Фівах (Paus. V, 13, 8; 14, 8, 10; IX, 11, 7). Спираючись на його свідчення, археологи розкопали відоме святилище Зевса Лікейського ранньоелліністичного часу в Аркадії на вершині гори, в якому дійсно виявили земляний насип площею близько 485 м² і заввишки 1,5 м. У прошарках ґрунту, перемішаного з попелом і кальцинованими кістками, знайдено маленькі вази, черепки і металеві предмети (пор.: Paus. VIII, 38, 6, 7; Nilsson 1976, s. 87 — з літ.). На гірській вершині Ети в північній частині Середньої Греції, де за легендою Геракл розпалив величезне вогнище для самоспалення, звідкіля був перенесений на Олімп, ще в архаїчний період було влаштовано його святилище. Під час розкопок відкрито будівельні залишки невеликого кам'яного храму, вівтаря, а також огорожений вапняковими плитами зольно-земляний пагорбок неправильної трапецієподібної форми площею близько 400 м² і заввишки 0,8 м. Він був наповнений кістками тварин, черепками VI ст. до н. е. — II ст. н. е., виявлено і присвятні написи Гераклу, а також вотивні речі: бронзові статуетки цього героя і посудини, залізні наконечники списів, махайри, сокири, серпи, ножі, монети тощо (BSN 1920, 44, p. 392—394). Святилище на горі Ета є яскравим свідченням, по-перше, того, як елліни влаштовували спеціальні сакральні зони в тих місцевостях, які міфологічно пов'язувалися з культами певних божеств або обожнених героїв, а по-друге, що зольні вівтарі були однією зі складових теменосів, незважаючи на те, в якому доквітлі вони знаходились. У святилищі Артеміди Ортії у Спарті поблизу храму VII ст. до н. е. розкопано два сміттєві пагорбки, в яких знайдено тисячі уламків розписних глиняних масок разом з іншими свинцевими і кістяними вотивами (Dawkins, Dickins 1929, p. 14—18; Nilsson 1976, s. 86).

Звичай накопичення золи, на думку М. Нільссона, свідчить про те, що будівельники кам'яних вівтарів внутрішню порожнину в них заповнювали попелом із залишками кісток, що простежено на найдавніших вівтарях у Дельфах, Неандрії, святилищах Деметри в Селінунті, Акраганті тощо (Nilsson 1976, s. 87—88). Утім, річ тут не лише в розбіжностях його поглядів щодо основних чинників утворення зольних вівтарів, а в тому, що останні в різних сакральних зонах мали свої особливості. Загалом же не викликає сумніву, що в кожному з них, незалежно від їх форми, розміру, характеру жертвоприношень і вотивів, спільним є викиди золи з есхар, змішані із землею, кістками тварин і риб, черепками, різноманітними вотивними речами тощо. Так само,

як і зола, рештки жертвоприношень і дарунків, культового інвентарю, що вийшов з ужитку, за давнім звичаєм, який став загальним сакральним законом еллінської релігійної практики, залишалися в межах кожного святилища. Внаслідок таких традицій все, що належало божеству у відведеному для його шанування місці, у тому числі й відходи, було лише його власністю. Ймовірно, що таким чином служители культів здавна захищали святилища від пограбувань, у зв'язку з чим з'явилися сакральні закони про заборону виносити (ΟΥΚΕΚΦΟΡΑ) залишки жертвоприношень, а разом з ними і все те, що в них було принесено в дарунок божествам і там зберігалось. Адже все, що було пов'язано зі святилищами, жерцями, різними служниками культів, жертвоприношеннями, у тому числі й жертвовними тваринами, мали назви, похідні від ΠΕΡΟΣ, — «священний». Цим самим здавна термінологія, пов'язана з релігійними ритуалами, утверджувала святість всіх жертвоприношень і вотивних дарунків як власності божества або обожненого героя.

Важливо констатувати, що звичними і найпоширенішими в релігійному житті еллінів, в яких би куточках ойкумени вони не мешкали, були певні ритуали, емоційний ефект яких досягався за рахунок жертвоприношень тварин, вогню, крові, зброї, трапез з винопиттям (Burkert 1985, p. 54). Найважливішим моментом було ритуальне вбивство тварини, м'ясо якої з'їдали в колективній сакральній трапезі і яка начебто ставала своєрідним посередником між людьми і божествами (Vernant 1981, p. 3—40). У найбагатших святилищах кістки від жертвоприношень тварин найчастіше спалювали. В інших їх викидали в ями або на зольники. За даними розкопок теменосів у Північнопонтійському регіоні, спалені кістки жертвовних тварин трапляються дуже рідко, хоча відкрито чимало жертвовників, на яких, імовірно, найчастіше смажили м'ясо для трапез. На думку М. Детьєнна, поїдання жертвовного м'яса пов'язане з сакральною практикою, але водночас імпліцитно несе в собі й соціально-політичні функції, об'єднуючи громадян полісу в спільноти на кшталт народних зборів, спільних виступів на захист вітчизни та інших подібних акцій (Detienne 1979, p. 7—35).

Отже, релігійні традиції еллінів забороняли вивозити будь-що з теменосів на міські чи сільські сміттєзвалища або скидати у воду. Водночас добре відомо, що в межах міських і позаміських теменосів, незважаючи на їх порівняно невеликі розміри, там, де це було можливо, для поховання «священного сміття» використовували ботроси, а в інших випадках — насипні зольники, які здебільшого утворювали над культовими ямами. При цьому слід враховувати, що

давньогрецькі ботроси і зольники мали подвійне призначення. З одного боку, це були культові звалища, куди виносили весь непотріб, а з іншого — примітивні вівтарі, біля яких могли відбуватися релігійні обряди з жертвоприношеннями і лібаціями. Як і ботроси, зольники слугували своєрідним символом збереження всього, що було колись пов'язано з масовим відправленням культів окремих божеств під час календарних свят, відповідними ритуалами, жертвоприношеннями і сакральними трапезами. Окремі знахідки різноманітних речей водночас свідчать і про індивідуальність вотивних дарунків чоловіків і жінок, які спочатку приносили в святилища і залишали у спеціально відведених місцях. Саме вони є достовірним свідченням того, що елліни, як в Елладі, так і на окраїнах античного світу, завжди прагнули своїми вотивами матеріалізувати в пам'яті божеств спогади про їхні благочестя, вдячність і надію на щасливе майбуття.

Певне місце, чи то яма, якеś незначне заглиблення, чи майданчик, куди почали складати все те, що вийшло з ужитку в святилищі, разом із золою з жертвників, кістками тварин, уламками посуду, застарілими вотивами, вважали священним, воно набувало значення самого вівтаря, час існування якого був набагато довшим навіть за кам'яні вівтарі, на яких лише відбувалися певні короточасні обряди. Наповнені різночасовими матеріалами сакральні зольники зберігали в собі пам'ять давно минулих поколінь. Можливо, у тих місцях, де протягом віків було створено потужні зольники, елліни вбачали свій взаємозв'язок із предками. Згідно з вищезазначеними свідченнями Павсанія про зольні вівтарі й дослідженнями подібних культових комплексів у різних районах античного світу, вони не могли існувати без святилища певного божества або обожненого героя. Так само це було характерно і для північнопонтійських еллінів. Отже, сам по собі зольник, особливо в містах, це ще не самостійне святилище, а тільки складова одного або кількох святилищ. Не варто вживати для визначення культових зольників і термін «есхара», який вперше запропонував В.Ф. Гайдукевич, спираючись на Павсанія (Гайдукевич 1965, с. 34). Втім, з пасажу цього автора: «Точнісінько так само і в Пергамі, де жертвник Гері Самоській теж зроблено із золи і (він) не відрізняється нічим особливим від тих звичайних есхар (= вогнищ), які афіняни нашвидкоруч споруджують в Аттиці для жертвоприношень» (Paus. V, 13, 8, 9), зрозуміло, що зольник насправді був

невеликим і низьким, що дійсно узгоджувалося з подібними вівтарями для спалювання жертвних тварин, але аж ніяк не з довготривалими зольними насипами.

Загалом на території Боспорського царства під час археологічних розвідок зафіксовано значно більше зольників, особливо в сільських округах міст, ніж на Нижньому Побужжі (Кругликова 1975, с. 60, 65, 108; Масленников 1992, с. 125—127; Масленников, Бужилова 1999, с. 174—179; Молева 1990, с. 122—128), де відсутні й подібні до китейського багатівікові високі насипи. Окрім того, на боспорських поселеннях виявлено досить численні домашні, або сімейні, зольники, культовий характер яких не завжди вдається з'ясувати. Можливо, це пояснюється й тим, що на Боспорі було важче постійно споруджувати глибокі культові ями в материковій скелі. Водночас дослідники справедливо відзначають труднощі у виявленні насправді культових зольно-земляних комплексів, що вже отримали усталену назву «зольники», і звичайних сміттєзвалищ.

Насамкінець варто зазначити, що сакральні зольники виникли ще за доби пізньої бронзи у лісостепу, але особливо поширилися в період найінтенсивніших торговельно-обмінних відносин з античними містами (VI—IV ст. до н. е.) (див. детальніше з літ.: Русанова 2002, с. 106—118). Порівняльний аналіз і хронологія їх комплексів вказують на синхронне і незалежне введення еллінами і лісостеповими землеробськими племенами традиції викидання сакрального сміття в одне місце. Якщо в цьому аспекті й були якісь запозичення, то вони сягають кріто-мікенської епохи і взаємодій протоеллінських та протофракійських етносів. Адже культ вогню і домашнього вогнища простежується у багатьох народів різних епох, хоча з найдавніших часів найвиразніше проявився все-таки в грецькій релігії і не лише в шануванні Прометея і Гестії. Вони символічно втілювали в собі вогонь і вогнище, котрі знайшли широке застосування в усіх релігійних ритуалах і без яких елліни не уявляли собі жодного свята. Віра в священну силу вогню і домашнього вогнища, зола з якого, як і громадського жертвника, також вважалася сакральною, і спричинила її викидання в одне місце разом з іншим так званим священним сміттям зі святилищ, де регулярно проводили календарні свята з жертвоприношеннями і приготуванням страв для колективних трапез, залишки яких є головною складовою примітивних вівтарів — ботросів і насипних зольників.

- Буйских С.Б. Эсхары Глубокой Пристани // Древнее Причерноморье. КСООА. — Одесса, 1989. — С. 80—82.
- Буйских С.Б. Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные итоги) // Хсб.: ANAXAPCIC. — Севастополь, 2001, XI. — С. 34—43.
- Бутиягин А.М. Новые исследования раннего мирмекийского зольника // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 91—94.
- Бутиягин А.М. Пять лет работ Мирмекийской экспедиции // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. — Керчь, 2004. — С. 48—53.
- Бутиягин А.М. Дом под мирмекийскими зольниками // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004а. — Ч. 1. — С. 126—131.
- Виноградов Ю.А. К вопросу о мирмекийском зольнике // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР: Тез. докл. — К., 1981. — С. 79—80.
- Виноградов Ю.А. Мирмекий // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 99—120.
- Гайдукевич В.Ф. Зольники-эсхары Мирмекия // КСИА АН СССР. — 1965. — Вып. 103. — С. 29—37.
- Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора. Мирмекий. — Л., 1987.
- Головачева Н.В., Марченко К.К., Рогов Е.Я. Уникальные сооружения северного района ольвийской хоры // РА. — 1998. — № 3.
- Головачева Н.В., Рогов Е.Я. Сельский храм и зольник у поселения Козырка 11 на хоре Ольвии // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 41—44.
- Зограф А.Н. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ на Черном море // СА. — 1941. — 7. — С. 152—160.
- Карышковский П.О. Монеты Ольвии. — К., 1988.
- Козуб Ю.И. Древнейшее святилище Ольвии // Ольвия. — К., 1975. — С. 139—163.
- Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). — К., 1990.
- Ланін В.В. Релігія // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 482—489.
- Леви Е.И. Материалы ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 131—174.
- Масленников А.А. Зенонов Херсонес — городок на Меотиде // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 125—138.
- Масленников А.А. Сельский теменос (?) в Восточном Крыму // ВДИ. — 1997. — № 4. — С. 150—172.
- Масленников А.А. Сельские святилища античного Боспора // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира. — СПб., 1999. — С. 125—133.
- Масленников А.А. Сельские святилища античного Боспора (загадки и разгадки) // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 194—197.
- Масленников А.А., Бужилова А.П. «Ифигения на Меотиде» (материалы к обсуждению существования ритуальной декапитации в античном Приазовье) // Древности Боспора. — М., 1999. — С. 174—179.
- Марченко К.К., Доманский Я.В. Культовый зольник на поселении Куцуруб I // КСИА АН СССР. — 1983. — Вып. 174. — С. 37—40.
- Молева Н.В. Археологические исследования на мысе Такиль в Восточном Крыму // Античный мир и археология. — Нижний Новгород, 1990. — Вып. 7. — С. 122—128.
- Молева Н.В. Очерки сакральной жизни Боспора. — Нижний Новгород, 2002.
- Молева Н.В. Дионисийские вотивы в сакральных комплексах Китея // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002а. — Ч. 1. — С. 151—154.
- Молева Н.В. Культ Диониса в боспорском городе Китее // Из истории античного общества. — Нижний Новгород, 2003. — Т. 8. — С. 75—80.
- Молев Е.А. Сакральные граффити из Китея // Боспорский феномен. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 146—151.
- Молев Е.А., Молева Н.В. Терракотовые статуэтки из китейского святилища // Боспорские исследования. — Керчь, 2003. — Т. 3. — С. 252—263.
- Назаров В.В. Святилище Афродиты в Борисфене // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 154—164.
- Носова Л.В. О культовых зольниках античных поселений Северо-Западного Причерноморья (в связи с раскопками Кошарского археологического комплекса) // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 62—68.
- Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. — К., 1990.
- Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993.
- Палуцы-Владыко Е., Редина Е.Ф. Античный могильник у с. Кошары // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 56—62.
- Рубан В.В. Литое свинцовое изображение группы фигур из поселения Кателино I // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982. — С. 54—58.
- Русанова И.П. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Черновцы, 2002.
- Русяева А.С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. — К., 1975. — С. 174—185.
- Русяева А.С. Исследования Западного теменоса в Ольвии // ВДИ. — 1991. — № 4. — С. 123—138.

- Русаева А.С. К истории изучения культовых памятников Боспора и Ольвийского полиса // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические вопросы. — Керчь, 2004. — С. 296—300.
- Снытко И.А. К вопросу об интерпретации зольников античных поселений Нижнего Побужья // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тез. докл. IV конф. молодых ученых ИА АН СССР. — М., 1988. — С. 67—68.
- Стемпковский И.А. Известия о новых открытиях по части древностей Южной России 1824 г. // Библиографические листы. — СПб., 1825. — № 24. — С. 337—339.
- Толстой И.И. Остров Белый и Таврика в Понте Евксинском. — Пг., 1918.
- Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. — М., 1953.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX в.). — СПб., 2002.
- Уваров А.Н. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. — СПб., 1856.
- Худяк М.М. Из истории Нимфея VI—III вв. до н. э. — Л., 1962.
- Яценко В.П. Граффити Левки, Березани и Ольвии // ВДИ. — 1980. — № 2. — С. 72—99.
- Яценко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.
- Blaramberg J. de. Géographie ancienne: Notice sur la position du Parthénium, et de Achilléum de Strabon, considérés comme points de trajet d'une rive du Bosphore Cimmérien à l'autre // Journal d'Odessa, 1828. — 18/30, N 5. — P. 17—19.
- Burkert W. Homo Necans: The anthropology of Ancient Greek sacrificial ritual and myth. — Berkeley, 1985.
- Dawkins R.M., Dickins G. The Sanctuary of Artemis Orthia. — London, 1929.
- Detienne M. Pratiques culinaires et esprit de sacrifice // La cuisine du sacrifice en pays grec. — Paris, 1979. — P. 7—35.
- Köhler H.K.E. Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont Euxin // Mémoire de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg. — Spb., 1826.
- Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion. — München, 1976.
- Rusyaeva A.S. Investigations of the Western Temenos of Olbia // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — Leiden, 1994, 1, 1. — P. 80—102.
- Vinogradov Ju.G. Pontische Studien. — Mainz am Rhein, 1997.
- Vernant J.-P. Théorie générale du sacrifice et mise à mort dans la *θυσία* grecque // Le sacrifice dans l'Antiquité. — Vandeuvres, Genève, 1981. — P. 3—40.

Одержано 27.09.2004

А.С. Русаева

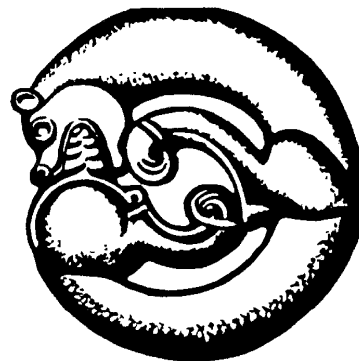
ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИЕ ПРИМИТИВНЫЕ ЗОЛЬНЫЕ АЛТАРИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье рассмотрены известные данные о наиболее крупных культовых зольниках, частично исследованных в некоторых античных центрах Боспора Киммерийского (Мирмекий, Китей, Зенонов Херсонес), Нижнего Побужья (Борисфен, Ахиллодром, поселения сельской округи Ольвийского полиса, Западный городской теменос), а также в Каллатисе. Они относятся к первой группе сакральных комплексов. На основании собственных наблюдений в процессе раскопок Западного теменоса и привлечения различных сведений о наличии аналогичных памятников во многих святилищах Греции автором внесены конкретные предложения и дополнения: структура рассмотренных культовых зольников представляет собой такого же типа примитивные алтари, как и культовые ботросы; они также являются составной частью общественных святилищ, но не самостоятельными святилищами; при их определении не стоит применять термин «эсхара»; устройство примитивных зольных алтарей в античных городах и на поселениях относится к эллинской традиции почитания божеств и обожествленных героев, возникшей независимо от варварской.

A.S. Rusyaeva

ANCIENT GREEK PRIMITIVE FIRE ALTARS IN THE BLACK SEA NORTH REGION

The article deals with well-known data on the largest ritual cinder heaps, which were partially examined in several ancient centers of the Cimmerian Bosphoros (Myrmecium, Cytae, Zeno's Chersonesos), Lower Buh River Region (Borysthenes, Akhillordom, settlements of the Olbian neighborhood, Western city *temenos*), as well as Callatis. They belong to the first group of sacred complexes. On the basis of personal observations during excavation of the Western *temenos* and various data on the existence of analogous monuments in many sanctuaries in Greece certain suggestions and additions were introduced: in terms of their structure the ritual cinder heaps under study represent the same type of primitive altars as ritual *bothroses*; they also represent an integral part of public sanctuaries rather than independent sanctuaries; one should not use the term *eskhara* for their description; primitive cinder heaps in ancient cities and settlements originate from the Hellenistic tradition of deities worshipping and heroes deification, which appeared independently from the barbarian one.

Т.О. Рудич

САРМАТСЬКИЙ КОМПОНЕНТ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами антропології)

Згідно з популярною сучасною концепцією щодо поліетнічності черняхівської культури, на основі антропологічних матеріалів у статті висвітлено питання участі сарматів у складі населення зазначеної культури.

Сарматські племена майже шість століть були впливовою силою у степу і лісостепу України і відігравали суттєву роль в історичному розвитку цих територій. Їхні пам'ятки передують або співіснують з черняхівськими в різних районах України і Молдови.

Кочовики, які прийшли в Україну з Поволжя та Передкавказзя, були представлені різними сарматськими групами. Археологи періодично робили спроби пов'язати конкретні пам'ятки й обрядові норми з певними сарматськими племенами, що згадуються античними авторами. Остання за часом і найбільш повна реконструкція етнічної історії сарматів України належить О.В. Симоненку, який фіксує п'ять хвиль сарматських міграцій на територію України (Симоненко 1999).

У перших сарматських мешканців степів України вбачають роксоланів і язигів. Роксоланськими вважають пам'ятники II—I ст. до н. е., орієнтовані в північному секторі і розташовані в межиріччі Дніпра і Дону. Сарматські поховання цього регіону з південною орієнтацією померлих приписують язигам. У першій половині I ст. н. е. фіксують освоєння сарматами степів між Дніпром і Дунаєм. Серед цього населення домінував звичай впускних поховань з орієнтацією у північному секторі, що дає археологам підстави вважати їх роксоланами з невеликою кількістю язигів. Мігрантів третьої хвилі ідентифікують з аорсами й аланами. Припускають, що аланські пам'ятки зосереджені на Лівобережжі, а аорські — у басейнах Південного Бугу і Дніпра. Саме ці угруповання впливали на загальну ситуацію у Середньому Подніпров'ї, а також життя на пізньоскіфських і античних пам'ятках. У II ст. н. е., на думку О.В. Симоненка, безпосередньо в Північне Причорномор'я прийшли алани нижнього Дону, хоча в цілому племена сформувалися у Заволжі — Південному Приураллі. Аланські племена швидко просунулися в степи Північно-Західного Причорномор'я, де зіштовхну-

лися з роксоланами, котрі там уже мешкали. Мігрантів останньої хвилі середини III ст. н. е., носіїв катакомбного обряду з нижнього Дону, отожднюють з аланами — танаїтами (Симоненко 1999, с. 154—172).

Сармати України належать до західної частини сарматського етнокультурного ареалу, що простягнувся від степів Казахстану і до Угорщини. На сьогодні зібрано досить великий обсяг антропологічного матеріалу, що характеризує населення цього ареалу (Дебец 1948, с. 164—171; Тот, Фирштейн 1970; Гинзбург, Трофимова 1972; Кондукторова 1956, с. 166—203; Круц 1991; Круц 1993; Батиева 1992, с. 262—271; Балабанова 1999, с. 54—72; Балабанова 2000). Племена сарматського кола представляють масив населення, з яким у степовій частині Східної Європи поширився новий для цієї території мезобрахікранний, широколиций європеїдний комплекс із трохи ослабленим горизонтальним профілюванням обличчя. Звичайно, сарматський масив був не однорідний. Морфологічні варіанти відбивають територіальні і хронологічні відмінності різних груп сарматів (Балабанова 1999, с. 121—125; Ефимова 1999, с. 300). Однак брахікранні широколиці з легким сплюсненням лицьового кістяка морфологічні форми є визначальними для всіх сарматських територій.

На жаль, антропологічний склад населення сарматських пам'яток України вивчений недостатньо. Найбільш представницька серія II ст. до н. е. — III ст. н. е. опублікована Т.С. Кондукторовою (Кондукторова 1956, с. 166—203). Її основу складають матеріали курганів Приазов'я, точніше могильників Новофиліпівка, Аккермень (Молочанський могильник) і в с. Усть-Кам'янка, у басейні Базавлука. У населенні останнього автор розкопок — Е.В. Махно — вбачала аланів, а Д.А. Мачинський — аорсів (Мачинський 1971, с. 30—54). Обидві серії мають тенденцію до брахікранії, широколицийості й ослабленого горизонтального профілювання обличчя, що дало змогу Т.С. Кондукторовій об'

єднати їх в одну представницьку групу. Вона відзначала, що споріднені морфологічні форми характерні для цілої низки савроматських і сарматських серій від Поволжя до Молдови.

С.І. Круц опублікувала 28 кістяків із сарматських поховань Запорізької, Кримської і Херсонської областей (Круц 1993, с. 131—141). У збірну серію увійшли черепи з поховань, датованих II ст. до н. е. — V ст. н. е., але домінують матеріали I—II ст. н. е. У цілому недеформовані чоловічі черепи характеризуються великою брахікранною черепною коробкою, широким, високим, добре профільованим обличчям, а жіночі — мезокранною формою черепа, широким і високим обличчям, слабо профільованим на рівні назона. Дослідниця відзначає статистичну близькість вибірки із сарматами уральської і саратівської груп ранньосарматського і пізньосарматського часу.

С.І. Круц також опублікувала чотири сарматські черепи з лісостепової зони: з могильників сарматської знаті в с. Пороги Вінницької обл. і кургану в с. Баштечки Черкаської обл. (Круц 1991). Ці поховання об'єднує знайдена в них кераміка з тамгоподібним знаком, який археологи пов'язують з ім'ям сарматського царя Інїсмея (Круц 1991). У курганных похованнях лісостепового правобережжя Середнього Подніпров'я, що датуються не раніше I ст. н. е., О.В. Симоненко вбачає аорсів, витиснутих зі сходу аланами, але припускає, що аорську орду могла очолювати аланська знать.

Чоловічий череп з поховань у с. Пороги характеризується брахікранією і грацильними рисами, а жіноча група — середньошироким обличчям і тенденціями до брахікранії й сплюснення обличчя.

Невелика вибірка черепів походить із сарматського могильника Бокани (Молдова), що сусідить з низкою черняхівських пам'яток. Населенню могильника притаманна брахікранія, широколицість, сплюснення верхньолицевого відділу (Великанова 1975, с. 81). Для пізньосарматського могильника Бокани властиві північноорієнтовані поховання. Археологи ідентифікують частину поховань у ямах із заплічками з північною орієнтацією на сарматських могильниках Молдови з родами роксоланів і аорсів, що залишилися на територіях поширення черняхівської культури. Саме з роксоланською традицією пов'язують появу ям із заплічками на могильниках черняхівської культури (Симоненко 1999а, с. 342).

До сарматських серій України долучають групу черепів із могильників Інкерман і Чорноріччя II—IV ст. у Криму. Поява цих могильників припадає на період приходу до Криму аланів у союзі з готами. Саме з аланами пов'язують традицію поховання в катакомбах на цих могильниках, а також у підбоях. Збірна група чоловічих черепів могильників Чорноріччя та Інкерман виявляє близькість до сарматських груп України (Соколова 1963, с. 126—159). Вона

характеризується тенденціями до суббрахікранії, відносно широколицістю, помірним горизонтальним профільованням обличчя на верхньому рівні.

Підсумовуючи, зазначимо: сарматські групи України і прилеглих територій належали різним племенним об'єднанням (роксолани, аорси, язиги, алани) та були неоднорідними, але домінуючим у них був брахікранний широколиций європеоїдний тип з помірним верхнім горизонтальним профільованням обличчя. Саме ці морфологічні форми фіксують на могильниках черняхівської культури як пов'язані із сарматами.

Питання про участь сарматів у складі населення черняхівської культури не раз піднімалося в літературі (докладна інформація міститься в роботі Б.В. Магомедова (Магомедов 1999, с. 132—142). Різні дослідники вважають сарматським внеском у черняхівську культуру: інгумації, поховання в ямах із заплічками, у підбоях, у катакомбах, північну орієнтацію поховань, похованих з підігнутими і схрещеними ногами, звичай штучної деформації черепа тощо (Рикман 1975, с. 319—320). Частину цих ознак виявлено також у могильниках Західної і Північної Європи чи пізньоскіфських пам'яток, що залишає можливість проникнення зазначених традицій на пам'ятки черняхівської культури з інших джерел.

Спробуємо з'ясувати, маємо ми справу лише з культурними запозиченнями чи мала місце біологічна присутність сарматів серед населення черняхівських пам'яток. Логічно припустити найбільшу концентрацію сарматського компонента в тих похованнях, де фіксуються елементи поховального обряду, що можуть бути пов'язані із сарматами. Через це ми приділимо особливу увагу антропології з поховань, де, можливо, наявні елементи сарматської поховальної традиції.

Практично всі серії черняхівської культури України і Молдови характеризуються доліхокранією чи мезокранією, вузьким чи середньошироким, з тенденцією до вузьколицьості, різко профільованим обличчям. Така комбінація ознак діаметрально протилежна провідному морфологічному комплексу сарматів.

Методи багатомірної статистики дають змогу об'єктивніше визначити місце черняхівських і сарматських серій у колі хронологічно і територіально близьких до них популяцій (Дерябин 1983, с. 227). Учені застосовували різні статистичні методи з використанням пакета програм Systat. Зупинимось на результатах, отриманих за методом факторного аналізу (МГФ).

Усього проаналізовано 29 серій чоловічих груп III ст. до н. е. — V ст. н. е. з території Східної і Середньої Європи за 10 ознаками: поздовжньому, поперечному, висотному діаметрам черепа, ширині лоба, висоті і ширині обличчя, висоті і ширині носа, висоті і ширині орбіт.

Матеріали черняхівських пам'яток представляють різні регіони: Середнє Подніпров'я, Лівобережну Україну, Західну Україну, Північне Причорномор'я, Молдову (табл. 1, 2) Матеріали кожної із територій розбиті на окремі збірні серії з могил, орієнтованих у північному секторі, і поховань, орієнтованих у західному секторі. Ці дві орієнтації є домінуючими серед черняхівських інгумацій. Деякі дослідники пов'язують черняхівські поховання з північною орієнтацією із сарматською традицією. Якщо це відповідає дійсності, то наявність сарматського морфологічного комплексу швидше за все варто очікувати в північноорієнтованих похованнях. Необхідно зазначити, що у різних сарматських груп трапляються і західноорієнтовані поховання (наприклад, у сіраків). Зробити розбивку матеріалу з одночасним урахуванням і орієнтації, і типу поховань поки не видається можливим. Лише на матеріалах Північного Причорномор'я нами було складено невелику вибірку черепів із могильних ям із заплічками. Використано матеріали Т.С. Кондукторової, С.П. Сегеди, П.М. Покаса і Т.О. Рудич (Кондукторова 1979, с. 143—165; Сегеда, Дяченко 1984, с. 94—105; Покас 1989, с. 301—700).

Сарматські черепи представлені матеріалами з українських територій: збірними серіями Запорізької обл., Дніпропетровської обл., Таврії, групами середньосарматського періоду Волго-Донського межиріччя, Заволжя, Донською та Сало-Маничською групами, матеріалами могильників Інкерман—Чорноріччя в Криму (Кондукторова 1956, с. 190—199; Круз 1993, с. 131—

141; Балабанова 2000, с. 94; Батиева 1992, с. 262—271; Соколова 1963, с. 126—159).

Пізньоскіфські серії походять із Миколаївки, Козацького, Золотої Балки, Неаполя Скіфського і Беляуса (Кондукторова 1972, с. 59—61; Кондукторова 1979а, с. 143—165). Польща представлена могильниками вельбарської культури Грудек і Масломенч, збірною серією нижньої Вісли, невеликою групою IV ст. із Сілезії, яку німецькі дослідники ототожнюють з готами (Kozak-Zychman, Siegiada 1994, с. 216—219; Roznowski 1995, с. 239—250; Schwidetzky, Rosing 1975, с. 194).

Із території Прибалтики узято серії черепів з ґрунтових могильників Центральної Литви II—V ст. і культури курганів Литви (Чеснис 1990, с. 7—20).

Ми обмежилися двома головними компонентами, що у сумі становлять 56 %, загальної дисперсії перемінних, що брали участь в аналізі (1—38,6 %, 2—17,4 %).

Значні навантаження за першим фактором (F1) несуть широтні ознаки: ширина черепної коробки, обличчя, лоба, орбіт, носа; висотні ознаки — висота обличчя і носа. За другим фактором (F2) найбільші навантаження припадають на поздовжній і висотний діаметри, а також висоту орбіт.

Розташування 29 серій чоловічих черепів у просторі двох головних компонентів показано на рис. 1.

Більшість сарматських груп локалізовано в одному факторному полі: сармати Дніпропетровської (Усть-Кам'янка) і Донської груп, Калмикії, Сало-Маничського межиріччя, Заволжя. Сарматські серії Таврії, Запорізької обл. (Молочанський могильник)

Таблиця 1. Краніологічні дані щодо чоловіків черняхівської культури

Номер та ознаки, за Мартіном	Середнє Подніпров'я		Лівобережжя		Західна Україна		Північне Причорномор'я			Молдова	
	Сектори										
	Північ- ний	Захід- ний	Північ- ний	Захід- ний	Північ- ний	Захід- ний	Північ- ний	Захід- ний	Ями із запліч- ками	Північ- ний	Захід- ний
1. Поздовжній діаметр	190,1	184,8	186,1	183,8	188,8	184,9	185,1	185,8	184	183,8	181,8
8. Поперечний діаметр	137,4	138,4	137,4	141,5	138,9	137,9	138,3	137,4	136,5	136,7	137,1
9. Ширина лоба	96,7	96,1	94,6	96,4	94,9	94,7	96,1	94,4	94,8	95,1	94
17. Висотний діаметр	140,9	135,9	135,4	140,5	140,7	136,7	134,4	137,5	137,1	135,9	130,7
45. Ширина обличчя	132,5	130,7	133	137	126,1	127,1	130,5	131,3	130	128,8	129,8
48. Висота обличчя	71,1	70,3	68,3	70	69,5	65,2	70	70,9	71	69,1	70
51. Ширина орбіти	41,5	40,7	41,4	41	41,5	61,3	41	41,9	41,6	41,5	41,6
52. Висота орбіти	33,1	33,4	32,1	33	33,3	32	32,4	33,4	34,6	33	32
54. Ширина носа	25,8	24,4	23,9	23,7	23,9	24,1	24,3	24,3	23,2	25,2	24,7
55. Висота носа	51,9	51,6	51,3	52,3	51,6	48,8	50,6	51,5	50,9	50,9	52
77. Назомолярний кут	137,1	136,4	137,1	136,3	137,6	138,1	136,5	137,5	138,4	136,2	139,3
8:1. Черепний показчик	72,3	74,9	73,9	77,1	73,9	74,5	74,6	74	74,3	74,6	75,8
Максимальна кількість	23	24	11	5	15	12	19	20	13	15	6

і могильника Інкерман—Чорноріччя трохи віддалені від них за ознаками, що мають навантаження за F2. Сарматські групи не мають великої статистичної подібності між собою, але, що для нас найважливіше, вони максимально віддалені від усіх без винятку черняхівських серій. Значні розходження насамперед забезпечують ознаки, що несуть значні навантаження за F1: ширина черепа, обличчя, деталей обличчя. За цими ж ознаками сарматські серії відрізняються від груп вельбарського кола і населення Східної Прибалтики. Усі черняхівські чоловічі серії морфологічно і статистично суттєво відрізняються від сарматських груп більш вузьким черепом, вузьким обличчям і його деталями. Дещо ширші обличчя і черепна коробка деяких груп черняхівців, швидше за все, можна пояснити входженням до складу населення черняхівських груп «пізніх скіфів». На користь цього свідчить більш різке профілювання обличчя в цих черняхівських серіях. Якби збільшення широтних розмірів у цих серіях було пов'язане із сарматською домішкою, то варто було б очікувати ослаблення горизонтального профілювання. Вибірки черепів черняхівської культури із північноорієнтованих поховань максимально віддалені від сарматських груп і наближені до груп Східної Прибалтики і Польщі, що може свідчити на користь європейської традиції орієнтації похованих у північному секторі.

Вибірки черепів із західноорієнтованих поховань черняхівських пам'яток Середнього Подніпров'я і Молдови, з одного боку, близькі до груп північноорієнтованих черняхівців Молдови, Причорномо-

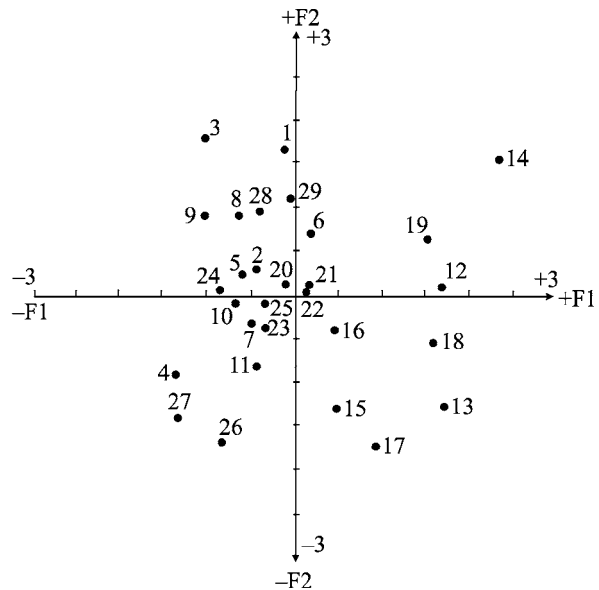

Рис. 1. Результати факторного аналізу серій чоловічих черепів. **Черняхівська культура. Середнє Подніпров'я:** 1 — північноорієнтовані, 2 — західноорієнтовані; **Західна Україна:** 3 — північноорієнтовані, 4 — західноорієнтовані; **Лівобережжя:** 5 — північноорієнтовані, 6 — західноорієнтовані; **Причорномор'я:** 7 — північноорієнтовані, 8 — західноорієнтовані, 9 — ями із заплічками; **Молдова:** 10 — північноорієнтовані, 11 — західноорієнтовані. **Сармати:** 12 — Запорізької обл., 13 — Дніпропетровської обл., 14 — Таврії, 15 — Донської групи, 16 — Калмикії, 17 — Сала-Манича, 18 — Заволжя; 19 — Чорноріччя—Інкерман; 20 — Неаполь Скіфський; 21 — Беляус; 22 — Миколаївка-Козацьке; 23 — Золота Балка; 24 — Грудек; 25 — Масломенч; 26 — вельбарська культура нижньої Вісли; 27 — Сілезія; 28 — ґрунтові могильники Литви II—V ст.; 29 — культура курганів Литви II—V ст.

Таблиця 2. Краніологічні дані щодо жінок черняхівської культури

Номер і назва, за Мартіном	Середнє Подніпров'я		Лівобережжя		Західна Україна		Молдова		Північне Причорномор'я			
	Сектори											
	Північ- ний	Захід- ний	Північ- ний	Захід- ний	Північ- ний	Захід- ний	Північ- ний	Захід- ний	Північ- ний	Захід- ний	Ями із запліч- ками	Підбої
1. Поздовжній діаметр	178,6	178	179,5	178	178,1	175,8	177,7	178,8	177	178,9	176,9	181,8
8. Поперечний діаметр	134,2	135,6	133,9	137,4	136,6	138	134,9	135,6	135,1	136,4	139,9	137,4
9. Ширина лоба	92,9	92,4	92,4	94,5	95,3	95,7	93,1	93,5	93,5	92,9	93,6	95,8
17. Висота черепа	132,4	128,6	132	131	129,6	129,6	135,3	131	130,8	133,4	135	128
45. Діаметр вилиць	124,4	124,1	119,8	124,7	127,3	125,3	125,8	122,4	123,8	127,5	124,3	121,4
48. Висота обличчя	67,2	67,1	64,5	65,3	63,1	64,8	61,8	61,5	65,7	65,3	67	66,3
51. Ширина орбіт	40,3	39,9	39,3	40	40,7	40,3	40,3	39,9	38,9	38,5	41	39,9
52. Висота орбіт	32	32,9	31,9	32	32,5	31,9	31,8	32,5	31,8	31,5	31,2	33,1
54. Ширина носа	22,8	24	21,6	22,6	24,1	25,5	24	23,5	23,5	23,1	21,7	24
55. Висота носа	48,8	48,6	47,9	47	47,5	49,2	46	47,8	48,6	47,8	46,7	50,1
77. Назомолярний кут	138,8	137,8	134,3	140	140,1	141,7	140,4	141,7	138,5	137,5	141,6	135,2
8:1. Черепний показчик	75,6	76	74,5	77,4	76,5	79,6	76	75,8	76,6	76,3	79,1	75,6
Максимальна кількість	22	27	9	4	14	12	15	5	22	15	8	5

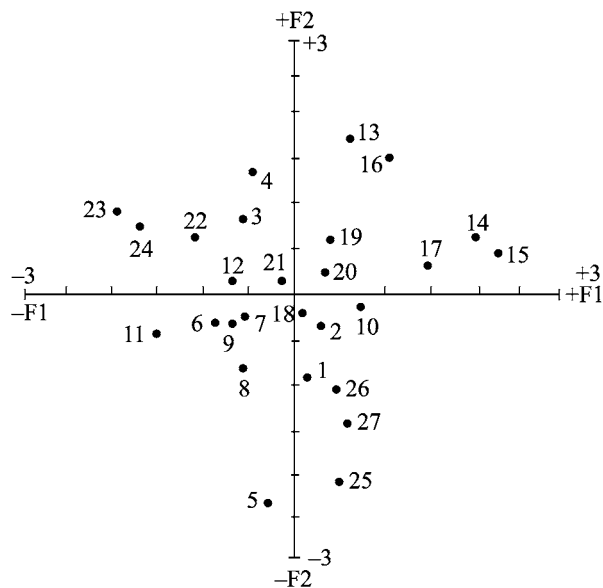

Рис. 2. Результати факторного аналізу серій жіночих черепів. **Черняхівська культура.** Середнє Подніпров'я: 1 — північноорієнтовані, 2 — західноорієнтовані; Західна Україна: 3 — північноорієнтовані, 4 — західноорієнтовані; Лівобережжя: 5 — північноорієнтовані, 6 — західноорієнтовані; Причорномор'я: 7 — північноорієнтовані, 8 — західноорієнтовані, 9 — ями із заплічками, 10 — підбої; Молдова: 11 — північноорієнтовані, 12 — західноорієнтовані. Сармати: 13 — України; 14 — Таврії; 15 — Волго-Донської групи; 16 — Заволжя; 17 — Чорноріччя—Інкерман; 18 — Неаполь Скіфський; 19 — Беляус; 20 — Миколаївка-Козацьке; 21 — Золота Балка; 22 — Грудек; 23 — Масломенч; **Вельбарська культура:** 24 — нижня Вісла, 25 — Мазовія, 26 — Словінсько-Дравська, 27 — Марвелес I—IV ст.

р'я і Лівобережної України, серіям Масломенча і Грудека, а з іншого — до груп пізніх скіфів. Це вказує на складність формування населення культури. До пізньоскіфських пам'яток тяжіє і вибірка західноорієнтованих могил Лівобережної України. Серія із західноорієнтованих поховань Західної України виявляє західний характер зв'язків.

Оскільки в умовах значних міграцій морфотипи жіночих і чоловічих груп можуть значно відрізнятися, факторному аналізу було піддано 27 жіночих серій.

Жінки черняхівської культури представлені групами черепів із північноорієнтованих і західноорієнтованих могил Середнього Подніпров'я, Лівобережної України, Північного Причорномор'я, Молдови, Західної України, а також вибірками з поховань із заплічками і підбоями Північного Причорномор'я (див. табл. 1, 2).

Сармати представлені збірними серіями України, Таврії, Заволжя, сарматами Сало-Маницького межиріччя, групами середньосарматського часу Волго-Донського межиріччя та групою Інкерман—Чорноріччя. До аналізу залучено пізньоскіфські серії з Миколаївки-Козацької, Золотої Балки, Неаполя Скіфського, Беляуса. Із серій

Середньої Європи використано популяції з Масломенча, Грудека, серії вельбарської культури нижньої Вісли, Мазовії, Словінсько-Дравського регіону. Східну Прибалтику представлено населенням могильника Марвелес у Литві I—IV ст. н. е. (Jankauskas, Barkus 1994, p. 78—85)

За результатами факторного аналізу було виділено два головні компоненти, що у сумі становлять 59,4 % загальної дисперсії (40,9 % за F1 і 18,4 % за F2). За F1 максимальні додатні навантаження несуть такі ознаки: ширина і висота носа, ширина орбіт, обличчя, черепа і лоба. Усе це сполучається зі значними від'ємними навантаженнями на висоту черепа, тобто значні широтні розміри черепа, обличчя, орбіт поєднуються з більш низькою черепною коробкою і навпаки. За F2, максимальні додатні навантаження припадають на висоту обличчя, довжину черепної коробки. Розташування груп у просторі двох факторів показало картину (рис. 2), близьку до тієї, що виникла у результаті аналізу чоловічих серій.

Усі сарматські групи знаходяться в одному факторному полі, але особливою подібністю не відрізняються. Сармати виявилися максимально віддалені від усіх черняхівських серій, що зумовлено значними широтними розмірами черепа і його деталей, а також більш низькою черепною коробкою сарматських груп.

Вибірки черепів із північноорієнтованих жіночих могил черняхівської культури виявилися найвіддаленішими від сарматського масиву. Серії із північноорієнтованих поховань виявили: у Західній Україні статистичну спорідненість зі збірними серіями Грудек, Масломенч і вельбарської культури нижньої Вісли; у Середньому Подніпров'ї — із серіями вельбарської культури Мазовії, Словінсько-Дравського регіону і вибіркою з могильника Марвелес у Литві; на Лівобережжі — з населенням вельбарської культури Мазовії. До речі, факторний аналіз досить чітко засвідчує неоднорідність жіночого населення вельбарської культури.

Групи черепів із західноорієнтованих могил Молдови, Лівобережної України, Причорномор'я тяжіють до серій із північноорієнтованих поховань зазначених територій і частково до пізньоскіфських популяцій. До пізньоскіфських груп близькою є вибірка черепів із західноорієнтованих могил Середньої Наддніпряни.

Отже, міжгруповий аналіз чоловічих і жіночих серій III ст. до н. е. — V ст. н. е. фіксує відсутність морфологічної подібності черняхівських серій з будь-якого регіону із сарматськими групами. Сармати істотно не вплинули на антропологічний тип черняхівців, але це не означає, що вони взагалі не були присутні серед населення черняхівських могильників. Їхню присутність можна спробувати виявити в процесі внутрішньогрупового аналізу різних регіональних груп.

Середнє Подніпров'я. Представлено матеріали черняхівських могильників Черняхів, Журівка, Дідовщина, Дерев'яна, Маслово, Черкаси-Центр, Велика Бугайівка. До сумарної серії увійшли матеріали Г.Ф. Дебеца, Т.С. Кондукторової, П.М. Покаса та Т.О. Рудич (Дебец 1948, с. 164—171; Кондукторова 1979, с. 143—165; Покас 2000). У цілому збірна серія чоловічих черепів характеризується доліхокранією при високій черепній коробці, середньошироким (із тенденцією до вузьколицьості), різким горизонтальним профілюванням обличчя. Жіноча збірна група загалом мезодоліхокранна, із середньою шириною обличчя і його різким горизонтальним профілюванням. Цей комплекс ознак типовий для черняхівців і діаметрально протилежний провідному морфологічному комплексу сарматів. Збірна серія виявилася неоднорідною. Для аналізу індивідуальних даних черепів із могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я за розмежувальні ознаки взято черепний показник, ширину обличчя і назомолярний кут, які максимально розмежовують черняхівські й сарматські групи і пов'язані між собою слабкою фізичною кореляцією. До того ж, поєднання брахікранії, широколицьості й ослабленого горизонтального профілювання є визначальним морфологічним комплексом для сарматських серій із різних територій. Черепи з наявністю інформації за цими трьома ознаками було розміщено в тривимірному просторі. Група черепів, що тяжіє до сарматського морфологічного комплексу (брахікранія, назомолярний кут понад 140 мм, ширина обличчя для чоловіків понад 137 мм, для жінок — понад 127 мм) виявилася нечисленною. Із черепів з інформацією за цими трьома ознаками до «сарматського сектору» відходять чи наближаються до нього 4,6 % чоловічих і 7,6 % жіночих черепів. Природно, через неоднорідний антропологічний склад сарматів ці результати мають орієнтовний характер, і ми можемо говорити лише про фіксацію сарматського мінімуму. Крім того, на окремих черепках виявлено брахікранію чи легку сплюсненість лицевого кістяка, але ці ознаки не утворюють комплексу, тому їх однаковою мірою можна вважати й індивідуальними відхиленнями, і метисними формами. Відсоток таких черепів не великий. У двох випадках на могильниках зафіксовано штучну деформацію черепів (Журівка і Черкаси-центр).

Як уже зазначалося, збірна серія чоловічих черепів Середнього Подніпров'я із північноорієнтованих поховань виявляє максимальну морфологічну і статистичну подібність до населення могильників Литви II—V ст. Збірна серія жіночих черепів із північноорієнтованих поховань цієї території найближча до таких груп вельбарської культури, як Словінсько-Дравська і Мазовецька, а також до серії могильника Марвелес у Литві (з орієнтацією поховання у північному секторі). Чоловіча і жіноча серії з могил, орієнтованих у за-

хідному секторі, виявляють більшу спорідненість із серіями могильників пізніх скіфів і черняхівських груп Причорномор'я, ніж із черняхівцями із північноорієнтованої вибірки згаданої території.

Єдиний могильник цієї території, де наявні поховання в ямах із заплічками, — Журівка — у статистичному плані тяжіє до черняхівських серій Причорномор'я і пізньоскіфських пам'яток.

Лівобережна Україна. Представлено матеріали могильників Боромля, Сад, Успенка, Кантемирівка і Лохвиця (Кондукторова 1979; Покас 2000). У цілому населення черняхівських могильників згаданої території характеризується мезодоліхокранією, середньошироким, з тенденцією до вузьколицьості, добре профільованим обличчям. Загальна характеристика збірної серії цієї території значною мірою відрізняється від морфологічного комплексу, що звичайно пов'язують із сарматами. Внутрішньогруповий аналіз серії виявив нечисленну групу черепів, яку можна ідентифікувати із сарматами. Аналіз індивідуальних даних за трьома ознаками, притаманними сарматам, виявив, що до брахікранних, з трохи сплюсненим на назомолярному рівні, широколицих форм тяжіють близько 12,5 % чоловічих і 15 % жіночих черепів. Поодинокими є черепи, які можна пов'язати з метисацією сарматського компонента. Істотного впливу на антропологічний склад черняхівського населення Лівобережжя сармати не зробили. Залучення інформації про елементи поховального обряду, властиві сарматам, показало, що вибірка чоловічих черепів із північноорієнтованих поховань, у силу своєї неоднорідності, з одного боку, близька до населення могильників Масломенч і Грудек вельбарської культури Польщі, збірної серії із північноорієнтованих могил черняхівської культури Молдови, а з іншого — до збірної серії західноорієнтованих поховань Середнього Подніпров'я і пізньоскіфських могильників. Вибірка жіночих черепів з поховань із північною орієнтацією статистично найбільш подібна до серій вельбарської культури Мазовії і могильника Марвелес у Литві. Група чоловічих і менше жіночих черепів з могил, орієнтованих на захід, тяжіють до пізньоскіфських пам'яток.

У Боромлі з поховання у підбої № 33 походить 1, а з могильника Сад — 3 черепи зі штучною деформацією, що вважають сарматською культурною традицією. Однак цей звичай практикували й інші народи, наприклад гуни, тому пов'язувати всі деформовані черепи на могильниках черняхівської культури з сарматами, спираючись лише на цю традицію, некоректно. Отже, черепи зі штучною деформацією заслуговують на спеціальне дослідження за умов більш репрезентативної вибірки.

Погана збереженість матеріалу не дала змоги скласти вибірку з поховань із заплічками. Могильник Боромля — єдиний, де зафіксовано значний відсоток таких поховань, — в антропологіч-

ному плані більше тяжіє до черняхівських могильників Причорномор'я і пізньоскіфських пам'яток.

Західна Україна. Група об'єднує матеріали могильників Чистилів, Чернелів-Руський, Романове Село, Токи, Косаново, Курники, Петриківці. Використано матеріали Т.С. Кондукторової, Г.П. Зіневич, П.М. Покаса, Т.О. Рудич. (Кондукторова 1979; Зіневич 1967, с. 132; Покас 2000; Рудич 2004).

У цілому чоловіче черняхівське населення регіону характеризується довгою, високою, доліхокранною черепною коробкою, вузьким, добре профільованим обличчям. Жінкам властиві мезокранія, середньошироке обличчя, помірно горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні. Загалом населення черняхівської культури Західної України максимально далеко від сарматських груп.

Аналіз індивідуальних даних виявив, що до черепів із сарматським комплексом можна віднести близько 10 % чоловічих і 12 % жіночих черепів, зафіксованих на могильниках Петриківці, Чернелів-Руський, Косаново.

Збірна чоловіча серія із північноорієнтованих поховань має максимальну подібність до населення могильників Литви II—V ст., а серія із західноорієнтованих поховань — до населення вельбарської культури нижньої Вісли і серії IV ст. із Сілезії, яку пов'язують із готами. Жіночі збірні серії із північно- і західноорієнтованих поховань морфологічно і статистично близькі до серій вельбарської культури Масломенч і Грудек.

Свого часу Г.П. Зіневич, на основі матеріалів із могильника Косаново, відзначала належність чоловіків із північноорієнтованих поховань до доліхокранного й вузьколицького типу, який пов'язувала зі східними германцями. Жінки з західноорієнтованих поховань відрізнялися брахікранним широколицим типом, характерним для сарматів (Зіневич 1967, с. 132).

Молдова. Матеріали з могильників Малаєшти, Будешти, Балцати опубліковано М.С. Великановою (Великанова 1975). Чоловіче населення характеризується тут доліхокранним вузьколицим типом, з різким горизонтальним профілюванням обличчя. Жіноча група може бути охарактеризована, як мезокранна з середньошироким обличчям і помірним горизонтальним профілюванням. Дослідниця відзначила у вибірці наявність брахікранних широколицих типів, які можна ототожнити із сарматами. Вона розглянула можливість існування метисних форм і дійшла висновку, що сармати — це своєрідна механічна домішка, яка не вплинула на середні характеристики черняхівських серій.

Аналіз індивідуальних даних виявив, що до антропологічного типу, який можна пов'язати із сарматами, належить близько 9,5 % чоловічих і 11,7 % жіночих черепів.

Збірна чоловіча серія із поховань черняхівської культури Молдови з північною орієнтацією подібна

до груп вельбарської культури Масломенч і Грудек. Збірні чоловіча та жіноча серії із західноорієнтованих поховань займають проміжне місце між вельбарськими і пізньоскіфськими групами.

Північне Причорномор'я. Представлено черепи з могильників Каборга, Коблево, Вікторівка, Кам'янка-Анчекрак, Кринички, Холмське, Нагорне 2 і Гаврилівка. Використано матеріали Т.С. Кондукторової, В.Д. Дяченко, С.П. Сегеди, П.М. Покаса, Т.О. Рудич (Кондукторова 1979; Сегеда, Дяченко 1984; Покас 2000; Рудич 2003).

Чоловіча вибірка характеризується доліхокранією, середньошироким, різко профільованим обличчям, а жіноча — мезокранією, середньошироким і різко профільованим обличчям. Аналіз середніх розмірів чорноморської черняхівської серії показав, що сармати істотно не вплинули на антропологічний склад черняхівців. Внутрішньогруповий аналіз черняхівської серії Причорномор'я виявив невелику кількість черепів, що можуть відповідати комплексу, пов'язаному із сарматами: 5,5 % чоловічих і 14,2 % жіночих. Щоправда, якщо входження сарматів до складу черняхівської культури півдня проходило через пізньоскіфське населення, то ми, швидше за все, маємо справу з метисними формами.

Нами проаналізовано палеоантропологічний матеріал з могил черняхівської культури Причорномор'я з різним типом поховальних споруд, що ототожнюються із сарматською традицією. Ми знову зіткнулися з поганою збереженістю матеріалу. Поховання з катакомб дали всього 1 чоловічий і 3 жіночі черепи (усі з могильника Коблево). З них до сарматського набору ознак тяжіє жіночий череп з пох. 38, для якого характерна суббрахікранія і широколицість. Жіночому черепу з пох. 12, хоч і властива брахікранія, але він відрізняється вузьким обличчям і різким горизонтальним профілюванням. Можливо, ми маємо справу з метисною формою.

У могилах з підбоями виявлено 2 чоловічих і 7 жіночих черепів. Обидва чоловічі черепи (Коблево, пох. 8, Нагорне-2, пох. 80) характеризуються доліхокранією і різким горизонтальним профілюванням обличчя. На черепі з Коблево, пох. 8 це сполучається із широколицістю, що типовіше для скіфських серій більш раннього часу. Жіночий вибірці з могил із підбоями загалом властива мезодоліхокранія при довгому, середньоширокому, середньовисокому черепі зі середньошироким обличчям. Сполучення брахікранії із широколицістю, характерне для сарматів, фіксується на черепі з Каборги (пох. 8). Жіноча вибірка з могил з підбоями подібна до серій черняхівської культури Причорномор'я, пізньоскіфських пам'яток, серії скіфського Миколаївського могильника у Молдові. Тут ми змушені зробити невеликий відступ. У похованнях з підбоями вбачають аланський чи аорський звичай. Поховання в катакомбах також пов'я-

зують з аланською традицією. Археологи припускають, що північнокавказькі катакомбні могили належать раньосередньовічним аланам. Витоки звичаю шукають у сарматських катакомбах останніх століть до н. е. — 1—2 ст. н. е., а їхнє населення ототожнюють з аланами.

Аланська проблема — одна з найскладніших в археології. Існує кілька концепцій походження аланів: скіфська, аорська, массагетська, алтайська, юечжійська, усуньська (Яценко 1993, с. 63—67). В антропології також є проблеми, пов'язані з аланами і походженням їхнього морфологічного типу. За антропологічною традицією з етнонімом алани пов'язують доліхокранний вузьколиций морфологічний тип (Алексеев, Гохман 1994, с. 72—76). Це уявлення склалося в процесі вивчення могильників середньовічних аланів, що датуються V—XIII ст. та на нечисленному матеріалі. Нові надходження до колекцій змінили й ускладнили картину. Можна зазначити, що населення, представлене на середньовічних аланських могильниках, є розмаїтим. На таких аланських пам'ятках, як катакомбні могили Верхній Чир-Юрт V—VII ст. та Змійський X—XIII ст. існує тенденція до брахікранії і широколицьості — ознак, характерних для більшості сарматських груп більш раннього періоду (Кондукторова 1967, с. 117—129; Дебец 1948, с. 104—114). Антропологія могильників Гамовської ущелини V—VII ст., Черкесії VIII—XII ст., Балабанки VII—VIII ст., Мошовой Балки VIII—IX ст., Верхньосалтівського могильника VIII—IX ст. характеризується мезодоліхокранією зі середньошироким обличчям; населення Дмитрієвського могильника VIII—IX ст. — мезодоліхокранією і вузьколицістю; населення Дуба-Юрта IX—X ст. — доліхокранією з тенденцією до широколицьості; населення могильника Казазово-1 VII—IX ст. — доліхокранією із тенденцією до вузьколицьості (Дебец 1948, с. 104—114; Герасимова 1996, с. 204—214; Кондукторова, Сегеда 1990). Як бачимо, антропологічний склад деяких могильників дійсно важко пов'язати з морфологією черепів, домінуючих у сарматському світі. Однак, усі мезодоліхокранні серії, ототожнені з аланами, походять з могильників, більш пізніх за часом, ніж могильники черняхівської культури. Отже, зіставлення з ними нашого матеріалу — не коректні. На сарматських могильниках України, хронологічно більш ранніх чи синхронних черняхівській культурі, пов'язаних з аланами (Усть-Кам'янка, Чорноріччя—Інкерман), домінують брахікранні й широколиці форми. Вони характерні і для населення межиріччя Волги і Дону середньосарматської доби, яке ідентифікують з аланами. У цій ситуації можна припустити, що мезодоліхокранні середньолиці форми на середньовічних аланських, салтово-маяцьких могильниках були отримані у спадщину від місцевого населення — автохтонних груп Північного Кавказу або скіфів. Частина середньовічних аланських

серій дійсно морфологічно і статистично досить близька до окремих скіфських та пізньоскіфських груп. Тут варто згадати теорію скіфського походження деяких носіїв ранніх північнокавказьких катакомб (Берлизов 1990). Зрозуміло, що споріднені морфологічні форми, знайдені на черняхівських могильниках Причорномор'я, антропологічно можна інтерпретувати як скіфські та пізньоскіфські, якими вони і є у біологічному плані. Сподіваємося, що антропологічний матеріал з поховань ранніх аланів допоможе уточнити питання їхнього походження. На жаль, незначна кількість черепів із поховань у підбоях і катакомбах на черняхівських могильниках змушує бути обережними з висновками. Але у будь-якому випадку, антропологія з поховань у підбоях черняхівських пам'яток Причорномор'я усе ж ближча до черняхівських і пізньоскіфських груп, ніж до населення середньовічних аланських могильників. Як відомо, пізньоскіфські могильники України також містять поховання з підбоями.

Нами розглянуто вибірку черепів із могил із заплічками черняхівських могильників Причорномор'я, яка складається з 13 чоловічих і 7 жіночих черепів. Вони походять із могильників Холмське і Нагорне, тобто з Буджака.

Загалом чоловіча серія вирізняється високою доліхокранною черепною коробкою. Обличчя вузьке, різко профільоване в горизонтальній площині. Орбіти середньовисокі, ніс вузький, виступає середньо. У цілому дані нашої групи мало відрізняються від черняхівської серії Причорномор'я. Вони досить споріднені з середніми пізньоскіфськими популяціями, від яких їх відрізняє вужча і вища черепна коробка, менший черепний покажчик, більш вузьке обличчя, тобто ознаки, якими черняхівці зобов'язані північним групам. Жіноча вибірка черепів з поховань із заплічками характеризується суббрахікранною за формою черепною коробкою. Обличчя середньовисоке, широке, з помірним горизонтальним профілюванням на назомолярному рівні. Орбіти низькі, ніс широкий. Жіноча вибірка статистично близька до збірних серій черняхівської культури Причорномор'я і Молдови. Проте суббрахікранія і помірне профілювання обличчя наближають її до сарматських груп України і Молдови (Боканський могильник). Це цікаво з огляду на те, що зазначені черняхівські могильники знаходяться неподалік сарматських пам'ятників. Ями із заплічками пов'язують із сарматською традицією, хоча вони наявні на пізньоскіфських і античних пам'ятках. У нашому випадку чоловіча вибірка морфологічно наближається до пізніх скіфів, а у жіночій вибірці відчувається присутність сарматського елемента.

Отже, можна відзначити, що на черняхівських могильниках Північного Причорномор'я кількість черепів, які безпосередньо можна пов'язати із сарматами, виявилася незначною.

Підведемо підсумки: біологічну присутність сарматів на могильниках черняхівської культури фіксують, але її не можна вважати значною. Найбільше вона відчутна на могильниках Молдови і Лівобережної України, трохи менше у Причорномор'ї. На могильниках черняхівської культури Середнього Подніпров'я і Західної України антропологічний склад населення північноорієнтованих могил має північно-західний характер зв'язків. Отже, походження традиції логічніше виводити з Північної чи Центральної Європи. Це може слугувати аргументом на користь думки тих археологів, які вбачають у північноорієнтованих похованнях черняхівської культури вельбарську традицію (Магомедов 1999, с. 132—142). Таку саму тенденцію фіксують на могильниках Молдови, нижнього Дніпра (Гаврилівка), Лівобережжя (Успенка). У Причорномор'ї такої залежності не спостерігають, що, швидше за все, пов'язано з етнічною строкатістю населення. Принаймні північна орієнтація в цьому регіоні сполучається з великою розмаїтістю форм поховальних споруд, але погана збереженість матеріалу не дає змоги згрупувати серії з

урахуванням як орієнтації, так і типу поховальних споруд. Щодо зв'язку між антропологічним типом і типом поховальної споруди, можна відзначити деякі закономірності. Черепи із сарматоїдними рисами фіксують у жінок катакомбних поховань на могильниках черняхівської культури Причорномор'я. Загалом жіноча вибірка черепів із підбоїв цього регіону споріднена з пізньоскіфським населенням. Зазначимо, що поховання з підбоями фіксують на пізньоскіфських пам'ятках. Сарматоїдні риси має низка жіночих черепів із поховань у ямах із заплічками черняхівських могильників Причорномор'я (матеріали з Буджака), хоча у цілому жіноча вибірка з них статистично близька до черняхівських і пізньоскіфських груп. Чоловіча вибірка черепів з ям із заплічками подібна до черняхівських груп півдня й пізньоскіфських пам'яток. Таким чином, можна стверджувати, що сармати були присутні на могильниках черняхівської культури, але не зробили істотного внеску у формування її антропологічного складу. При цьому необхідно враховувати, що було проаналізовано лише матеріали могил із трупопокладеннями.

- Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. — М., 1994.
- Балабанова М.А. Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. — М., 2000.
- Балабанова М.А. Краниология сарматских погребальных памятников IV—III вв. до н. э. // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 1999. — Вып. 2. — С. 54—72.
- Батиева Е.Ф. Черепа из курганов междуречья Маныча и Сала (сарматское время) // Ильюков Л.С., Власкин М.В. Сарматы междуречья Маныча и Сала. — Ростов н/Д, 1992. — С. 262—271.
- Берлизов Н.Е. Ранние аланы Северного Кавказа (по материалам катакомбных погребений II в. до н. э. — III в. н. э.). Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1990.
- Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.
- Герасимова М.М. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов // Вестн. антропологии. — М., 1996. — Вып. 2.
- Герасимова М.М. Краниология могильника Мошеная Балка // Археологические открытия на новостройках. Древности Северного Кавказа. — М., 1986.
- Гинзбург В.В., Трофимова Т.А. Палеоантропология Средней Азии. — М., 1972.
- Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР // ТИЭ. — М.; Л., 1948. — Вып. 4.
- Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.
- Ефимова С.Г. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время // Восточные славяне. Антропологическая и этническая история. — М., 1999.
- Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.
- Кондукторова Т.С. Антропологическая характеристика черепов из Верхнего Чир-Юртовского могильника в Дагестане // Вопр. антропологии. — 1967. — Вып. 25. — С. 117—129.
- Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (I тысячелетия до н. э. — середины I тысячелетия н. э.). — М., 1972. — С. 59—61.
- Кондукторова Т.С. Краниологические материалы из могильников черняховской культуры // Могильники черняховской культуры. — М., 1979.
- Кондукторова Т.С. Материалы по палеоантропологии Украины. Палеоантропологический материал сарматского времени // АС 1. ТИЭ АН СССР. — М.; Л., 1956. — Т. 33.
- Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья. — М., 1979.
- Кондукторова Т.С., Сегада С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитриевское // Вопр. антропологии. — 1990. — Вып. 84.
- Круц С.И. Антропологические материалы из сарматских погребений у с. Пороги // Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы северо-западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги). — К., 1991.
- Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993. — С. 131—141.

- Магомедов Б.В. Сарматы у складі черняхівської культури // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — Київ; Львів, 1999.
- Мачинский Д.А. О времени первого активного выступления сармат в Приднепровье по свидетельствам письменных источников // Археол. сб. — 1971. — № 13. — С. 30—54.
- Покас П.М. Антропологическая характеристика населения черняховской культуры // Антропологическая характеристика населения Украины I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. // НА ИА НАН України, Ф. 12. П. т. 173. — С. 300—700.
- Покас П.М. Новые антропологические материалы к проблеме территориальной дифференциации населения черняховской культуры // Народы России: от прошлого к настоящему // Антропология. — М., 2000. — Ч. 2.
- Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — С. 319—320.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 37—48.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 19—32.
- Сегеда С.П., Дяченко В.Д. Антропологические материалы черняховского могильника у с. Холмское // Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984. — С. 94—105.
- Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья. Хронология, периодизация и этно-политическая история. Диссертация... доктора исторических наук // НА ИА НАН України, Ф. II, № 800.
- Симоненко О.В. Сарматы // Давня історія України. — К., 1999. — С. 154—176.
- Симоненко О.В., Лобай Б.І. До визначення етнічної належності Фарзоя та Інісмея // Археологія. — 1989. — № 1.
- Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали Інкерманської долини // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1963. — № 13. — С. 126—159.
- Фирштейн Б.В. Сарматы Нижнего Поволжья в антропологическом освещении // Тот Т.А., Фирштейн Б.В. Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и сарматы. — Л., 1970.
- Чеснис Г.А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны. — Рига, 1990. — С. 7—20.
- Яценко С.А. Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I—II вв. н. э. // Петербург. археол. вестн. — 1993. — Вып. 3. — С. 63—67.
- Jankauskas R., Barkus A. Marveles senkapio (1—7 m.e.a.) antropologija (1991—92 m. Medziaga) // Vidurio Lietuvos Archeologija. — Vilnius, 1994. — P. 78—85.
- Kozak-Zychman W., Siegiada S. Wyniki wstepnej analizy Kraniologicznej i odontologicznej ludnosci grupi maslomeckiej // Ann. Univ. M.Curi-Skladowska. Sec.C. — 1994. — Vol. 49, 16. — S. 216—219.
- Roznowski F. Stosunki antropologiczne na terenach zajetych w okresie rzymskim przez ludosc kultury wielbarskiej i ludnosc kultury czerniachowskiej // Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. Seria 11. — Poznan, 1995. — S. 239—250.
- Schwidetzky I., Rosing F.W. Vergleichend-statistische Uner suchugen zur Antropologic der Romerzeit (0—500) // Homo. — 1975. — Bd. 26. — H. 4.

Одержано 30.03.2004

Т.А. Рудич

САРМАТСКИЙ КОМПОНЕТ В СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ (по материалам антропологии)

В статье рассматривается вопрос о вкладе сарматов в формирование населения черняховской культуры. На могильниках черняховской культуры присутствуют морфологические формы, типичные для сарматских популяций. Однако анализ антропологического материала показал, что сарматы не сыграли значительной роли в формировании антропологического состава населения ни в одном из регионов распространения указанной культуры.

T.O. Rudych

SARMATIAN COMPONENT IN THE CHERNYAKHIVSKA CULTURE POPULATION (in accordance with anthropological materials)

The article discusses contribution of Sarmatians to the formation of the population of the Chernyakhivska culture. There are morphological forms typical of Sarmatian populations on the Chernyakhivska culture burial grounds. However, anthropological material analysis has shown that the Sarmatians have not played a significant part in the formation of anthropological composition of population in any of the regions of culture propagation.

БРОНЗОВА ФІГУРКА ВІД ПРОЦЕСІЙНОГО ХРЕСТА ЛІМОЗЬКОЇ РОБОТИ XIII ст. ІЗ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Статтю присвячено публікації знахідки бронзової фігурки святого від процесійного хреста «торгового типу» західно-європейських ювелірів із пам'ятки Мамай-Сурка біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл.

У 1992 р. на пам'ятці Мамай-Сурка, що знаходиться на лівому березі Каховського водосховища, біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл., виявлено бронзову фігурку чоловіка. Її знайдено на відстані 40 м на південь від місця проведення розкопок могильника, на глибині 0,3 м зольної плями округлої форми (глибину подано від сучасної поверхні, яку інтенсивно розорювали) (Єльніков 2001, с. 162, рис. 56, 1). Грунтовий некрополь часів Золотої Орди досліджують з 1989 р. до сьогодні, і на цей час ця ділянка входить у межі могильника та селища, що розташовані неподалік одне від одного.

Суцільнолита бронзова з позолотою фігурка заввишки 7,3 см мала порожнистий тулуб, завширшки в нижній частині 2,3 см. Голова чоловіка заввишки 1,5 см випукла та рельєфна, трохи нахилена до правого плеча. Чітко фіксуються профільоване коротке кучеряве чи хвилясте волосся, очі, ніс, пухлі губи та підборіддя. Очі заглиблені, в лівій орбіті збереглася вставка з емалі темно-червоного кольору. Фігурка мала коротку шию, на округлих плечах — довга одяга без рукавів чи накидка (омофор?). Її розгорнуті на грудях поли мали по дві поздовжні заглиблені складки по боках, гаптовані рельєфним орнаментом у вигляді ламаних ліній (зигзагів) і «ялинок» зі спрямованими донизу гострими кутами. На відкритій від одягу центральній частині тулуба розміщено поглиблення прямокутної, трикутної та трапецієподібної форми, в які, ймовірно, вставлялася емаль. Вставки не збереглися, однак внутрішня нерівна поверхня цих деталей може свідчити на користь того, що вони слугували саме для цього. Руки з відкритими долонями, зігнуті у суглобах, показані дуже схематично. Права рука святого покоїлася на грудях, а ліва нижче — на животі. На тулубі були два отвори для кріплення діаметром 0,4 см, розташовані вертикально по центру фігури. Нижня частина виробу трохи скошена у вигляді трикутника (рис. 1, 2). Товщина стінок тулуба 0,1—0,15 см. Зовнішня поверхня полірована, сліди позолоти збереглися поблизу очей та у складках одягу фігурки.

Цю знахідку з пам'ятки Мамай-Сурка ідентифікують з євангельським персонажем, фігурку якого за допомогою отворів закріплювали на

одній із ramen процесійного хреста. За іконографією зазначена бронзова фігурка є виробом лімозьких ювелірів другої половини XIII ст. На це вказують, окрім вставки з емалі, сліди позолоти на зовнішній поверхні. До того ж, незначний нахил голови простежується на інших персонажах вітварних хрестів так званого торгового типу до кінця XIII ст. (Даркевич 1966, с. 247).

Розвитку лімозького ювелірного мистецтва сприяло зародження у Франції на рубежі XI—XII ст. міської культури, внаслідок чого католицька церква втратила монополію на виготовлення літургійного начиння. Ювеліри Ліможа в другій половині XII ст. на виробих із позолоченої міді почали використовувати виїмчасту емаль (Rostworowski 1953, s. 5). Їх виготовлення має два основні періоди: 1180-ті рр. — перша чверть XIII ст. і 1230-ті рр. — кінець XIII ст. (Даркевич 1966, с. 58). У загальну схему розвитку лімозького ремесла вписуються численні вітварні й процесійні хрести, у християнських персонажів яких на початку XIII ст. з'являються випуклі голови, а в середині цього століття — рельєфні фігури. Дерев'яну основу так званих торгових хрестів з середини XIII ст. оббивали тонкими позолоченими пластинами міді і оздоблювали коштовним камінням. У центрі розташовували накладну мідну фігурку розп'ятого Христа, виконану у високому рельєфі та декоровану, як і персонажі святих на кінцях ramen, позолотою та емаллю блакитного і червоного кольорів (Даркевич 1966а, с. 246).

Питання зіставлення фігурки чоловіка з пам'ятки Мамай-Сурка з конкретним євангельським персонажем процесійного хреста досить складне. М. Ростворовські, відзначаючи романські та візантійські корені лімозького ювелірного мистецтва, наголошував на індивідуальному творчому процесі цього виробництва (Rostworowski 1953, s. 4). Тому немає двох подібних за драпіруванням одягу і розташуванням емалей персонажів на двох різних хрестах. Це чітко фіксує типологічний аналіз фігурок святих із зібрання Національного музею Будапешта. Поглиблення для вставок на них мають нерівну поверхню і гаптування рельєфним орнаментом у вигляді «ялинок» (здебільшого) і зигзагів (Kovács 1961, p. 174, fig. 24, a—g; Lovag 1999, s. 56—57, abb. 113—122).

Заслуговує на увагу реконструкція лімозького хреста «торгового типу» німецького дослідника Х. Роде (рис. 3). У 1996—1997 рр. на території графського замку в Ессені (Німеччина) археологи виявили цегляну могилу, де серед інших речей знайдено мідну фігурку Діви Марії заввишки 5,3 см, декоровану позолотою та емаллю. За манерою виконання це зображення визнано роботою лімозьких ювелірів третьої чверті XIII ст. (Rode 2001, s. 270). За реконструкцією фігурку Богоматері кріпили на вівтарному хресті за допомогою двох отворів праворуч від розп'ятого Ісуса, ліворуч від нього було зображено Іоанна Хрестителя (Johannes' des Täufers). У нижній частині розташовано фігурку апостола Петра, ім'я святого на верхній частині рамена не визначено. Усі персонажі виготовлено з позолоченої міді та прикрашено емаллю. Останнє зображення за стилістичними ознаками має спільні риси з нижньодніпровською знахідкою. Відсутність на фігурці апостола Петра з «ессенського» хреста деяких деталей — поглиблень для вставок емалей і рук — швидше за все, пов'язано з неточністю його реконструкції. На фото персонажа Діви Марії також добре видно схрещені на

Рис. 1. Бронзова фігурка святого із пам'ятки Мамай-Сурка

грудях руки, що не було зазначено Х. Роде в описі (Rode 2001, s. 271). За Євангелієм, під час страти Ісуса поряд з ним були Діва Марія та Іоанн Богослов, тому розташування в реконструкції Х. Роде ліворуч від розп'ятого Христа Іоанна Хрестителя є помилковим. Зображення Іоанна Хрестителя ліворуч від розп'ятого Христа типове для деісус-

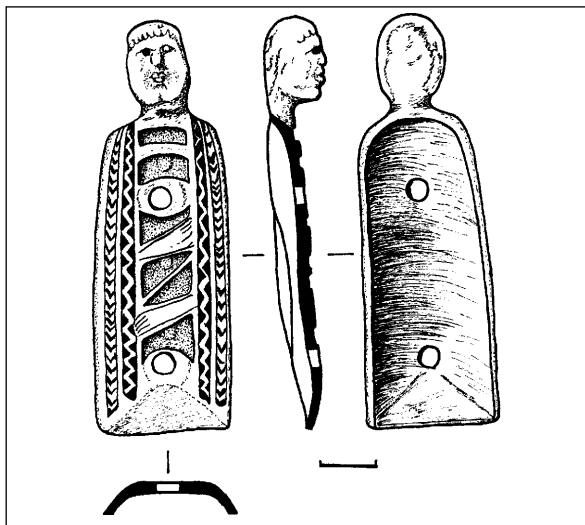

Рис. 2. Прорисовка бронзової фігурки святого із пам'ятки Мамай-Сурка

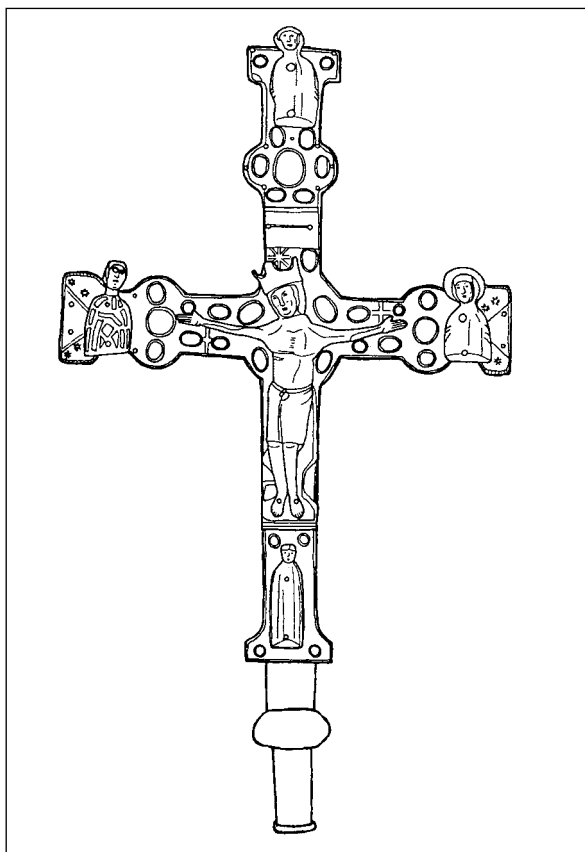

Рис. 3. Процесійний хрест «торгового типу» із Ессена (Німеччина). Реконструкція Х. Роде

них композицій (Энциклопедический словарь 1893, с. 292—293). Згідно з Новим заповітом, апостол Петро був першим учнем Ісуса. Його надзвичайно шанували у католицтві. За християнською легендою, саме Петро заснував римську релігійну громаду, тому Папа римський вважався його наступником (Свенцицкая 1989, с. 235).

Топографія знахідок західноєвропейського імпорту на території Київської Русі відповідає дунайській, «магдебурзькій» та прибалтійській магістралям, окремі з яких, на думку дослідників, почали функціонувати наприкінці IX — на початку X ст. (Толочко 1996, с. 191—193; Архипова, Мовчан 2002, с. 75). З берегів В'єнни торговий шлях пролягав до Регенсбурга — міста на верхньому Дунаї у Південній Німеччині. Нижче за течією, поблизу Раффельштеттена, магістраль розділялась: одна з доріг повертала на північ, проходячи через Богемію, міста Південної Польщі і Русі (Даркевич 1966, с. 65—68). Саме цим торговим шляхом, імовірно, і потрапила бронзова фігурка Христа лімозької роботи до Володимир-Волинського (не раніше другої чверті XIII ст.) (Даркевич 1966, с. 10), а бронзова накладка від скриньки із зображенням вершника другої чверті XIII ст. — до Києва (Корзухина 1956, с. 326, рис. 6, 4). З Ліона цим маршрутом вирушила до двору монгольського кагана францисканська місія Папи римського Інокентія IV на чолі з Плато Карпіні, яка прибула до Києва на початку 1246 р. (Карпіні 1957, с. 66—67).

Інша магістраль проходила Дунаєм через Відень до Угорщини, де осідала частина речей романського імпорту. Головним містом Угорського королівства був Естергом, через який пролягали торговельні шляхи. До кінця династії Арпадів (1301) сюди потрапляло мито з усіх іноземних товарів. Центр міста займав ринок, де зупинялися купці з різних країн. За дослідженнями угорських археологів, неподалік столиці знаходилися численні ювелірні майстерні (с. Ковачі) (Археология... 1986, с. 342). Внаслідок спустошливої монгольської навали 1241 р. на Угорське королівство було знищено багато речей християнського культу. З другої половини XIII ст. фіксують значний ввіз лімозького літургійного начиння на ці землі (Kovács 1961, р. 157—161, fig. 1—6). Попит на християнські речі підштовхнув місцевих ювелірів до створення цілої серії більш дешевих імітацій «торгових хрестів». На відміну від лімозьких, угорські майстри не використовували виїмчастої емалі для декору персонажів, а хрести виготовляли з суцільних мідних пластин (Kovács 1961, р. 176, fig. 7—13).

З Угорського королівства вироби лімозьких та місцевих ювелірів транзитом доставляли до Києва, а потім — далі на схід. Частина з них Дніпром потрапляла на південь, за межі давньоруських земель. У 1962 р. у Надпоріжжі, біля с. Дніпровське Дніпропетровської обл., у гирлі

р. Сура, О.В. Бодянський дослідив напівзруйноване поховання давньоруського могильника XII—XIII ст., де виявив мідну позолочену фігурку Христа. Вона мала висоту 11,5 см та кріпилася до хреста за допомогою трьох отворів. Того самого року директор місцевої школи передав О.В. Бодянському з ділянки цієї ж пам'ятки ще одне розп'яття Христа. Мідна з позолотою знахідка заввишки 16,5 см була декорована блакитною емаллю (Бодянский 1966, с. 245—246). На думку В.П. Даркевича, друга фігурка Христа з Надпоріжжя — лімозької роботи і датується другою половиною XIII ст. Іконографія фігурки зі зруйнованого поховання подібна до лімозької, однак манера виконання свідчить, що це імітація, виконана угорським ювеліром, яка датується останніми сорока роками XIII ст. Ці знахідки фрагментів «торгових хрестів» із давньоруського могильника XII—XIII ст. поблизу с. Дніпровське — свідчення зв'язків регіону з країнами Західної Європи за часів Золотої Орди. Спочатку вироби з Угорщини надходили до Києва, а потім Дніпром потрапляли до християнського населення Надпоріжжя (Даркевич 1966а, с. 246—247; Даркевич 1966, с. 35—36). До останнього часу аналогічні речі літургійного начиння на пам'ятках осілої людності Степового Подніпров'я не були відомі.

Поява виробу лімозьких майстрів у пониззі Дніпра збігається з нижньою датою існування поселення Мамай-Сурка — друга половина XIII ст., відкритого О.В. Бодянським у 1951 р. (Бодянский 1972, с. 26). Грунтовий могильник на цій ділянці почав функціонувати трохи пізніше, наприкінці XIII ст. На це вказує, окрім речових знахідок, що надходили з Середнього Подніпров'я, Криму, Північного Кавказу і Поволжя, частина господарчих ям, перекритих похованнями (Ельников 2000, с. 47—50; Ельников 2001а, с. 158—163). Фігурка святого (апостола Петра?), крім водної магістралі Дніпром із Києва, могла потрапити на поселення суходолом. З 1170 р., за свідченнями літописів, був відомий «Соляний» чи «Солоний шлях». Від Перекопу він проходив лівобережжям Дніпра до перевозу в районі сучасних міст Кам'янка-Дніпровська та Нікополь, а потім правобережжям до устя р. Ворскла, зливаючись із загальним напрямком шляхів на північ (Кудряшов 1948, с. 105—106). Ця дорога пролягала повз ділянки, на яких відкрито поселення і некрополь Мамай-Сурка. «Солоний шлях» функціонував і за часів Золотої Орди, на важливе значення якого для монгольських ханів вказував Гільом Рубрук (Рубрук 1957, с. 90—91).

Знахідки фрагментів процесійних хрестів «торгового типу» на пам'ятках Степового Подніпров'я є важливим історичним джерелом вивчення торговельних зв'язків населення регіону

з країнами Західної Європи. Ці стосунки здійснювалися через посередництво Києва, куди літургійне начиння потрапляло транзитом з Угорського королівства. Незважаючи на вороже

оточення, економічні відносини з осілим християнським населенням, яке перебувало поза межами давньоруських земель, не переривалися і за часів Золотої Орди.

- Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. — I тысячелетие н. э.* — М.: Наука, 1986.
- Архипова С.І., Мовчан І.І.* Нові знахідки виробів прикладного мистецтва в Києві (за результатами розкопок 1998 р.) // *Археологія*. — 2002. — № 4. — С. 75—87.
- Бодянский А.В.* Из новых находок на нижнем Днепре // *СА*. — 1966. — № 3. — С. 245, 246.
- Бодянский А.В.* Новые археологические памятники о славянах эпохи Киевской Руси в Надпорожье и нижнем Днепре // *Археологические поиски. Бюллетень I (машиноп. текст)*. — Запорожье, 1972. — № 1. — С. 24—28.
- Даркевич В.П.* Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X—XIV вв.). // *САИ*. — 1966. — Е1-57.
- Даркевич В.П.* К заметке А.В. Бодянского «Из новых находок на Нижнем Днепре» // *СА*. — 1966а. — № 3. — С. 246—248.
- Ельников М.В.* Средневековый могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье // *АЛЛУ*. — 2000. — Ч. 1/2. — С. 42—53.
- Ельников М.В.* Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989—1992 гг.). — Запорожье, 2001. — Т. 1.
- Ельников М.В.* Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы // *ТА*. — 2001а. — № 1/2 (8/9). — С. 142—187.
- Карпини П. дель Дж.* История Монгалов // *Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрука* / Под ред. Н.П. Шастиной. — М., 1957. — С. 21—83.
- Корзухина Г.Ф.* Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // *СА*. — 1956. — **25**. — С. 319—336.
- Кудряшов К.В.* Половецкая степь. Очерки исторической географии. — М., 1948.
- Рубрук Г.* Путешествие в восточные страны // *Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрука* / Под ред. Н.П. Шастиной. — М., 1957. — С. 85—194.
- Свенцицкая И.С.* Раннее христианство: страницы истории. — М., 1989.
- Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1996.
- Энциклопедический словарь* / Под ред. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. — СПб., 1893. — Т. 10.
- Kovács É.* Croix limousines en Hongrie // *Acta Historiae Artium*. — VII, 3—4. — Budapest, 1961. — P. 155—185.
- Lovag Zs.* Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Ser. Archaeologica*. III. — Budapest, 1999.
- Rode H.* Frömmigkeit eines Burgherren // *Schönheit, Macht und Tod. 120 Funde aus 120 Jahren Landesmuseum für Vorgeschichte Halle*. — Halle (Saale), 2001. — S. 270—271.
- Rostworowski M.* Katalog średniowiecznych emalii na miedzi z wieków XII—XIV. — Krakow, 1953.

Одержано 08.10.2004

М.В. Ельников

БРОНЗОВАЯ ФИГУРКА ОТ ПРОЦЕССИОННОГО КРЕСТА ЛИМОЖСКОЙ РАБОТЫ XIII в. ИЗ НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

В статье публикуется находка бронзовой фигурки святого от процессионного креста «торгового типа» лиможских мастеров, обнаруженная на поселении Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье. По манере исполнения изделие датируется второй половиной XIII в. и, наряду с христианскими персонажами из Надпорожья представляет собой важный исторический источник изучения торговых связей региона со странами Западной Европы в золотоордынский период, которые осуществлялись при посредничестве Киева.

M.V. El'nikov

BRONZE FIGURE FROM A PROCESSIONAL CROSS MADE IN LIMOGES IN THE 13TH CENTURY AND DISCOVERED IN THE LOWER DNIPRO REGION

The article lays open to the public a bronze figure of a saint from a processional «trade-type» cross made by a craftsman from Limoges, discovered at the Mamaj-Surok settlement in the Lower-Dnipro Region. The manner of execution is dated back to the second half of the 13th century. Besides Christian personages from Nadporizhzia this artifact represents an important historical source for the study of the trade connections of the region with the countries of the Western Europe in the Golden Horde period, which were carried out with the mediation of Kyiv.

До історії стародавнього виробництва

А.М. Усачук

ТРАСОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ НАЙДАВНІШИХ ПСАЛІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглянуто результати трасологічного аналізу щиткових та жолобчастих псалів, знайдених на теренах України

У 90-ті роки минулого століття автор під керівництвом Г.Ф. Коробкової (Інститут історії матеріальної культури РАН) проводив трасологічне вивчення кістяних та рогових виробів з різних пам'яток доби бронзи і заліза. Поступове накопичення досвіду дозволило розширити дослідницькі межі: у поле зору потрапили дві категорії артефактів — пряжки бабинської культури (КБК) та псалії кінця середнього — початку пізнього бронзового віку. Трасологічне вивчення псалів зосередилося, передусім, на матеріалах Середньої Донщини (Усачук 1998; Усачук 1998а та ін.), потім — Південного Уралу та Поволжя (Усачук 1999; Усачук 2003; Усачук 2003а та ін.), тобто тих регіонів, де знайдено десятки подібних виробів. Дещо пізніше автору вдалося трасологічно обробити більшість щиткових та жолобчастих псалів із різних пам'яток сучасної України. Отримана інформація виявилася вельми цікавою, але незначна кількість псалів, що походять з Північного Причорномор'я, їх територіальна і типологічна неоднорідність обумовили те, що дані трасологічного аналізу лише накопичувалися, і не більше. Трасологічна інформація про псалії з території України стала у пригоді у зв'язку з проблемою «колісництва» у бабинській культурі, порушеною Р.О. Литвиненком (див. його статтю в поточному номері журналу) та іншими авторами. Наша стаття, «технологічно» продовжуючи роботу Р.О. Литвиненка, побудована на описі та аналізі тих самих знахідок, окрім пари псалів із Трахтемирова, трасологічне дослідження яких на сьогодні ще не здійснене, а також єдиного виробу, знайденого поза межами України, — втраченого псалія зі скелі Степана Разіна на Волзі.

Трасологічну обробку псалів проводили за усталеною методикою. Під час роботи зроблено нові рисунки виробів.

© А.М. УСАЧУК, 2005

Кам'янка. Кам'янський псалій, знайдений В.Д. Рибаловою у 1958 р., зберігається в Державному Ермітажі (К 1958/12). Судячи з висновку Н.К. Верещагіна, сировиною для виготовлення псалія послугували верхній епіфіз і стінки плюсни бика (Латынин 1965, с. 202). Збереженість виробу добра. Сліди виготовлення фрагментарні через досить сильне зализкування всієї поверхні псалія. Сліди різання збереглися лише на внутрішній поверхні виробу навколо центрального отвору: майстер вирівнював поверхню щитка. Зрозуміло, що підрізування внутрішньої сторони псалія сполучалося з дуже ретельним вирізанням чотирьох шипів. На зовнішньому боці майстер вирізав дуже своєрідну деталь — напівбортик навколо центрального отвору (рис. 1, а, 1). Підкреслимо, що зроблено було саме напівбортик, оскільки загальна спрацьованість псалія не настільки велика, щоб повністю знівелювати нижню частину такого високого бортика. Центральний отвір у щитку після свердління (?) був злегка підправлений за допомогою різання.

Просвердлені у щитку псалія отвори — овальні (рис. 1, а, 2) у сполученні з маленькими круглими — позначають своєрідну планку кам'янського псалія. Подібні ділянки щитка, що виконують завдяки низці маленьких отворів роль планки, відзначено на псаліях з Філатовського кургану: кург. 1, пох. 3 (Синюк, Козмирчук 1995, рис. 9, 3, 4; 11, 8) чи з Потапівського могильника кург. 3, пох. 4 (Васильєв и др. 1994, рис. 28, 13, 15). Можливо, подібне оформлення планки на щитку притаманне й дископодібним псаліям із Зардчахаліфи (Бобомуллоєв 1999, рис. 2, а, 5 — лівий псалій).

На стінках овального отвору виявлено слабкі сліди підрізання. Очевидно, майстер акуратно підправив стінки після послідовного просвердлювання двох поруч розташованих круглих отворів, перетворивши їх у овальне (пор.: Бородавський 1997, с. 88). Два невеликі, частково збере-

жені отвори (рис. 1, а, 3, 4) просвердлені під гострим кутом до площини щитка, а два подібні за розмірами отвори (рис. 1, а, 5, 6) — під прямим кутом. Свердлили із зовнішнього боку псалія. Використовували станкове свердло (матеріал свердла не визначено). Крім того, на краю щитка фрагментарно збереглися два маленькі отвори (рис. 1, а, 7, 8). На верхньому торці планки ледь простежується залишок ще від одного отвору (рис. 1, а, 9).

Як уже зазначалося, вся поверхня псалія залискована до блиску. Практично рівне залискування покриває не тільки всю площу і торці псалія, а й ділянку втраченого щитка (рис. 1, а, 10). Таке залискування кам'янського екземпляра приховує не тільки сліди виготовлення, але й спрацьованість виробу. Права ділянка щитка (рис. 1, а, 11) тонша і виглядає більш спрацьованою з обох боків, порівняно з іншим щитком. Ліворуч — локальна ділянка торця трохи сильніше наполірована (рис. 1, а, 12). Трохи більше розвальцьований вправо центральний отвір (рис. 1, а, 13, стрілка). На внутрішній стороні зафіксовано невелику спрацьованість отвору в бік лівого верхнього шипа (рис. 1, а, 14).

Подібні напрямки спрацьованості виявлено, наприклад, на пічаївських псаліях (Усачук 1998а, с. 77). Невелика спрацьованість центрального отвору щитка корелюється з такою самою спрацьованістю збережених шипів. Торці шипів трохи заглажені. Правий нижній шип в основі круглий, лівий — овальний. Випадок з поломкою верхньої пари шипів на кам'янському псалії певною мірою унікальний. У ході трасологічної обробки псаліїв досить часто фіксують процес утрати шипів. Шипи втрачалися двома спосо-

бами: а) поступове стирання під час експлуатації; б) поперечний чи поперечно-діагональний злам шипа в результаті сильного одноразового механічного діяння. Однак тільки на кам'янському псалії поломка шипів спричинила втрату частини компакти щитка. Шипи не ламалися поступово, а якимось «відскочили» відразу, «забравши» певну частину компактного шару. Верхній лівий шип «забрав» значну частину компакти. Верхній правий зламався так само, але з меншою глибиною втрати щитка (Усачук 2001—2002, с. 516—517). За залишками основи верхніх шипів виконано їхню графічну реконструкцію (рис. 1, а, 15). Відзначимо, що локальні ділянки торців зламу шипів заполіровані до блиску (рис. 1, а, 16).

Отвори в планці також рівномірно залисковані, як і залишки поверхні псалія. Можливо, один із отворів злегка розвальцьований (рис. 1, а, 3, стрілка).

Спрацьованість псалія з Кам'янки виявляється, крім усього іншого, у руйнуванні частини щитка і планки, а також — у вторинності деяких отворів. Нами запропоновано реконструкцію первинного вигляду кам'янського псалія (рис. 1, б). Через відсутність частини маленьких отворів на лівому торці щитка (рис. 1, а, 7, 8) можна припустити, що в цьому місці щиток частково втрачено. Псалій не ламався: щиток поступово завальцьовувався і край його повільно стирався. Очевидно, в районі лівого нижнього шипа щиток був трохи ширшим, оскільки спочатку цей шип був вирізаний, як і нижній правий, круглим у перетині. Знаходячись на краю виробу, лівий нижній шип стирався і залисковувався разом із ділянкою щитка.

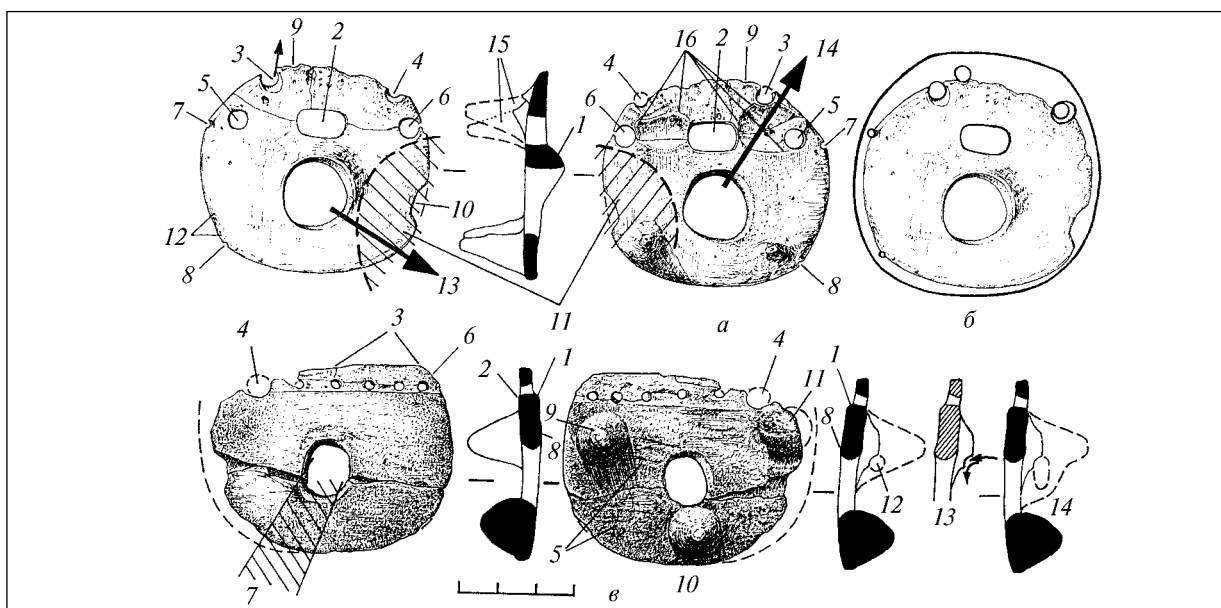

Рис. 1. Деталі виготовлення та використання псаліїв: а, б — Кам'янка; в — Богуслав

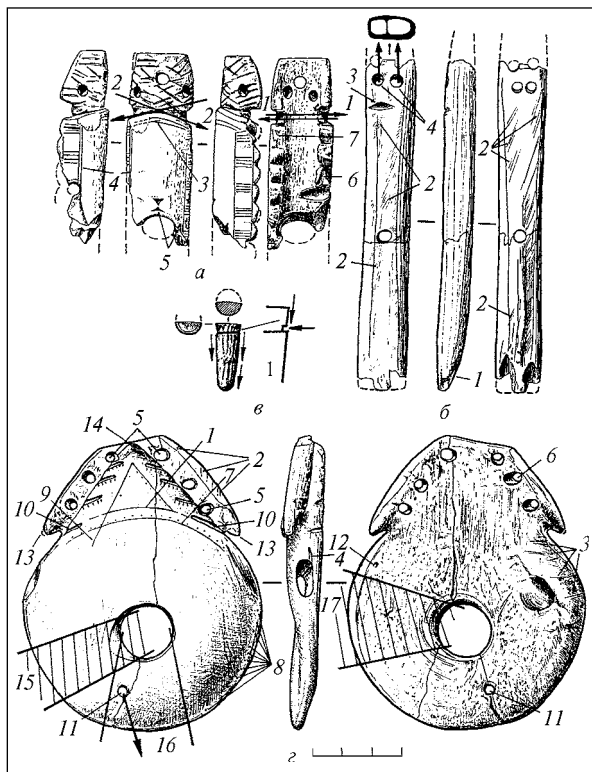

Рис. 2. Деталі виготовлення та використання псаліїв: а — Проказине; б — Рибинське кург. IX, пох. 4; в — Іллічівка; з — Поляни-І

Найбільші втрати диска кам'янського псалія фіксують у районі планки. Помічено, що саме планки щиткових псаліїв інтенсивно руйнувалися під час експлуатації (Усачук 1998а, с. 76; Усачук 2001, с. 109). Реконструкція частково збережених отворів у планці дозволила запропонувати і реконструкцію планки кам'янського псалія. На наш погляд, спочатку були просвердлені, крім овального, отвори 3, 4 і 9. Отвори 5 і 6 є вторинними, оскільки знаходяться (особливо отвір 5) на місцях утрачених верхніх шипів. Наш висновок збігається з думкою В.Д. Рибалової (Рыбалова 1966, с. 179).

Кам'янський псалій має численні аналогії у деталях оформлення щитка і планки. Маленькі отвори на краю щитка є на псаліях із Потапівського могильника (кург. 3, пох. 4; кург. 5, пох. 8) (Васильєв и др. 1994, рис. 28, 15; 33, 1), Філатовського кургану (пох. 1) (Синюк, Козмирчук 1995, рис. 9, 3), Трахтемирова (Лесков 1964, рис. 1; Hüttel 1981, taf. 2, 4, 15). Систему маленьких отворів по краях щитка виявлено і на безшипних псаліях: на оригінальному псалії із колекції А.Н. Поля¹, на дископодібному виробі з Менде (Penner 1998, taf. 8, 7). Сполучення двох

діагонально розташованих отворів на планці (рис. 1, а, 3, 9; б), що відбивають якісь особливості кріплення ременів, зафіксовані на псалії з поселення Ульмені (Oancea 1976, fig. 5, 4; Hüttel 1981, taf. 2, 15A; Boroffka 1998, abb. 8, 3), а також на безшипних псаліях з поселення Тосер (Hüttel 1981, taf. 3, 25A; Penner 1998, taf. 8, 6) і Тісафуред (Hüttel 1981, taf. 3, 24A; Penner 1998, taf. 8, 2). Додамо, що ремонт псалія — просвердлювання вторинних отворів на місці втрачених шипів — виявлено, крім кам'янського, на щиткових псаліях з могильників Криве Озеро — кург. 9, пох. 1, 2 (Усачук 2003а, с. 325—328), Кам'яний Амбар-5 — кург. 2, пох. 5, 8 (Костюков и др. 1995, рис. 22, 4; Усачук 1999, с. 99), Синташта СМ, пох. 30 (Генинг и др. 1992, рис. 114, 5; Усачук 2001—2002, с. 519).

Проказине. З розвідок 1960 р. у фондах Луганського обласного краєзнавчого музею зберігаються три вироби: фрагмент знаряддя з рогу (КП 42400), проколка з грифельної кістки коня (КП 42401) і фрагмент жолобчастого псалія (КП 42402).

Псалій виготовлено із фрагмента компактного шару розколотої трубчастої кістки великого копитного. На торці планки — сліди пиляння. Судячи з розмірів слідів, використовували типовий прийом: пиляння-перетирання беззубим лезом. Планку відокремлено від щитка теж за допомогою ретельного пиляння, причому на внутрішній стороні напрямком пиляння перпендикулярний до довгої осі виробу (рис. 2, а, 1), а на зовнішній — пиляння здійснювали у два прийоми під кутом до довгої осі псалія (рис. 2, а, 2). Шипи на торцях псалія вирізано металевим лезом. Отвори на планці просвердлено із зовнішнього боку. Свердло станкове. Ймовірно, бічний отвір у щитку також просвердлено станковим свердлом. Через значну спрацьованість центрального отвору прийоми його виготовлення не визначено.

Псалій прикрашено своєрідним орнаментом з різноманітних коротких ліній, що заповнюють усю поверхню планки. Отвори в планці просвердлено по орнаменту. Подвійні врізні поперечні лінії під планкою на щитку нанесено у два прийоми: спочатку тонким голкоподібним металевим інструментом врізано дві лінії праворуч, а потім на них лягли дві лінії ліворуч. Стик урізних ліній добре помітний (рис. 2, а, 3). Орнамент уздовж щитка також виконано у два етапи: спочатку наносили поздовжні лінії, а потім — групи коротких поперечних. Зауважимо, що на щитку ліворуч поздовжня лінія подвійна (рис. 2, а, 4). Бічний отвір у щитку просвердлено, як і отвори в планці, по орнаменту. Навколо центрального отвору зберігся майже стертий під час експлуатації псалія орнамент із двох груп урізних трикутників

¹ Зберігається в Дніпропетровському краєзнавчому музеї (№ А1021). Знайдений до 1893 р. у Наддніпрянщині (Каталог коллекции... 1893, с. 77), на півдні сучасної Дніпропетровської обл.

вершинами один до одного (рис. 2, а, 5). Швидше за все, подвоєні врізні трикутники прикрашали центральний отвір з чотирьох боків.

Псалій дуже спрацьований. Крім розвальцьованості центрального отвору і майже повної затертості орнаменту довкола нього, сильно згладжений урізний орнамент і з правого боку. Усі шипи стерті й залісковані. Під час експлуатації деякі шипи зламалися: спочатку біля бічного отвору (рис. 2, а, 6), потім — поблизу планки (рис. 2, а, 7). Псалій використовували й після втрати шипів. Подібне зафіксовано на багатьох жолобчастих псаліях (правий псалій з Комарівки, псалії з поселень Челкар, Гуселка-II, Іллічівка тощо).

Поляни-I. Чудовий безшипний псалій з Полян-I виготовлено з товстої компакти рогу. Судячи з розмірів виробу, використано досить велику пласку заготовку. Швидше за все, пластинку необхідних розмірів вирубували з лопати лосиного рогу. Після вирубки подвійну рогову пластинку розділяли на дві одинарні (пор.: Бородовський 1997, с. 82—86; 94, 98). Потім з одинарної пластинки майстер і різав псалій.

Судячи з ретельності різання круглого щитка, на заготовку попередньо циркульним різцем було нанесено розмітку окружності. Після вирізання щитка частина розмітки (рис. 2, з, 1) стала виконувати роль орнаменту. Подібні прийоми виготовлення зафіксовано й у процесі трасологічного вивчення щиткового псалія з Алакульського могильника (Усачук 2000, с. 130—131).

Полянський псалій цікавий своїми конструктивними особливостями. На більшості подібних виробів із різних регіонів фіксують деяке стоншення планки, у порівнянні з щитком (Усачук 1998а, с. 74; Усачук 1999, с. 155). На полянському псалії щиток не зовсім круглий, позаяк практично не відрізняється шириною від трикутного виступу — своєрідної псевдопланки. Роль власне витончених планок відіграють невеликі видовжені виступи з маленькими отворами по обидва боки від трикутного виступу (рис. 2, з). На бічних гранях цих видовжених планок зафіксовано сліди різання-стругання металевим лезом. На грані правої планки лезо під час різання розташовувало перпендикулярно до оброблюваної поверхні, тому залишилося багато слідів зупинок: майстер не міг зрізати занадто довгі ділянки компакти рогу (рис. 2, з, 2). Грань лівої планки підрізано поздовжніми рухами, при цьому лезо знаходилося під гострим кутом до оброблюваної поверхні. Очевидно, пластинку сировини перед різанням розм'якушували, оскільки сліди різання досить рівні (пор.: Бородовський 1989, с. 24). Проте розм'якшення заготовки передбачало, на наш погляд, лише зволоження і розпарювання, оскільки вимочування в яких-не-

будь органічних кислотах дало б можливість майстру різати псалій більш довгими рухами (пор.: Сидоров, Бородовський 1990, с. 160) і не ставити лезо майже під прямим кутом. На внутрішньому боці щитка залишилися сліди різання металевим лезом у районі бічного отвору (рис. 2, з, 3).

Після різання всю поверхню псалія по обидва боки обробили дрібнозернистим абразивом. Через сильну спрацьованість не визначено деталі виготовлення бічного і центрального отворів у щитку. Можливо, бічний отвір після свердління ще й підрізали. Очевидні сліди різання зафіксовано на краю бічного отвору (рис. 2, з, 4). Маленькі отвори в планках просвердлено ручним свердлом після стоншення останніх. Свердлили, швидше за все, із зовнішнього боку псалія, адже потрібно було бачити край трикутного виступу щитка. Свердло (його матеріал не визначено) не завжди йшло під прямим кутом до площини щитка, іноді — з невеликим нахилом, тому три отвори (рис. 2, з, 5) злегка заходять на край виступу. Зсередини всі отвори ледь розширені. Швидше за все, це робили кінчиком металевого леза, оскільки по краях одного з отворів (рис. 2, з, 6) залишилися сліди підрізання.

Полянський псалій прикрашено своєрідним орнаментом. Крім окружності-розмітки (рис. 2, з, 1), на поверхню щитка нанесено ще одну окружність (рис. 2, з, 7). Вона збереглася фрагментарно, однак немає сумніву, що друга окружність йшла по всьому периметру щитка. Ділянку між краєм щитка і другою окружністю прикрашено ретельно нанесеними тонким вістрям-голкою цятками. На лівій стороні щитка цятки, як і сама окружність, зникли під час експлуатації псалія, але на правому боці щитка — частково і дуже слабко збереглися (рис. 2, з, 8). Незрозуміло, як наносили другу окружність: вручну чи, як і окружність-розмітку, за допомогою циркуля. На алакульському псалії майстер використовував циркуль тільки для нанесення окружності-розмітки, а дві окружності орнаментального обідка акуратно прорізував вручну (Усачук 2000, с. 131). На полянському екземплярі співвідношення збережених ділянок першої і другої окружностей (рис. 2, з, 1, 7) дає підстави припустити, що і другу окружність нанесено циркульним різцем.

Після орнаментування круглого щитка майстер наніс орнаментування на поверхню трикутного виступу. Зазначимо, що ліву сторону отриманого трикутника наносили зверху вниз, від вершини до основи. При цьому вістря тонкого металевого різця-голки зірвалося, частково зайшовши на щиток псалія (рис. 2, з, 9). Усередині трикутника, уздовж його сторін, вигравіровано цятки, частина яких (особливо уздовж лівої сторони) не збереглася через поступове стирання

поверхні псалія. По краю трикутного виступу щитка металевим лезом майстер зробив вісім коротких і досить широких урізок, причому в основі виступу ці врізання повторюють вигин окружності-розмітки (рис. 2, з, 10). Із трьох пар урізань тонкими нарізками-насічками майстер зробив своєрідну орнаментальну бахрому.

У цілому, псалій виготовлено добре, однак можна, на наш погляд, відзначити деякі вади роботи майстра: не зовсім акуратно вирізано щиток і планки, нерівне різання верхнього торця трикутного виступу щитка, збій в орнаменталії. Утім, певна недбалість чи якісь помилки і збої у технології виготовлення псаліїв трапляються досить часто.

Незрозуміло, чи має якесь відношення до процесу виготовлення псалія маленький отвір у нижній частині щитка (рис. 2, з, 11), просвердлений зсередини (характер свердла не визначено). Можливо, маленький отвір має вторинний характер, як і сліди початкового свердління ще одного невеличкого отвору (рис. 2, з, 12).

Вище вже не раз згадувалася значна спрацьованість псалія. Дійсно, весь щиток і обидві планки досить сильно зализковані. Ділянки на краю щитка, торці видовжених планок, район бічного отвору зализковані до блиску. Найбільше зализковані ділянки виступів планок (рис. 2, з, 13) і вершина трикутного виступу щитка (рис. 2, з, 14). Великий отвір у щитку розвальцьований, причому напрямком спрацьованості (рис. 2, з, 15) такий само, як і на правих щиткових псаліях (Усачук 1998а, с. 77—78, рис. 2). На ділянці нижче центрального отвору щиток плавно стоншений і сліди абразиву (а також орнаменту) стерті (рис. 2, з, 16). Характер плавної спрацьованості (стирання) щитка не суперечить групі слідів, що також трапляються на спрацьованих щиткових псаліях (група II) (Усачук 1998а, с. 77—78, рис. 2). Очевидно, на полянському псалії ця група слідів (рис. 2, з, 16) аналогічна слідам II групи псаліїв середнього Дону. Відзначимо, що співвідношення ділянок слідів (рис. 2, з, 15, 16) незвичайне порівняно з подібними слідами на раніше обстежених псаліях (Усачук 1998а, рис. 2). Можливо, різний напрямок слідів спрацьованості на різних псаліях дозволить згодом реконструювати ступінь довороту псалія (пор.: Пряхин, Беседин 1998, с. 26) і розташування підгубного ремня.

Внутрішня сторона псалія теж досить сильно зализкована. Особливо сильну зализкованість, що переходить у заполірування, зафіксовано на краю щитка в районах бічного отвору і торців вузьких планок. Крім того, центральний отвір розвальцьований і спрацьований в напрямку до торця щитка (рис. 2, з, 17). Дуже невелика розвальцьованість маленького отвору (рис. 2, з,

11, стрілка) спрямована ледве праворуч і вниз. Утім, спрацьованість цього отвору досить сумнівна. На тлі дуже зношеного виробу майже повна відсутність розвальцьованості маленького отвору в щитку — зайвий доказ на користь його вторинності. Зауважимо, що зазвичай вторинні отвори в щитках псаліїв просвердлювали замість утрачених (Усачук 1996, с. 29; Пряхин, Беседин 1998, с. 26—28). На полянському псалії немає жодних полумок, що взагалі є рідкістю для поселенських знахідок деталей кінського обладунка. Можлива вторинність маленького отвору в щитку відбиває, у такому випадку, не ремонт, а спробу якоїсь, нехай дрібної, зміни в характері кінської зброї.

Сліди експлуатації свідчать про те, що псалій з Полян-I використовували досить тривалий час.

Богуслав. Псалій виготовлено із пластинки рогу. Сировину добирали ретельно: для вирізання щитка і монолітних шипів був потрібний досить товстий шар компакти. Збереженість виробу непогана: втрачено невелику ділянку щитка і планки, сильно спрацьований верхній лівий шип. На жаль, тривала експлуатація псалія знищила багато слідів процесу виготовлення.

Планка з обох боків злегка стоншена у порівнянні з щитком. Із зовнішнього боку зрізано більше (рис. 1, в, 1), із внутрішнього — менше (рис. 1, в, 2). По торцю планки зафіксовано сліди підрізання (рис. 1, в, 3). Характер леза не визначено через затертість торця. Незрозуміло також, яким лезом спочатку підправляли просвердлений центральний отвір у щитку. Маленькі отвори в планці просвердлено із зовнішнього боку (характер свердла — ?). Отвір більшого діаметра в планці (рис. 1, в, 4), ймовірно, теж було просвердлено, а потім розширено кінцем леза ножа. На внутрішній стороні псалія збереглися слабкі сліди різання (рис. 1, в, 5).

Псалій досить довго використовували, про що свідчать дуже затерті торці щитка і планки, спрацьованість шипів. Складається враження, що планка спочатку була трохи ширша і її підрізання має вторинний характер (пор.: Усачук 2001, с. 109). Збережений торець планки (рис. 1, в, 6) надщерблений. Цілком можливо, що якусь частину планки в районі торця втрачено, а попередньо вона була не тільки ширша, а й мала бічні виступи (пор.: Усачук 2001, с. 106—107)². Руйнування, ремонт і переробки планки богуславського псалія нагадують сценарій експлуатації псалія з поселення Отрожка (Усачук 2003б, с. 173—174). Великий отвір у планці (рис. 1, в, 4)

² Різні варіанти можливого первинного оформлення планки богуславського псалія примусили нас відмовитись від повної графічної реконструкції. Ми відновили лише форму щитка (рис. 1, в).

явно вторинний: він «пішов» нижче межі планки, захопивши край щитка. Центральний отвір у щитку розвальцьований униз ліворуч (рис. 1, в, 7). Можливо, отвір у щитку був облямований невисоким плавним підняттям (рис. 1, в, 8) — своєрідним ледь наміченим бортиком. Подібне підняття щитка фіксують тільки в районі верхньої частини центрального отвору; у нижній частині це підняття знівельовано.

Конусоподібні шипи дуже спрацьовані, але ступінь їхньої спрацьованості різний. Правий верхній (рис. 1, в, 9) зберігся практично повністю, тільки затертий (торець вістря локально заліскований). Нижній шип (рис. 1, в, 10) досить сильно стертий (його висота близько 0,9 см, а правого верхнього — близько 1,35 см). Найбільш спрацьований лівий верхній шип (рис. 1, в, 11). Можливо, шип зламався, але торець настільки заліскований, що сліди зламу не збереглися (висота решток шипа близько 0,4—0,45 см). Значна спрацьованість і можлива поломка лівого верхнього шипа пов'язані зі своєрідною конструктивною деталлю: в основі шипа було просвердлено отвір, залишки якого збереглися (рис. 1, в, 12). Можливо, отвір був не круглий, як показано в реконструкції (рис. 1, в, 12), а овальний, оскільки його підправляли лезом (рис. 1, в, 13, напрямок слідів різання показано стрілками). Адже саме овальні отвори в кістяній і роговій сировині виготовляли послідовним висвердлюванням круглих отворів з подальшим їх підрізанням-підправленням (Бородовский 1997, с. 88). У такому випадку майстер мав залишити нижче шипа товщу ділянку компакти (рис. 1, в, 14), а ми фіксуємо лише край овального отвору, що трохи зачепив ділянку основи шипа. На жаль, саме цей край виробу зруйновано, тому можливі два варіанти реконструкції бічного отвору псалія.

Наявність бічного отвору на богуславському псалії корелюється з напрямком спрацьованості центрального отвору в щитку (рис. 1, в, 7) і з великим отвором у планці (рис. 1, в, 4). Бічний отвір у лівому краю щитка і спрацьованість центрального отвору дають змогу інтерпретувати псалій з Богуслава як правий (Усачук 1998а, с. 77—79). Великий отвір у планці просвердлено після поломки бічного отвору. Подібний прийом ремонту, крім богуславського, зафіксовано на правих селезнівському (кург. 1, пох. 2), потапівському (кург. 5, пох. 8), кам'яновімбарському (кург. 2, пох. 8), кондрашкинському (кург. 1, пох. 1) і деяких інших псаліях (Пряхин, Беседин 1998, с. 26; Усачук 1999, с. 99—100)³. Ситуація з

бічним отвором, частково врізаним у верхній лівий шип богуславського псалія, майже така само, як і з правим псалієм з могильника Золота гора (кург. 4, пох. 1) (Матюхин 1998, рис. 2, 1), де петля бічного отвору є своєрідним лівим верхнім шипом (Усачук 2001—2002, с. 521, рис. 3, 3).

Іллічівка. Шип щиткового псалія зберігся фрагментарно. Виготовлений, швидше за все, із фрагмента товстої компакти кістки великого копитного. Виріб дуже обпалений, має інтенсивно чорний колір.

Шип виготовлено за допомогою різання й акуратного стругання металевим лезом (рис. 2, в; напрямок різання показано стрілками). Верхня частина шипа завширшки 0,3 см злегка зрізана на конус — для кращого закріплення шипа в щитку псалія — після чого основу верхньої частини шипа підрізли під кутом (рис. 2, в, 1). Плоский торець шипа на заліскованій поверхні несе сліди врізного орнаменту: на відстані майже 0,1 см від краю торця — залишки окружності (рис. 2, в). Урізний орнамент зберігся фрагментарно і дуже слабо. Очевидно, поверхня плоского торця шипа поступово стерлася. Побічним доказом того, що верхня частина шипа була трохи ширша, є той факт, що товщина верхньої частини шипа дорівнює товщині щитка псалія, а щитки, як правило, робили набагато товщі за 0,3 см. Округлий торець шипа сильно затертий і заліскований. Заліскований і торець зламу (можливо, через обпаленість виробу).

Рибинське. Псалій виготовлено з довгої кістки дрібного копитного. Епіфізи видалено. Обидва торці виробу втрачено (збереглася тільки невелика частина на одному з торців), тому не визначено, яким способом відокремлювали епіфізи. На фрагменті одного з торців —

гічний аналіз псалія, дійшла висновку «...що псалій не використовувався зовсім або був у роботі деякий незначний час» (Михайлова, Кузьмина 1999, с. 107). Нами також проведено трасологічне вивчення уварівського псалія 23 квітня 2001 р. На поверхні щитка зафіксовано досить слабкі сліди спрацьованості. Орнамент по краю щитка в районі отвору, навколо лівого верхнього шипа, трохи затертий. Від центрального отвору ліворуч униз на щитку почала утворюватися зона затертості, але ані центральний, ані боковий отвір у щитку не мають слідів спрацьованості. Дійсно, псалій використовували «деякий незначний час» як правий. У такому випадку ми констатуємо своєрідність виготовлення уварівського екземпляра: отвір на краю щитка — не результат ремонту, а первісно просвердлений по орнаменту. Майстер уварівського псалія обрав не дуже якісну пластину рогу, внутрішня поверхня щитка припала на неміцний губчастий шар. Мабуть, тому на лівому торці щитка не було вирізано боковий отвір і його функції перенесено на отвір у краю щитка.

³ Щодо отворів на краю щитка в районі верхнього лівого шипа звернемо увагу на псалій із пох. 2 кург. 11 II Уварівського могильника (Михайлова, Кузьмина 1999, рис. 17, 1). О.В. Михайлова, провівши трасоло-

сліди абразиву. Цей торець злегка стоншений (рис. 2, б, 1). Дрібним абразивом оброблені й довгі поверхні виробу (рис. 2, б, 2). У районі торця — чотири наскрізні отвори (два з них збереглися частково)⁴. Ці отвори, а також трохи більший за діаметром наскрізний отвір у центрі виробу, просвердлені станковим металевим свердлом (двома свердлами (?)). На одному з боків виробу — слід сучасного ушкодження металевим лезом (рис. 2, б, 3).

Поверхня виробу зализкована від тертя (шкіра, тканина). На парі цілком збережених отворів у районі торця зафіксовано легку розвальцьованість, що йде в бік зламу (рис. 2, б, 4, стрілки). Центральний отвір не має слідів спрацьованості.

Трасологічної інформації недостатньо для визначення функціонального призначення ри-

бинського виробу. Можливо, через пари отворів у районі торця пропускали якісь шнурки (незрозуміло, скільки отворів було на торці — дві пари чи більше?). Через саму кістку, а також центральний отвір шнурки не протягували.

Висновки. Незважаючи на мозаїчність трасологічної інформації щодо псаліїв різних типів з території України, можна дійти висновку, що вона практично аналогічна даним, отриманим під час вивчення південноуральських, поволзьких та донських щиткових та жолобчастих псаліїв. На жаль, обмаль матеріалів змушує обмежитися лише цим, досить загальним, висновком. Проте, враховуючи поступове пересування зі сходу на південний захід у процесі вивчення технологічних та функціональних ознак псаліїв (Південний Урал-Поволжя-Середня Донщина), необхідно визнати, що нечисленні знахідки найдавніших псаліїв від кінської вузди з території України — своєрідний «місток» до відомих у значній кількості угорських та румунських знахідок, трасологічне вивчення яких було б украй бажаним.

⁴ Зазначимо, що в попередніх публікаціях (Клименко 1994, рис. 1, 11; Клименко 1998, рис. 42, 6; Клименко, Цымбал 1991, рис. 5, 6) рисунки виробу з Рибинського подані з двома отворами в районі торця.

- Бобомуллов С. Раскопки гробницы бронзового века на Верхнем Зеравшане // *Stratum plus*. — СПб.; Кишинев; Одесса, 1999. — № 2. — С. 307—313.
- Бородовский А.П. Признаки размягчения исходного сырья при изготовлении костяных и роговых предметов в эпоху металлов // *Технический и социальный прогресс в эпоху первобытнообщинного строя (информационные материалы)*. — Свердловск, 1989. — С. 23—25.
- Бородовский А.П. Древнее косторезное дело юга Западной Сибири (вторая половина II тыс. до н. э. — первая половина II тыс. н. э.). — Новосибирск, 1997.
- Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Потаповский курганный могильник индоиранских племен на Волге. — Самара, 1994.
- Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей: В 2 ч. — Челябинск, 1992. — Ч. 1.
- Каталог коллекции древностей А.Н. Поля в Екатеринославе / Сост. К. Мельник. — К., 1893. — Вып. 1.
- Клименко В.Ф. Памятники культуры многоваликовой керамики в Северо-Восточном Приазовье // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э.: Материалы Междунар. археол. конф.* — Тирасполь, 1994. — С. 110—112.
- Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины. — Енакиев, 1998.
- Клименко В.Ф., Цымбал В.И. Древности родного края. — Донецк, 1991.
- Костюков В.П., Епимахов А.В., Нелин Д.В. Новый памятник средней бронзы в Южном Зауралье // *Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н. э.)*. — Самара, 1995. — С. 156—207.
- Латынин Б.А. Архаические круглые псалии с шипами // *Новое в советской археологии* // МИА. — 1965. — № 130. — С. 201—204.
- Лесков А.М. Древнейшие роговые псалии из Трахтемирова // *СА*. — 1964. — № 1. — С. 299—303.
- Матюхин А.Д. Погребение с псалиями из Саратовского Правобережья // *Древности Волго-Донских степей*. — Волгоград, 1998. — Вып. 6. — С. 60—63.
- Михайлова О.В., Кузьмина О.В. Новые памятники эпохи бронзы в Самарском Поволжье // *Охрана и изучение памятников истории и культуры в Самарской области*. — Самара, 1999. — Вып. 1. — С. 98—141.
- Пряхин А.Д., Беседин В.И. Конская узда периода средней бронзы в восточноевропейской лесостепи и степи // *РА*. — 1998. — № 3. — С. 22—35.
- Рыбалова В.Д. Костяной псалий с поселения Каменка близ Керчи // *СА*. — 1966. — № 4. — С. 178—181.
- Сидоров Е.А., Бородовский А.П. Обработка кости в лесостепном Приобье (в I тыс. до н. э.) // *Проблемы технологии древних производств*. — Новосибирск, 1990. — С. 159—172.
- Синюк А.Т., Козмичук И.А. Некоторые аспекты изучения абашевской культуры в бассейне Дона (По материалам погребений) // *Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н. э.)*. — Самара, 1995. — С. 37—72.
- Усачук А.Н. О щитковых псалиях из коллекции Тамбовского областного краеведческого музея // *Абашевская культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы степи и лесостепи Евразии: Тез. докл. междунар. науч. конф.* — Тамбов, 1996. — С. 26—29.

- Усачук А.Н. Костяные изделия кургана 1 могильника Селезни-2 (трассологический анализ) // Пряхин А.Д., Моисеев Н.Б., Беседин В.И. Селезни-2. Курган доно-волжской абашевской культуры. — Воронеж, 1998. — С. 31—39.
- Усачук А.Н. Трассологический анализ щитковых псалиев из погребений лесостепного Подонья // Археология восточноевропейской лесостепи. Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. — Воронеж, 1998а. — Вып. 11. — С. 72—81.
- Усачук А.Н. Региональные особенности технологии изготовления щитковых псалиев // Комплексные общества Центральной Евразии в III—I тыс. до н. э.: Региональные особенности в свете универсальных моделей: Материалы к междунар. конф. — Челябинск, 1999. — С. 154—158.
- Усачук А.Н. Сочетание двух традиций изготовления щитковых псалиев (на примере псалия из Зауралья) // Матеріали міжнародної археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранні середньовіччя)». — Дніпропетровськ, 1999. — С. 99—101.
- Усачук А.Н. К вопросу об орнаментации щитковых псалиев // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: Матер. междунар. науч. конф. — Саратов, 2000. — С. 130—132.
- Усачук А.Н. Конструктивные особенности планок щитковых псалиев // Проблемы археологии и архитектуры: В 2 т. Археология. — Донецк; Макеевка, 2001. — Т. 1. — С. 105—111.
- Усачук А.Н. О шипах на щитковых псалиях // *Stratum plus*. — СПб; Кишинев; Одеса; Бухарест, 2001—2002. — № 2. — С. 515—525.
- Усачук А.Н. Региональные особенности технологии изготовления щитковых псалиев (по материалам Среднего Дона, Поволжья и Южного Урала) // Петербургская трассологическая школа и изучение древних культур Евразии: В честь юбилея Г.Ф. Коробковой. — СПб., 2003. — С. 192—198.
- Усачук А.Н. Трассологический анализ псалиев могильника Кривое Озеро // Виноградов Н.Б. Могильник бронзового века Кривое Озеро в Южном Зауралье. — Челябинск, 2003а. — С. 319—332.
- Усачук А.Н. Щитковый псалий из фондов ГИМ // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном историческом музее: Тез. конф. — М., 2003б. — Ч. 1. — С. 172—174.
- Boroffka N. Bronze- und früheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen // *Eurasia Antiqua*, 1998, Bd. 4. — S. 82—135.
- Hüttel H.G. Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa // *Prähistorische bronzefunde*. — Abt. XVI. — München, 1981. — Bd. 2.
- Oancea A. Branches de mors au corps en forme de disque // *Traco-Dacica: Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie*. — București, 1976. — P. 59—75.
- Penner S. Schliemanns Schachtgräberung und der europäische Nordosten: Studien zur Herkunft der frühmykenischen Streitwagenausstattung // *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*. — Bonn, 1998. — Bd. 60.

Одержано 15.05.2004

А.Н. Усачук

ТРАССОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДРЕВНЕЙШИХ ПСАЛИЕВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье рассматриваются результаты трассологического анализа древнейших псалиев различных типов с территории Северного Причерноморья. Обработаны псалии, найденные на поселениях Каменка, Проказино, Поляны-І, Богуслав, Ильичевка, а также костяное изделие из погребения 4 кургана IX у с. Рыбинское. Выявлены и описаны детали изготовления псалиев. Кроме того, изучены следы, оставшиеся от эксплуатации изделий. Выявлено, что все представленные в статье псалии довольно долго использовались. Изделие из Рыбинского не относится к псалиям. Трассологический анализ щитковых и желобчатых псалиев с территории современной Украины входит в программу по трассологическому изучению древнейших псалиев евразийской степи и лесостепи.

А.М. Usachuk

TRACEOLOGICAL ANALYSIS OF THE EARLIEST PSALIA IN THE BLACK SEA NORTH REGION

The article discusses the results of the traceological analysis of the earliest *psalia* (cheek piece of bit) of various types discovered on the territory of the Black Sea North Region. The *psalia* under study come from the following settlements: Kamjanka, Prokazyne, Polyany-I, Bohuslav, Illichivka, and a bone item from Burial 4 of Tumulus IX near the settlement of Rybyske. The details of the *psalia* manufacturing process were revealed and described. Moreover, traces of their exploitation were studied. It was revealed that all *psalia* under study were in use for a long time. The artifact from Rybyske is not a *psalium*. Traceological analysis of plate and grooved *psalia* from the territory of the modern Ukraine represent a part of the program of traceological study of the earliest *psalia* of the Eurasian steppe and forest-steppe areas.

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КУЗНЕЧНОЙ ПРОДУКЦИИ ДРЕВНЕГО ЧЕРНИГОВА

В статье рассмотрены технологические особенности кузнечной продукции древнего Чернигова, использованы достижения археометаллографии в решении проблемы о путях формирования производственных традиций в различных землях древнерусского государства. Особое внимание обращено на серию ножей со вставками из твердого высокофосфористого железа, которые представляют оригинальную и редкую технологию изготовления клинка.

В результате многолетних комплексных исследований в области истории древнерусского металлообрабатывающего производства определены основные технические характеристики и разнообразные технологические приемы обработки железа и стали, установлена динамика их поступательного развития.

Основные методические принципы изучения технологии древнего кузнечного ремесла и исторической интерпретации технологических данных, разработанные Б.А. Колчиным, в последние десятилетия остаются неизменными. Такие перспективные направления, как рентгеноспектральный, электрозондовый микроанализ и другие спектротрические измерения, позволяющие решать вопросы распространения металлов и готовых изделий из мест их производства, в силу разных причин не получили необходимого развития.

В этих условиях изучение древней технологии обработки железа приобретает экстенсивный характер, так как значительного роста исторической информативности можно ожидать только при исследовании массовых серий кузнечных изделий разных хронологических периодов и территорий. За последнее время значительно расширилась география исследований, накоплен огромный банк аналитических данных, в результате чего появились новые перспективы для характеристики металлообрабатывающего производства Древней Руси. Наиболее существенными следует считать постановку и решение проблемы о путях формирования производственных традиций в различных землях древнерусского государства.

Многолетние исследования российских и украинских ученых позволили определить, что техническая культура кузнечного ремесла славянского и древнерусского населения Юго-Восточной Европы складывалась на основе предыдущего наследия скифской металлообработки и определенного влияния кельтской технологии, особенно заметного в поздне-римское время (Вознесенська та ін. 1996, с. 17—23, 42—60; Вознесенская 1995, с. 47—52). Техническая культура кузнечного ремесла северорусских земель, несомненно, связана со скандинавской производственной традицией, где в VII—XI вв. господствовала технология сварных многослойных лезвий

(Tomtlund 1973, с. 42—63; Pleiner 1983, с. 63—92; Arthenius 1989, с. 79—92; Lyngstrom 1995, с. 81).

На Руси инструменты с многослойными клинками наиболее характерны для кузнечной продукции тех древнерусских поселений, где зафиксировано активное славяно-норманнское взаимодействие. Прежде всего, они многочисленны в кузнечной продукции торгово-ремесленных поселений протогородского типа, возникновение и существование которых на Руси связано с бурным развитием трансевропейских торговых связей в IX—X вв. Самые ранние трехслойные ножи среди восточноевропейских древностей происходят из Старой Ладogi, где эта технологическая схема определена как основная для многослойных клинков конца VII—IX вв. (Хомутова 1999, с. 208).

В городах Северной Руси в X—XI вв. ведущей конструктивной схемой в железообработке была технология трехслойного пакетирования, что можно считать непосредственным влиянием скандинавской производственной традиции. Наиболее четко выражена эта технологическая особенность в кузнечном ремесле Новгорода Великого и городов Новгородской земли (Завьялов, Розанова 1990, с. 154—172; Розанова 1989, с. 73—76).

В технологии кузнечного ремесла южнорусских городов домонгольского времени сварные трехслойные клинки встречаются несравнимо реже, так как там преобладают другие производственные традиции. И все же заслуживает внимания факт находки в Киеве, в жилищах и культурном слое X — начала XI вв. на Старокиевской горе, 8 хозяйственных ножей, которые представляют собой известный тип узколезвийного ножа с толстой спинкой и многослойным клинком (Вознесенская 1981, с. 267—284). Находка в Киеве нескольких экземпляров трехслойных ножей (один из них в слое начала XII в.), по типу ничего общего не имеющих с вышеописанными клинками X — начала XI вв., может свидетельствовать о заимствовании этой производственной идеи кузнецами древнего Киева (Вознесенська, Паньков 2004, с. 55—68).

В связи с проблемой формирования технологических традиций в железообработке Древней Руси была исследована большая коллекция кузнечных изделий из раскопок на древнерусском поселении конца IX — начала XI вв. в с. Шестовица под Черниговом, которое относится к упомянутому кругу торгово-ремес-

ленных поселений протогородского типа, расположенных на важнейших водных магистралях.

Структурное изучение коллекции кузнечных изделий из Шестовицы (исследовано 242 предмета) позволило утверждать, что в технологии шестовицкого кузнечного ремесла выделяются две производственные традиции: одна соответствует технологическим традициям славянского населения Юго-Восточной Европы, другая — скандинавского населения Северной Европы¹.

Основные технологические характеристики кузнечной продукции Шестовицы очень близки подобным изделиям из Гнездова в Смоленском Поднепровье. По результатам исследования кузнечных изделий из курганных групп и поселения Гнездова Л.С. Розанова и Т.А. Пушкина впервые выделили две основные производственные традиции в обработке черного металла: славянскую и скандинавскую (Розанова, Пушкина 2001, с. 79).

В свете изложенного особый интерес представляет изучение техники и технологии кузнечного ремесла древнерусского Чернигова — одного из старейших русских городов, исторического центра всего Днепровского Левобережья, которому истории техники по сей день не уделяли должного внимания. Небольшая коллекция кузнечных изделий из Чернигова исследована и опубликована Г.А. Мудрицким (Мудрицкий 1992, с. 50—55).

Естественно, что железообработка древнего Чернигова заслуживает особого внимания и специально подобранной репрезентативной серии кузнечных изделий для технологического изучения, тем более что сохранность железных изделий в Чернигове позволяет это осуществить. Но судя по всему, подобная работа — задача для будущих исследователей. В наши же руки попала небольшая коллекция кузнечных изделий из раскопок И.А. Готуна в Чернигове в 2000—2002 гг. Она происходит из раскопок на посаде Чернигова: 2 ножа (ул. Толстого, 30), 2 тесла и 17 ножей (ул. Пушкина, 34 и ул. Зеленая, 13). Сюда же включены 2 ножа из раскопок В.П. Коваленко 1979 г. (ул. Лермонтова, 5). Со слов И.А. Готуна, материал преимущественно домонгольский, но вещи, найденные в нарушенном слое, могут датироваться более поздним временем.

Металлографическое изучение состояло из микроскопического исследования проб и измерения микротвердости структурных составляющих, что позволило прийти к следующим заключениям технологического характера.

Два тесла из раскопок по ул. Пушкина, 34 после взятия проб для структурного анализа прошли механическую и химическую чистку (реставратор М.А. Горникова), после чего макроисследование из-

делий и структурный микроскопический анализ позволили реконструировать технологию их изготовления.

При отковке тесла (ан. 3483) железную полосу-заготовку перегибали надвое на оправке, формируя проушину и обух, и сваривали концы. Сначала лезвие втягивали, поворачивали на 90°, а затем окончательно оформляли. Режущий край лезвия подвергали упрочнению: он насквозь цементирован и закален.

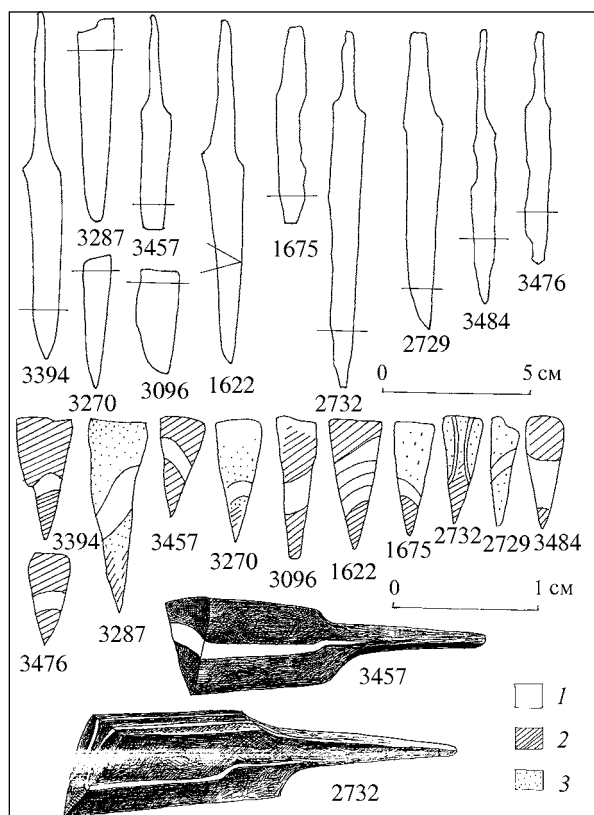
При отковке тесла (ан. 3486) из железного бруска вытягивали полосу соответствующего размера. Ее изгибали на оправке — получались проушина и обух тесла. Массивность туловища и плавный переход от втулки к лезвию обеспечивал клин, вставленный между концами полосы. Соприкасающиеся концы сваривали и расковывали в плоскости, поперечной направлению обуха. Хорошо заметно наваренное внахлест на основу тесла лезвие, которое, как показало микроскопическое исследование, было полосой кричного железа. Таким образом, лезвие тесла не было упрочнено.

Цельножелезный клинок был только у одного хозяйственного ножа (ан. 3472), цельностальной — характерен для 9 ножей (ан. 3340, 3473, 3474, 3478, 3480, 3482, 3487, 3489, 1646). Сталь сырцовая, с неравномерным содержанием и распределением углерода. Из 9 клинков 8 сохранили термообработку или ее следы. Один нож (ан. 3475) обладает насквозь цементированным и закаленным лезвием.

Два ножа (ан. 3339, 3479) имеют закаленные клинки, откованные по классической схеме трехслойного пакетирования. Следует отметить, что боковые полосы железа в клинках имеют высокую микротвердость: 297—383 и 274—322 кг/мм². По типу эти ножи можно отнести к узколезвийным с прямой и толстой спинкой. Характерная особенность этой группы клинков — использование твердого высокофосфористого железа для боковых железных полос в трехслойном клинке. Эта взаимозависимость формы изделия, технологии изготовления и определенного вида сырья очень четко прослеживается в находках из Гнездова (Розанова, Пушкина 2001, с. 80) и Шестовицы.

Шесть экземпляров ножей (ан. 3476, 3481, 3484, 3488, 3490, 1645) откованы по технологической схеме наварки стального лезвия на железную основу клинка. Все клинки термообработаны. Среди этих ножей выделяются два клинка (ан. 3476, 3484), изготовленные по технологии торцевой наварки стального лезвия с использованием прокладки высокофосфористого железа между спинкой и лезвием клинка. Микротвердость феррита этих прокладок составляет 297—322—383 кг/мм² (см. рисунок). Существует мнение, что подобные прокладки облегчали сварку твердой стали с мягким железом (Mazur, Nosek 1972, с. 291). Однако в работе А. Мазура и Э. Носек речь шла об очень специфической группе клинков, преимущественно XIII в., из раскопок средневекового Вроцлава. Это известные ножи со вставками из сварочной дамасской стали, где использование прокладок из

¹ Вознесенская Г.А. Железообработка на поселении в Шестовице. Технологические традиции // Археология и естественно-научные методы. — М., 2005. — С. 101—113.

Технологические схемы изготовления ножей со вставками из твердого феррита: 1 — железо, 2 — сталь, 3 — термообработанная сталь

твердого железа встречается довольно часто. Поскольку в ножах из Чернигова клинки имеют и лезвие, и спинку стальные, техническая необходимость в прокладке твердого железа отпадает, как и в других подобных им клинках, о которых речь пойдет ниже. Скорее всего, при полировке и соответствующем травлении клинка прокладка давала визуальный эффект и служила декоративным украшением, проходя блестящей светлой полоской вдоль клинка ножа.

Технология изготовления стальных ножей со вставками из твердого (фосфористого) железа редко встречается в древнерусской кузнечной практике. Впервые клинки с такой технологической схемой мы обнаружили при исследовании кузнечных изделий из малых городов Черниговской земли (Вознесенская, Коваленко 1985, с. 95—100), и они не привлекли к себе особого внимания. Это ножи (ан. 1622, 1675) из раскопок городищ Рябцево и Малый Листвен (см. рисунок), нож из Рябцево происходит из подъемного материала, датированного XI—XIII вв.², а нож из Малого Листвена найден в жилище второй половины X в. Микротвердость железных прокладок 254—274 кг/мм².

Технология использования твердых ферритных прокладок в клинках стальных ножей зафиксирована при исследовании кузнечных изделий, найденных на

посаде древнего Вышгорода в 1989 г. Нож из ямы XI в. (ан. 2729) имеет спинку и лезвие стальные, а между ними — прокладка твердого железа (микротвердость феррита 274—297 кг/мм²). Нож из ямы XI—XII вв. (ан. 2732) имел стальной клинок, и в нем также прослежены тонкие прокладки твердого железа (микротвердость феррита 350 кг/мм²), расположенные вдоль спинки клинка двумя блестящими полосами, и по одной полосе — вдоль боковых поверхностей клинка (см. рисунок, ан. 2732).

И когда стальной нож с ферритной прокладкой (микротвердость 254—322 кг/мм²) был обнаружен среди кузнечных изделий из древнерусского поселения Автуничи (ан. 3096), а затем четыре таких клинка (ан. 3270, 3287, 3394, 3457) из поселения в Шестовице, стало ясно, что речь идет об оригинальной технологической схеме изготовления клинка ножа с использованием вставки твердого высокофосфористого железа между спинкой и лезвием. Микротвердость феррита во вставках ножей из Шестовиц соответствует указанным номерам: 322, 322—351, 254, 383 кг/мм² (см. рисунок).

Аналогичная технологическая схема зафиксирована при исследовании ножа из раскопок в Тверском кремле, где материал датируется концом XIII — серединой XV вв. В этом случае микротвердость феррита прокладки составила 322—350 кг/мм². (Розанова, Терехова 2001, с. 109—137).

Итак, среди древнерусской кузнечной продукции известна группа ножей с оригинальной технологией изготовления клинка, которая насчитывает пока 12 экземпляров. Кроме одинаковой технологической схемы, их объединяет использование определенного вида сырья, а именно — твердого высокофосфористого железа. Большинство из рассмотренных нами ножей можно отнести к типу узколезвийных клинков удлиненных пропорций с прямой и толстой спинкой. Два из них (ан. 1675, 3394) датируются X в., один (ан. 2729) — XI в., один (ан. 2732) — XI—XII вв., один (ан. 3270) — XII в. Остальные 6 экземпляров найдены в слоях X—XIII, XI—XIII вв.

Исследованные нами ножи мы склонны отнести к наиболее ранней из возможных датировок, учитывая их тип и характер археологического памятника, откуда они происходят.

Л.С. Розанова и Н.Н. Терехова полагают, что исследованный ими нож из Тверского кремля может быть импортным, так как для древнерусского кузнечества подобная технология не характерна (Розанова, Терехова 2001, с. 109). Эта мысль имеет право на существование еще и потому, что в таких клинках использовано высокофосфористое железо, характерное для многих областей Северной Европы (Северная Германия, Скандинавия), но не Среднего Поднепровья. Вместе с тем почти все клинки со вставками из твердого железа найдены в одном регионе и, возможно, представляют собой какой-то местный прототип псевдодамасских ножей.

² Здесь и далее датировки принадлежат авторам раскопок.

Именно эта серия ножей со вставками из твердого высокофосфористого железа побудила к публикации результатов металлографического исследования небольшой коллекции кузнечных изделий из Чернигова.

Конечно, для общей технологической характеристики кузнечного производства древнего Чернигова и динамики его развития материала явно недостаточно, даже если суммировать итоги данного исследования и результаты, опубликованные Г.А. Мудрицким, к которым мы тоже имели непосредственное отношение. На сегодняшний день, исходя из 53 экземпляров кузнечных

изделий домонгольского времени, распределение технологических схем в кузнечном производстве Чернигова домонгольского времени таково: цельножелезных изделий — 23 %, цельностальных — 40 %, цементированных — 15,5 %, с трехслойным клинком — 6 %, с наварным стальным лезвием — 15,5 %³.

³ Приведенные в статье номера анализов соответствуют номерам анализов в регистрационной книге, хранящейся в отделе физико-химических исследований ИА НАН Украины.

- Вознесенская Г.А.* Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — Гл. 5. — § 1.
- Вознесенская Г.А., Коваленко В.П.* О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли // Земли Южной Руси в XI—XIII вв. — К., 1985. — С. 267—284.
- Вознесенская Г.А.* О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке // Археология. — 1995. — № 3. — С. 47—52.
- Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.П.* Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. — К., 1996.
- Вознесенська Г.О., Паньков С.В.* Техніко-технологічні особливості видобування і обробки заліза у давньоруському Києві // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 55—68.
- Завьялов В.И., Розанова Л.С.* К вопросу о производственной технологии ножей в древнем Новгороде (по материалам Троицкого раскопа) // Культура и история средневековой Руси. Материалы по археологии Новгорода: Тез. конф. — М., 1990. — С. 154—172.
- Мудрицкий Г.А.* До питання про технологію ковальського ремесла давнього Чернігова // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. — Чернігів, 1992. — С. 50—55.
- Розанова Л.С.* Технология кузнечного производства в городах Новгородской земли // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1989. — С. 72—76.
- Розанова Л.С., Пушкина Т.А.* Производственные традиции в железообрабатывающем ремесле Гнездова // Археологический сборник. Гнездово. 125 лет исследования памятника. Тр. Гос. истор. музея. — М., 2001. — Вып. 124. — С. 77—82.
- Розанова Л.С., Терехова Н.Н.* Производственные традиции в кузнечном ремесле Твери // Тверской кремль. Комплексное археологическое исследование. — СПб., 2001. — С. 109—137.
- Хомутова Л.С.* Кузнечная техника на земле древней веси в X в. (по материалам поселения у деревни Городище) // СА. — 1999. — № 1. — С. 199—209.
- Arrhenius B.* Arbeitmesser aus den Grabern von Birka // Birka II: 3. Systematische Analysen der Graberfunde. — Stockholm, 1989. — N. 79—92.
- Lyngstrom H.* Knives from the Late Iron Age in Denmark // Archaeology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeol. Symp., Sigtuna, May 1991. — Stockholm, 1995. — P. 79—82.
- Mazur A., Nosek E.* Wczesnośredniowieczne noże dziwerowane z Wrocławia // Kwartalnik historii nauki i techniki. Rok XVII, N 2. — Warszawa, 1972. — P. 291—303.
- Pleiner R.* Zur Technik von Messerklingen aus Haithabu // Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu. — 1983. — Bericht 18. — P. 63—92.
- Tomtlund J.E.* Metallographic Investigation of the 13 knives from Helgo // Early Medieval Studies. Anticvariskt arkiv. Visby. 50. 1973. — P. 42—63.

Одержано 11.06.2005

Г.О. Вознесенська

ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОВАЛЬСЬКИХ ВИРОБІВ ДАВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

Статтю присвячено технологічним особливостям ковальських виробів давнього Чернігова з використанням досягнень археометаллографії у розв'язанні проблеми щодо шляхів формування виробничих традицій у різних землях давньоруської держави. Особливу увагу приділено серії ножів зі вставками із твердого високофосфористого заліза, які репрезентують оригінальну і рідкісну технологію виготовлення клинка.

G.A. Voznesenskaya

TECHNOLOGICAL CHARACTERISTICS OF FORGED ARTIFACTS FROM ANCIENT CHERNIHIV

The article lists technological characteristics of forge products from ancient Chernihiv in view of general achievements of archaeometallography in answering the question about the ways of formation of manufacturing traditions in different regions of the Ancient Rus' State. Special attention is paid to a series of knives with hard high-phosphorous iron insets, which represent a rare and original technique of blade manufacture.

М.С. Бандрівський

ПОДІЛЬСЬКО-КАРПАТСЬКИЙ ТИП КІНСЬКОЇ УПРЯЖІ VII ст. до Р. Х.

Статтю присвячено рідкісному типу кінської упряжі західного українського лісостепу, який представлено вудилами з привареними до них псаліями та бронзовими кільцями з петельками для фіксації ременів. На основі добре датованих аналогій з Карпатського регіону із ареалу груп Векецуґ, трансільванської та Феріджеле з урахуванням аналогічних за формою деталей упряжі цього типу з території західноподільської та черепинсько-лагодівської груп виділено подільсько-карпатський тип вузди періоду HaC2, за центральноєвропейською хронологічною шкалою.

Кінська упряж — один із виразних елементів археологічних культур пізнього періоду епохи бронзи — раннього заліза на усьому Євразійському континенті. Особливо цікавим у цьому плані видається захід українського лісостепу — Поділля з прилеглими до нього Опіллям, Розточчям і Малим Поліссям, на території яких упродовж тисячоліть стикалися традиції великих цивілізацій Сходу і Заходу.

Значну увагу привертає Середнє Придністров'я — основний ареал пам'яток так званої західноподільської групи, на яких виявлено різноманітну колекцію деталей кінської упряжі (рис. 1). Подібні за формою і функціональним призначенням знахідки упряжі відомі в синхронній і територіально суміжній черепинсько-лагодівській групі, яка, фактично, є північно-західним відгалуженням західноподільської (Крушельницька 1976, с. 82—135; Крушельницька 1985, с. 133—149).

Йдеться про один із специфічних атрибутів кінської упряжі із західного лісостепу періоду HaC2, а саме — про бронзові кільця з петельками для фіксації ременів упряжі, які з'єднували їх із псаліями. Такі кільця виготовляли ливарним способом. У перерізі вони овальні або круглі, з зовнішньої сторони мають чотири або п'ять кілець-петельок (рис. 2, 2—7, 9—10) або ж плоскі лопаточкоподібні виступи (рис. 2, 1, 8).

Уперше такі кільця на зазначеній території знайдено Ізидором Шараневичем та Михайлом Грушевським під час розкопок могильника періоду раннього заліза в с. Чехи (нині с. Лугове Бродівського р-ну Львівської обл.) (рис. 2, 1—2). Дослідники віднесли ці знахідки до висоцької культури (Грушевський 1899, с. 1—22, табл. XXXI; Szaraniewicz 1931, s. 190, tabl. XXV, 24, tabl. XXV,

45). Свого часу, класифікуючи матеріали останньої, Т. Сулімирський два згадані кільця з Чехів-Лугового вважав «...бронзовими браслетиками або утримувачами волосся» ¹ (Sulimirski 1931, s. 81).

У 2002—2003 рр. реєстр таких знахідок поповнився ще трьома екземплярами, виявленими під час нових розкопок курганів західноподільської групи. Так, біля с. Теклівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., у кург. 3 під залишками знищених кам'яно-глиняних конструкцій знайдено бронзове кільце з п'ятьма петлями ² (рис. 2, 3) та інші деталі кінської упряжі, зокрема, бронзову пронизку у вигляді голівки барана з наскрізними взаємоперпендикулярними отворами в основі (Гуцал, Гуцал, Мегей, Могилов 2003, с. 91, рис. 1, 2).

Під час розкопок кург. 5 поблизу с. Сокилець Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. автором виявлено два бронзові кільця, які знаходилися по обидва боки кам'яної вимостки-платформи (рис. 2, 4, 5). Одне з кілець лежало на досить масивному скупченні кремації і зверху разом з перепаленими кістками було перекрите завалом кам'яної конструкції. Обидві знахідки — це тонкі кільця з п'ятьма кілецьками-петлями, симетрично розташованими із зовнішніх боків кілець (рис. 2, 4, 5), які були одночасно з ними відлиті в одній формі. Розмір кілець разом з петельками — 5,7 × 5,8 см, діаметр петельок — 0,9 см кожна, діаметр самого кільця — 4,3 × 4,4 см, товщина — 0,4—0,5 см.

¹ Такому визначенню суперечить замкнута форма згаданих кілець, яка не властива для браслетів, а тим більше виступи із зовнішнього боку, які унеможлилювали використання таких виробів як прикрас.

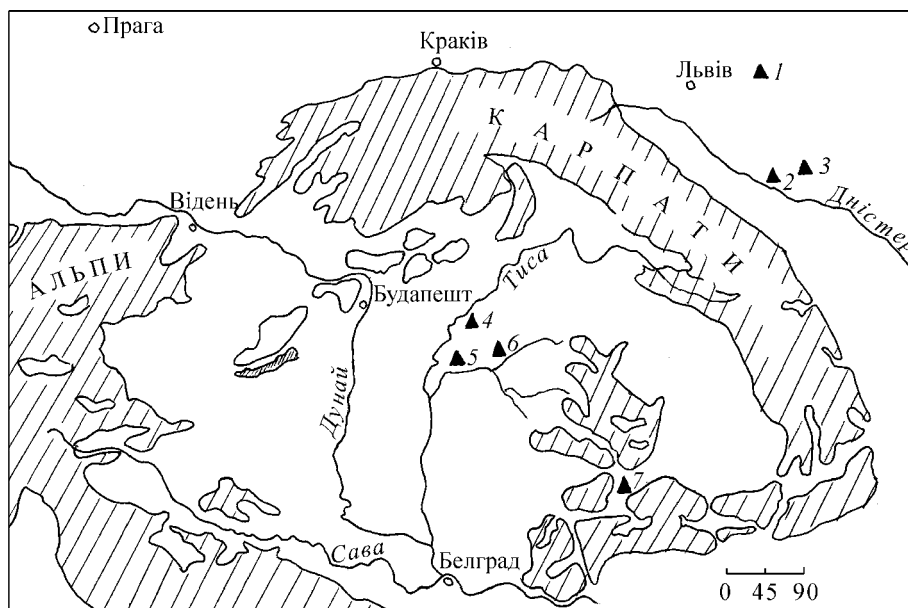
² Функціонального призначення цього кільця автори не встановили. Судячи з опублікованого рисунку і поданого на ньому масштабу, величина кільця з кург. 3 Теклівки становить близько 5,5—6,0 см.

За межами Українського Лісостепу найближчі аналогії таким кільцям (з чотирма-п'ятьма петлями) відомі на території Верхнього Потисся в пам'ятках Torokszenmiklos — Surjan та Kunszentmarton — Jaksor, що їх зараховують до групи Векерцуг (Chochorowski 1985, s. 112, abb. 38, 4, 5) (рис. 2, 6—7), а також на пам'ятці Aiud

у Трансільванії (Vasiliev 1980, pl. 16, 18) (рис. 2, 8, 9) і в групі Феріджеле (Vulpe 1967, pl. XVI, 5) (рис. 2, 10). Бронзові кільця такої форми розглядаються дослідниками як елемент кінської упряжі (zaumzeugringe).

Кільця, які мали по п'ять петельок із зовнішніх боків були призначені для фіксації нащічного і

Рис. 1. Карта поширення деталей кінської упряжі подільсько-карпатського типу VII ст. до Р. Х.: 1 — Чехи/Лугове, 2 — Теклівка, 3 — Сокілець, 4 — Törökszentmiklós, 5 — Kunszentmarton-Jaksor, 6 — Aiud, 7 — Curtea-de-Arges

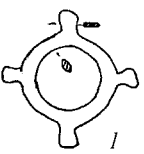
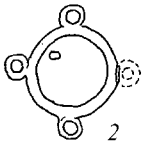
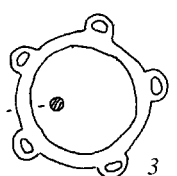
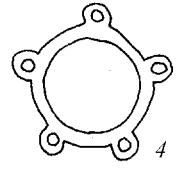
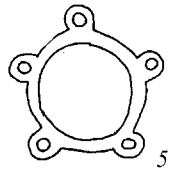
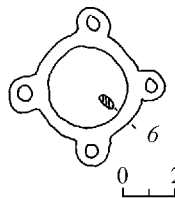
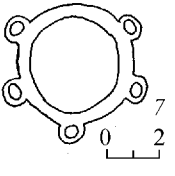
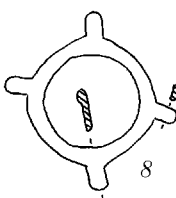
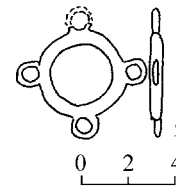
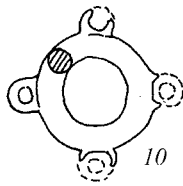
Групи				
Західноукраїнського Лісостепу		Карпатський регіон		
Черепинсько-лагодівська	Західноподільська	Векерцуг	Трансільванська	Феріджеле
 1 2	 3 4 5	 6 7	 8 9	 10

Рис. 2. Верхні й нижні кільця кінської вузди VII ст. до Р. Х. на заході Українського Лісостепу: 1 — Чехи/Лугове (за: Шараневич, Грушевський 1899; 1900), 2 — Теклівка, кург. 3 (за: Гуцал, Гуцал, Мегей, Могилов 2003), 4, 5 — Сокілець, кург. 5 (розкопки автора 2003 р.), 6, 7 — група Векерцуг (за: Хохоровський 1985), 8, 9 — трансільванська група (за: Васильєв 1980), 10 — група Феріджеле (за А. Вульте)

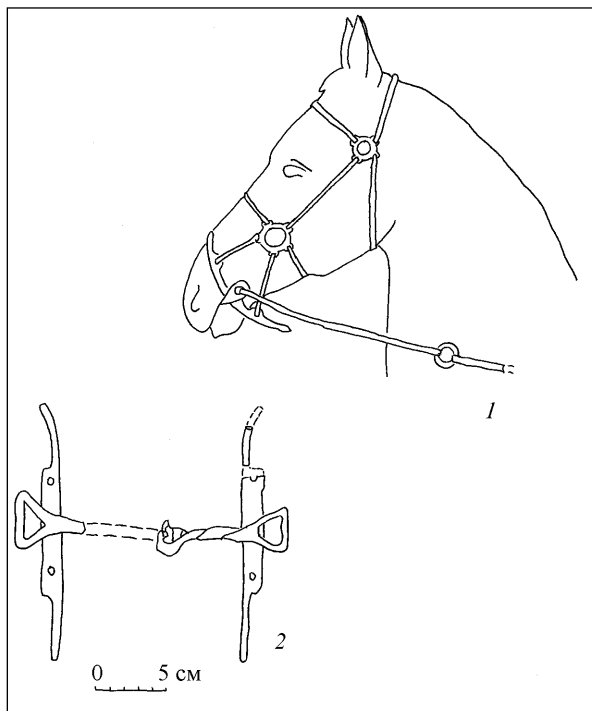

Рис. 3. Реконструкція кінської вузди (1), (за: Хохоровський 1985) та залізні вудила з привареними до них псаліями з кург. 2 Перебиківців (2), (за: Смирнова 1979)

намордного ременів за допомогою двох протилежних петельок; одну, задню, петельку використовували для поєднання з кільцем, яке утримувало суголовний, налобний і підборідний ремені, а дві інші петельки з'єднували ременем з двома крайніми отворами у псаліях (рис. 3).

Бронзовим кільцям з петельками з зовнішньої сторони відповідали переважно залізні вудила з наглухо привареними до них стрижнеподібними псаліями. У літературі їх іноді називають вежерцугським типом (Смирнова 1979, с. 50, табл. XX). Пару залізних вудил з привареними до них псаліями знайшла Г. Смирнова в кург. 2 неподалік Перебиківців на Північній Буковині (Смирнова 1979, с. 48—50, рис. 9, 4). Про те, що перебіковецькі псалії з вудилами не є імпортом, а виготовлені місцевими майстрами, свідчить стременоподібне закінчення вудил, яке в тогочасних культурних спільнотах Карпато-Балканського регіону, як правило, не використовували.

Зростаюча кількість знахідок кінської вузди зазначеного типу в Середньому Придністров'ї та прилеглих областях українського лісостепу і ймовірність їх місцевого виробництва дозволяють відмовитися від назви «вежерцугський тип». Швидше за все, на різних територіях і в середовищі різних культур тут поширилася більш чи менш однотипна кінська упряж, елементами якої й були бронзові кільця з петельками та зварені одне з одним вудила з псаліями. Цей технологічний прийом застосовували і на Нижньому По-

дунав'ї (Феріджеле), і у Трансильванії (Аюд), і на наших землях, про що свідчать знахідки з кург. 2 Перебіковець на Середньому Придністров'ї. Виявлення частин упряжі такого типу у вигляді двох бронзових кілець із верхнього горизонту поховань на могильнику у Чехах-Луговому (рис. 2, 1, 2) дає змогу передбачати, що суцільно з'єднані способом зварювання псалії з вудилами будуть виявлені також на Опіллі, Розточчі та Малому Поліссі, де на той час проживали носії черепинсько-лагодівської групи. Отже, кінську вузду такого типу виготовляли і поширювали на Нижньому Подунав'ї, Центральних Карпатах і Поділлі зовсім не носії групи Вежерцуг і далеко за межами території згаданої невеличкої групи населення.

Цей спосіб упряжі принципово відрізнявся від кінської упряжі тогочасних меотських племен Передкавказзя та гелонського (?) населення Середнього Придніпров'я. Тому більш справедливим, на наш погляд, називати цей тип кінської вузди подільсько-карпатським, епонімами для якого слугують не окрема група пам'яток, а дві природно-географічні області, на території яких цей тип вузди був найпоширенішим.

Основні ознаки кінської вузди подільсько-карпатського типу такі: 1) наявність пари кілець з чотирма симетрично розташованими петлями або лопаткоподібними виступами, якими з'єднували суголовний, налобний і підборідний ремені (так зване верхнє кільце); 2) наявність кілець з п'ятьма петлями, якими фіксували нащичний і намордний ремені, а також за допомогою ще двох ременів поєднували із псаліями, а з протилежного кінця — з нижньою петлею «верхнього кільця» (рис. 3); 3) у поєднанні псалія з вудилами використовували специфічний технологічний прийом — зварювання.

Наведений матеріал дає підстави припускати, що між населенням Поділля, Малого Полісся і Розточчя (яке ми, вслід за А. Мелюковою, ідентифікуємо з неврами, а саму територію — з історичною Невридою) та племенами Карпато-Дунайського регіону (геродотові агатирси) існували тісні зв'язки і взаємовпливи культур. Інтеграція, яка пронизувала різні сфери цих двох територіально-суміжних регіонів і яскравим прикладом якої є зазначений тип кінської вузди, проіснувала недовго. Її фінал припадає приблизно на кінець VI ст. до Р. Х., коли політичний центр Скіфської держави був перенесений з Передкавказзя в Українське Причорномор'я. Експансіоністський характер останньої, а також низка інших зовнішніх факторів (перське вторгнення) змусили населення Невриди і агатирське суспільство розробляти нові способи співжиття і, мабуть, нерідко — протистояння, із завжди неспокійним кочівницьким світом українського степу.

- Грушевський М.* Похоронне поле в Чехах // Зап. НТШ. — Львів, 1899. — Т. 31. — С. 1—22.
- Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилов О.Д.* Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі // Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 91.
- Крушельницька Л.І.* Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976.
- Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1985.
- Смирнова Г.И.* Курганы у села Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // Тр. Гос. Эрмитажа. — Л., 1979. — Т. 20. — С. 50.
- Chochorowski J.* Die Vekerzug-kultur. Charakteristik der funde. — Warszawa; Krakow, 1985.
- Sulimirski T.* Kultura wysocka. — Krakow, 1931.
- Szaraniewicz I.* Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku // Teka konserwatorska. — Lwow, 1900.
- Sulimirski T.* Kultura wysocka. — Krakow, 1931.
- Vasiliev V.* Scitii agatirsi pe teritoriul Romaniei. — Cluj; Napoca, 1980.
- Vulpe A.* Necropola Hallstattiana de la Ferigile. — Bucuresti, 1967.

Одержано 20.05.2004

М.С. Бандриwski

ПОДОЛЬСКО-КАРПАТСКИЙ ТИП КОНСКОЙ УПРЯЖИ VII в. ДО Р. Х.

В статье рассмотрен один из редкостных типов конской упряжи западной украинской лесостепи, представленный удилами с приваренными к ним псалиями и бронзовыми кольцами с петельками для фиксации ремней. На основании хорошо датированных аналогий из карпатского региона, ареала групп Векерцуг, трансильванской и Фериджеле с учетом аналогичных по форме деталей упряжи этого типа с территории западноподольской и черепинско-лагодовской групп выделено подольско-карпатский тип узды периода HaC2 по центрально-европейской хронологической шкале.

M.S. Bandrivs'kyj

PODIL-CARPATHIAN TYPE OF HARNESS FROM 7TH C. BC.

One of the rare types of harness on the west of Ukrainian Forest-steppe Zone is viewed in the article. The harness is represented by bit with cheekpieces welded and circles with loops for belts fixing. The new Podil-Carpathian type of bridle from the period HaC2 (according to Central-European chronological scale) has been singled out. That was based on well dated analogues from the Carpathian region, areas of groups named Vekertsug, Transilvanian and Firegele, and guided by similar in form details of harness of this type from the territory of West-Podil and Cherepyno-Lakodovska groups.

Г.Ю. Івакін, В.Г. Пуцко

ПАМ'ЯТКИ ПЛАСТИЧНОГО МИСТЕЦТВА З РОЗКОПОК ВЕРХНЬОГО КИЄВА 1998—2001 рр.

Статтю присвячено пам'яткам художнього ремесла давньоруського часу з розкопок останніх років на території Верхнього Києва.

Дослідження відомих творів образотворчого мистецтва XI—XIII ст., колекція яких поступово збагачується за рахунок нових знахідок, дає змогу дедалі адекватніше оцінити роль давнього Києва в цій галузі. Майже кожна з нововіднайдених пам'яток потребує своєчасного вивчення і запровадження до наукового обігу. Деякі знахідки навіть здатні змінити загальні уявлення про розвиток давньоруського художнього ремесла з огляду на високу майстерність виконання і належність до певного історико-культурного комплексу, що дозволяє успішно подолати ізолюваність, властиву багатьом цінним пам'яткам, знайденим наприкінці XIX ст. Утім, і сьогодні трапляються випадки, коли твір потрапляє до рук дослідника мало не з казковим «родоводом».

Останні десятиліття виявилися досить багатими на визначні твори середньовічної доби, які відразу посіли місце серед загальновідомих пам'яток. Чи не найбільше привернув до себе увагу монументальний шиферний рельєф з території Михайлівського Золотоверхого монастиря, на якому зображено у вигляді вершника св. Євстахія Плакиду (Івакін, Пуцко 2000, с. 160—168). Знахідка інспірувала чимало розвідок, часом протилежних за висновками. Опубліковано низку кам'яних іконок, частина яких історично пов'язана з Києвом (Боровский, Архипова 1991, с. 119—131; Пекарская, Пуцко 1991, с. 131—158; Пекарская 1996, с. 363—368). Стала можливою більш докладна характеристика київського художнього ремесла початку XIII ст. — періоду його розквіту (Пуцко 1997в, с. 315—326). Нові археологічні матеріали вже залучено до історії української культури.

Наразі потребують спеціальної уваги недавно знайдені твори пластичного мистецтва, виконані місцевими й іноземними ремісниками з каменю та металу. Серед цих знахідок є досить незвичайні.

© Г.Ю. ІВАКІН, В.Г. ПУЦКО, 2005

Кам'яне різьблення. У 1998 р. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, за 30 м на південь від його собору, у заповненні будівлі № 3 кінця XII — першої половини XIII ст., що виконувала господарські або виробничі функції, знайдено чимало різноманітних речей того часу. Серед них також виявлено шліфовану кам'яну сокиру доби енеоліту.

Знахідка розколота, збереглася лише її більша частина (рис. 1, 1, 2). Сокиру виготовлено з надзвичайно міцного каменю (близько 5—5,5 за шкалою Мооса) сіро-зеленого відтінку (Івакін, Чернецов 2002, с. 521—532). Розмір знайденої речі: 5,1 × 3,4 × 2,2 см. Верхня її частина має додаткові отвори та круговий паз для окуття, щоб закріпити металеву оправу для ланцюжка або мотузки (рис. 1, а, б).

Гідним подиву стало те, що обидві сторони прадавнього виробу прикрашено різьбленими зображеннями Богоматері Великої Панагії і св. першомученика і архідиякона Стефана заввишки близько 3,7 см. Іконографічний образ цілком відповідає візантійській мистецькій традиції, жодних відхилень від якої не зафіксовано. Щоправда, голова Богородиці щодо її фігури здається завеликою, але це могло бути успадкованим від певного взірця, адже постать св. Стефана струнка і бездоганна за малюнком, а тому не доводиться зазначену особливість пояснювати індивідуальною манерою майстра. Виконання цих образів, певно, пояснюється бажанням узгодити прадавній амулет з християнським звичаєм. Якоюсь мірою це нагадує нанесення близько 1128 р. зображень хреста з написами на культових Двінських, або Борисових, валунах з метою знешкодження їхнього язичницького впливу чи значення (Рыбаков 1964, с. 26—27, табл. XIV, № 20—22; Пуцко 1996в, с. 57—65). Це ж можна констатувати щодо Рогволодового каменя (дольмена) з написом від 7 травня 1171 р. (Рыбаков 1964, с. 33, табл. XV, 1).

Напевне, можливі й інші пояснення. Зокрема, слід зауважити, що св. Стефан був каменований

за віру в Христа (Діян. VII: 54—60), а пам'ять про нього церква пов'язала зі святом Різдва Христового, коли з великим пієтетом оспівує Воплочення Божого Сина. Це таїнство Воплочення яскраво відтворює образ Богоматері Великої Панагії. Уже з огляду лише на це й зв'язок між означеними зображеннями їхнє поєднання не можна вважати випадковим. У церковній поезії відомий вираз «камінь нерукосічний», пов'язаний саме з Богородицею, адже йдеться про те, що «красугольний отсічеся, Христос, совокупивий разстоящаяся естества».

За візантійським матеріалом, періодом найбільшого поширення образу Богоматері у вигляді Оранти з медальйоном, в якому зображено Христа-Еммануїла, є XI—XII ст. (Кондаков 1915, с. 103—112). Найкращою іконографічною аналогією для київського різьблення є константинопольський мармуровий рельєф XI ст. із Влахернської купальні, перевезений хрестоносцями в 1204 р. до Венеції, де він й досі прикрашає церкву Санта Марія Матер Доміні (Lange 1964, s. 52, taf. 6). Варто також зауважити поєднання цього образу в творах візантійського іконопису з фігурами різних святих, у тому числі й архієпископа Стефана (Sotiriou 1956, fig. 158, 231). Хроніка ченця Звіфальтенського монастиря Ортліба, складена до 1141 р., сповіщає, що якийсь візантійський володар віддав свою дочку за руського князя, яка повезла з собою різні коштовності та реліквії, серед яких була також рука св. Стефана (Линниченко 1884, с. 67—68). Якщо йдеться про Святополка Ізяславовича, то мощі могли опинитися саме в Михайлівському Золотоверхому монастирі. Проте думка про візантійську дружину князя — Варвару — залишається лише гіпотезою.

Зображення Богоматері Великої Панагії та св. Стефана настільки поширені, а їхня іконографія так уніфікована у візантійському мистецтві, що намагатися довести залежність від конкретних взірців той чи інший твір є майже даремною справою. Досить порівняти зображення св. Стефана на кам'яній сокирі з відомою михайлівською мозаїкою (близько 1108 р.), аби в цьому переконалися (Лазарев 1966, с. 69—71, табл. 59—62). Передусім по-іншому зображено правицю з кадилом. Зауважимо, що зображення св. Стефана у візантійському кам'яному різьбленні не було популярним. Це підтверджує аналіз сюжетів стеатитових іконок. Відзначимо, що відомий лише один твір київського кола кінця XII — початку XIII ст. з напівфігурами Богоматері Замилування і святого архієпископа, помилково означеного у супровідному написі як «Никола» (Николаева 1983, с. 50, табл. 2, 9, № 12).

Кам'яні іконки з постатями Стефана і Миколи стають відомими в Новгороді лише з кінця XIII — початку XIV ст., але вони мають своїм

взірцем київський керамічний образок початку XIII ст. (Пущко 1996а, с. 152, рис. 1, 9).

Отже, фігури святих, зображені в XII ст. на ритуальній кам'яній сокирі доби енеоліту, цілком імовірно вказують на початок іконографічної традиції. За манерою виконання вони нагадують візантійські ікони-менології з їх фронтальними вишуканими постатями (Sotiriou 1956, fig. 126—143). Слід підкреслити, що різьблені зображення Богоматері Великої Панагії і св. Стефана на кам'яній поверхні виконано не лише майстерно, але й з використанням відповідних виразних засобів. Позначено лише суттєві деталі, а графічно сплюснений рельєф тут став чи не найбільш доречним. Ліворуч від постаті Богоматері розташовано її монограму — МР (інша частина зникла разом з втратою деталі німба, коли розколото камінь); зображення архієпископа супроводжено колончастим написом: СТЕ/ΦΑΝΟΣ, в якому втрачено початок з означенням «святий» за звичайною грецькою формою. У написанні імені застосовано лігатуру ΑΝ, з винесенням другої літери вище за першу. З епіграфічних ознак форма літери Α стає відомою за датованими написами з останньої чверті XI ст. і, поступово змінюючи пропорції до більш присадкуватих, існує аж до другої чверті XIII ст. Проте іконографія і стиль тут разом з усіма особливостями згаданого напису швидше свідчать на користь першої половини XII ст.

Особливістю обох зображень є те, що їх рельєф не піднімається над поверхнею, а навпа-

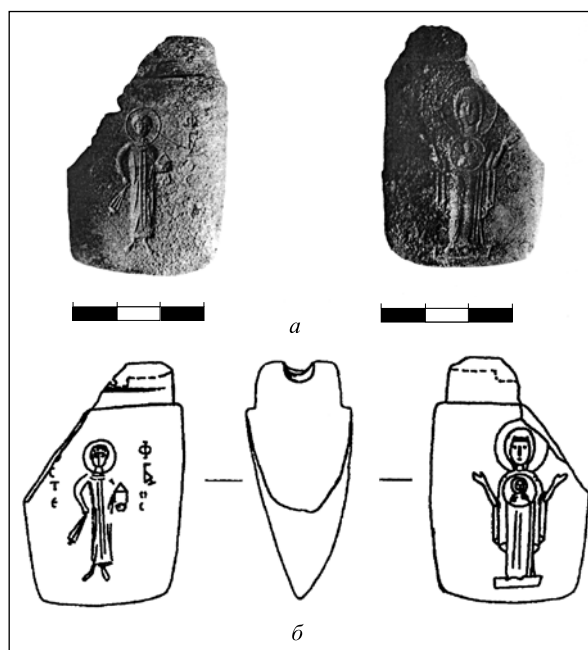

Рис. 1. Енеолітична сокира із зображенням Богоматері Великої Панагії та св. Стефана: а — фотографія; б — малюнок. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир, 1998 р. Перша половина XII ст.

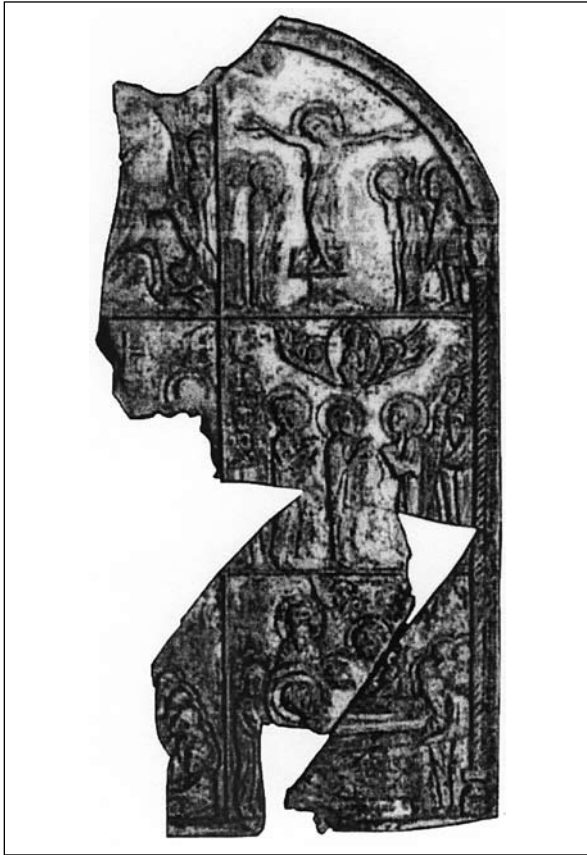

Рис. 2. Іконка-диптих із зображенням композицій з циклу євангельських свят. Київ, вул. Велика Житомирська, 20, 2001 р. Близько 1200 р. Візантія. Сланець, різьблення, позолота, поліхромія

ки, заглиблений, як це властиво гемам. Приклади таких витворів містить, зокрема, середньовічна гліптика, в тому числі візантійська (див.: Volbach 1974, s. 199—204; Ross 1962, p. 94—98, pl. LVII, LVIII; Beckwith 1972, s. 13—14. Fig. 1, 2). Серед відомих речей чи не найцікавішою у цьому випадку є гема з написом Анни (сардонікс Національної бібліотеки в Парижі), яку традиційно датують 1083—1150 pp., хоч і була пропозиція віднести її до початку IX ст. (Wentzel 1968, s. 1—11, taf. 1—111). За стилем вона подекуди наближається до різьблення, знайденого в Києві, хоча є і розбіжності, обумовлені взірцем й індивідуальною манерою майстра. Такою ж мірою обидві ці пам'ятки стилістично близькі до виконаних технікою виїмчастої емалі зображень Марка Печерника на хресті кінця XI ст. (Пуцко 1987, с. 217—229). Проте все це пов'язано зі столичним, царгородським, колом, у належності до якого різьбяр, який виконав зображення на поверхні енолітичної сокири, не доводиться сумніватися.

На початку XII ст. на Русі візантійський майстер виконав відомий суздальський змійовик з яшми з різьбленими композиціями за типом гери (Залесская 1974, с. 184—189; пор. також: Рындина 1972, с. 217—234; Медынцева 1991, с. 134—148).

Твори власне давньоруської дрібної кам'яної пластики до початку XIII ст. не відомі, а пропонувані для окремих речей датування XI—XII ст. виявляються надто довільними (Пуцко 2003в, с. 89—95). Адже художньої обробки твердого напівдорогоцінного і дорогоцінного каменю не було ще кілька століть. Це не дивно, оскільки не таке вже й велике число відомих візантійських камей і гем, навіть враховуючи їх середньовічні західноєвропейські імітації (Wentzel 1959, s. 9—21; Wentzel 1962, col. 286—293; Wentzel 1975, s. 498—505; Wentzel 1976, s. 903—927).

Під час археологічних розкопок 2001 р. Старикиївської експедиції (керівник І.І. Мовчан) на вул. Великій Житомирській, 20 знайдено фрагментовану іконку (рис. 2) розміром близько 12,8 × 8,8 см, виготовлену зі світлого сланцю трохи блакитнуватою (бірюзовою) відтінку. Товщина кам'яної пластинки становить 0,3—0,6 см (Мовчан, Климовский 2002/1, с. 21—23; Климовський 2001; Архипова 2004, с. 8—11). Твір розколото на кілька фрагментів, які разом утворюють частину диптиха з майже напівкруглим завершенням, площу якого заповнено розташованими попарно в три ряди шістьма композиціями євангельського святкового циклу, а саме: В'їзд до Єрусалиму, Розп'яття, Зішестя в ад (Воскресіння), Вознесіння, Зішестя Святого Духа, Успіння. Обрамлення виконано у вигляді вузької арки, що спирається на тоненькі кручені колонки зі спрощеними базами і капітелями. Такий розподіл сюжетів, напевно, передбачає на іншій частині диптиха зображення Благовіщення, Різдва Христового, Стрітіння, Богоявлення, Преображення, Воскресіння Лазаря.

Прикладом тут може бути пластинка диптиха XII ст. в Кіті біля Ларнаки на Кіпрі (Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 159—160, pl. 39, № 62). Іконки цієї стилістичної групи досить різноманітні за іконографією, часом з композиціями на одній пластині, на жаль, здебільшого репрезентовані фрагментами, до того ж досить дрібними (Kalavrezou-Maxeiner 1985, pl. 31—43). Ці кам'яні диптихи генетично пов'язані з більш ранніми, X—XI ст., виготовленими зі слонової кістки. Склад і розташування композицій на них іноді інші. Наприклад, витвір з колишньої збірки О.П. Базилевського передбачав послідовність євангельських подій, де створи сприймалися як єдине ціле (Искусство Византии 1977, с. 98, 100, № 585).

Фрагмент знайденої частини диптиха має задовільно збереженими лише розташовані праворуч три композиції: Розп'яття, Вознесіння й Успіння. Рештки трьох інших композицій усе ж дають змогу розпізнати сюжет за характерними деталями.

З відомих стеатитових рельєфів зазначеної групи повний цикл, до того ж доповнений зображенням Христа у славі, містить лише єдина велика

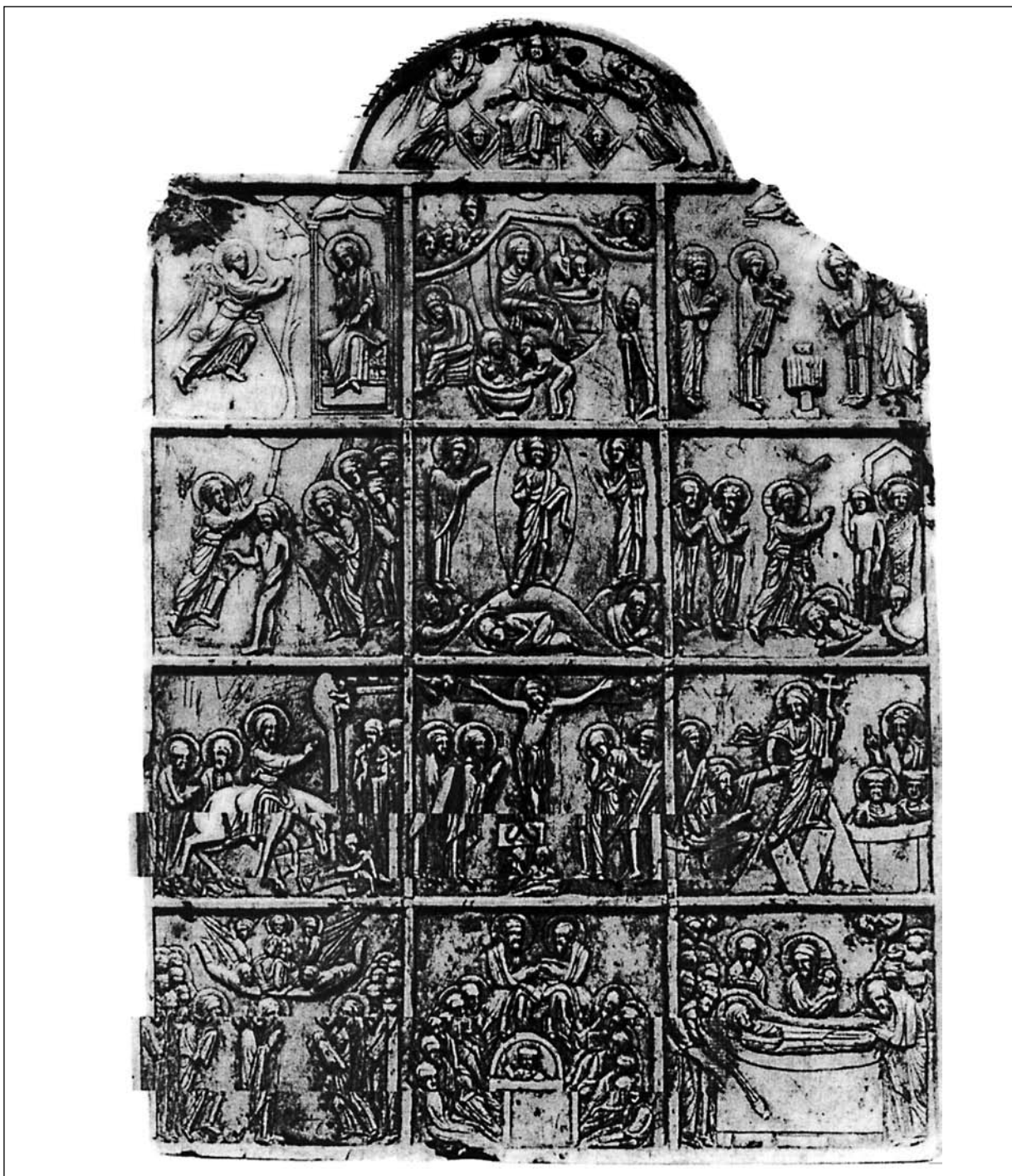

Рис. 3. Ікона із зображенням Христа у славі та циклу євангельських свят. Толедо, соборна скарбниця. Близько 1200 р. Візантія. Стеатит, різьблення

(30,6 × 23,0 см) ікона зі скарбниці собору в Толедо (Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 143—1150, pl. 31—33, № 52). Сюжети її нижньої частини тематично відповідають композиціям київської знахідки, які навіть виконано за тією самою, щоправда, дещо спрощеною у деталях, схемою (рис. 3). Це можна проілюструвати на прикладі будь-якої сцени: майже всюди кількість діючих осіб зменшено, постаті менш вишукані, іноді розташовані з помітним порушенням симетрії у побудові загальної

схеми. Особливо такі відхилення помітні у трактуванні Розп'яття, яке до того ж розташовано в клеймі з незручним абрисом, що, власне, і змушує посунути хрест ліворуч, а також збільшити відстань між фігурами на передньому плані. Подібні особливості притаманні й іншим композиціям. У цілому, фігури з київської знахідки статичні, на відміну від вишуканих та рухливих постатей ікони з Толедо. Художній стиль цього твору наближає його до 1200-х рр., і не виключено, що різьблення також ви-

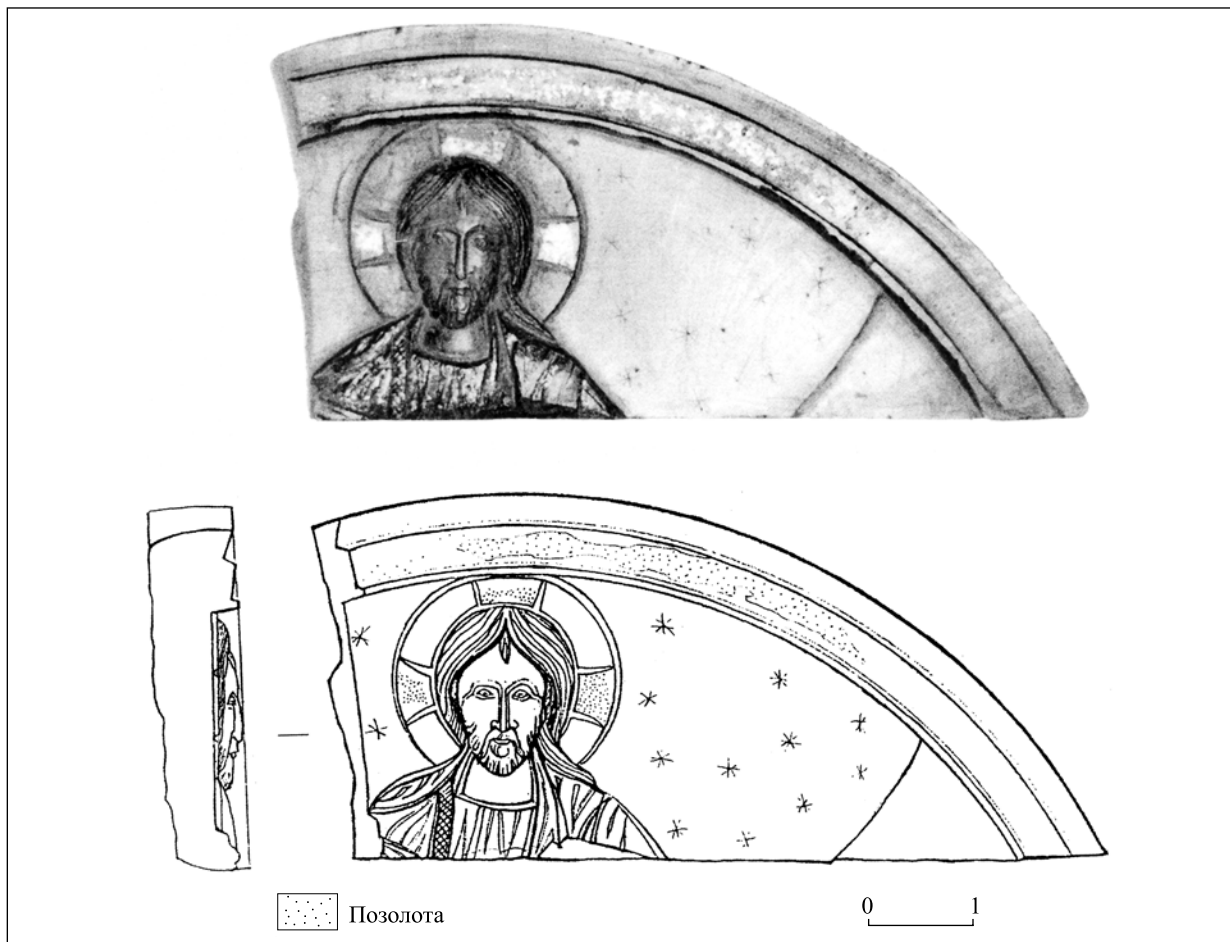

Рис. 4. Іконка з погруддям Христа (фрагмент). Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир, 1998 р. Середина XII ст. Візантія. Стеатит, різьблення, позолота, поліхромія

конано вже на початку XIII ст. Твори цього періоду за іконографією і стилем ще майже цілком належать попередньому століттю, точніше — його останній фазі мистецького розвитку. Отже, не виключено, що київська знахідка є витвором грецького ремісника з числа тих, котрі після 1204 р. осіли в Києві. Первісно різьблення було розписано й позолочено, адже поліхромія наближала його до традиційного малярського твору. Вже згадані уламки стеатитових візантійських іконок з темами дванадцяти євангельських свят надто різняться за своїм мистецьким рівнем. Серед них варто відзначити фрагмент розміром $8,0 \times 6,5$ см, знайдений у Берліні, за типом оформлення подібний не лише до іконки в Кіті, але й до недавно виявленої у Києві (Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 160—161, pl. 39, № 63). Тут не йдеться про те, що це могли бути частини одного диптиха, але що вони вийшли з однієї майстерні — цілком імовірно.

Фрагмент ще однієї стеатитової іконки знайдено в 1998 р. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря під час дослідження будівлі № 10. Уламок розміром $3,6 \times 7,3$ см становить частину півкруглого завершення іконної пластини завширшки близько 12 см, завтовшки

$0,45—0,6$ см. Твір мав рельєфне обрамлення $0,8$ см завширшки, разом з яким товщина пластини тут становила до $0,85$ см (рис. 4, а, б).

На рівній поверхні вельми ретельно обробленої (на відміну від зворотного боку) пластини знаходиться рельєфне погруддя Христа. Воно майстерно змодельоване, з чудовим розумінням виразності пластичного мистецтва в його елітарному варіанті. Бездоганий малюнок сполучено з вишуканими різьбленням й поліхромією. Обличчя класичного типу, з тонкими рисами, короткою бородою, довгими пасмами волосся, кінці яких відкинута на ліве плече. Голову оточує німб із золоченими кінцями вписаного хреста звичайного візантійського варіанта. Складки хітона і краї гіматія, що вкриває праве плече, лише підтверджують суто скульптурний підхід різьбяра до іконного зображення. Тло, колись, певно, блакитне, рясно вкрите зірками, означеними тонкими врізними лініями, що перетинаються. Одяг і рельєфну смугу обрамлення позолочено.

За характером контуру верхньої частини фігури Христа можна уявити положення розведених рук, якими він неначе благословляє чи увінчує святих. Це дуже давній мотив християнської іко-

нографії, засвідчений, зокрема, мозаїками в Паренцо, базиліку якого завершено в 543 р. (Мирковић 1974, с. 176—177, сл. 43, 44). Сюжет благословення Христом святих воїнів, зображених зі зброєю (списами і щитами), у позі моління, стає відомим за візантійськими моливдовулами і стеатитовими іконками XII ст.: на них переважно зображено Георгія й Димитрія (Банк 1871, с. 46—52). На превеликий жаль, такі рельєфні композиції здебільшого відомі у фрагментованому вигляді (Kalavrezou-Maxeiner 1985, pl. 15, 6, 7, № 5—7, 24a, 25, 26), і твір з Берліна є рідкісним винятком (Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 178—179, pl. 49, № 100). Ще один варіант зображує фронтально репрезентованих святих воїнів з погруддям Христа вгорі (Kalavrezou-Maxeiner 1985, pl. 13—16, № 21, 22, 27, 28). Тут може їх бути двоє, троє і навіть більше, як це вгадується на унікальній фрагментованій іконці з Агари в Грузії, на якій напівфігура Христа, який благословляє обома руками, доповнена зображеннями Богородиці й святих у молінні (Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 113—114, pl. 14, № 23). За поодинокими винятками, такі іконки є творами візантійської пластики XII ст.

Київська знахідка за усіма іконографічними та стилістичними ознаками належить до кращих взірців саме того часу і, безперечно, має царгородське походження. Імовірно також, що вона є частиною композиції благословення двох святих воїнів. З огляду на це виникає ще одне питання: чи не є цей фрагмент частиною тієї самої композиції, що й фрагментоване зображення св. Георгія з давніше знаних київських старожитностей? Останнє, як відомо, має розмір $8 \times 5,3$ см (Ханенко 1907, с. 33, 44, табл. XXXVIII, № 25; Kalavrezou-Maxeiner 1985, p. 116, pl. 15, № 25). Не доводиться, звичайно, наполягати на цілковитому ототожненні обох фрагментів, тим більше, що фактура кожного з рельєфів обумовлена відповідною іконографією. Зауважимо, що в цілому коло таких виробів не велике. Характер обробки зворотного боку пластини ікони свідчить про первісну наявність металевої оправы, котра повністю його закривала. Якщо брати до уваги спільні риси цього різьблення з творами візантійського іконопису, то його слід датувати, швидше за все, серединою XII ст.

Також у 1998 р. у ямі 2а шурфу № 6 (на відстані 50 м від апсид Михайлівського собору і 22 м на південний захід від корпусу хористів) знайдено уламок кам'яного хрестика, виготовленого з кальцифіру. В ямі та неподалік неї знайдено чимало різноманітних речей XII—XIII ст. Серед них фрагмент круглястої форми діаметром 1,8 см, що є медальйоном — завершенням хреста, з рельєфним погруддям Богородиці, нижче якого видно частину різьбленого німба навколо голови розп'ятого Христа (рис. 5, а, б). Товщина пластинки виробу — 0,4 см, рельєф зображення підіймається

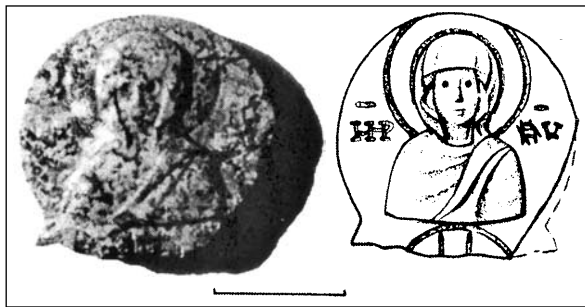

Рис. 5. Фрагмент хреста з погруддям Богородиці. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир, 1998 р. Близько 1200 р. Візантія (?). Кальцифір, різьблення

над поверхнею вгорі на 0,1 см і поступово сходять нанівець. З обох боків погруддя помітні сліди від монограм, але вони майже не читаються. Зворотний бік хрестика ретельно заглажено.

Зазначимо, що серед кам'яних хрестів із Наддніпрянщини переважають речі з прямими кінцями. Винятки занадто рідкісні, а аналогії відсутні (ГТГ 1995, с. 210—218, № 112—218; Сидоренко 2003, с. 201—206, ил. 1—5). Більш варіативними щодо типології є кам'яні різьблені хрести візантійського ареалу, але і серед них немає подібних (Тотев 1990, с. 48—58). Знахідку певною мірою можна порівняти лише з хрестом (розміром $7,2 \times 5,3$ см) кінця XII — початку XIII ст. із рельєфним зображенням Розп'яття з погруддями передстоячих і архангелів з колекції Г. Шлюмберже (Тотев 1990, с. 53, обр. 2и). Тут відчутний вплив вельми популярних у ті часи енкалпійонів, яким якраз і притаманні подібні іконографія і стилістичні ознаки. Проте київська знахідка має погруддя Богородиці, розташоване над Розп'яттям. Отже, останнє було без передстоячих. Приклади подібного розташування образу Богородиці відомі на енкалпійонах з фігурами князів Бориса і Гліба (Корзухина, Пескова 2003, табл. 40, 41).

Образ Богородиці, закутаної у мафорій, в іконографічному варіанті — Оранти, зафіксовано ще на монеті візантійського імператора Льва VI Мудрого (886—912). Пізніше така деталь стає властивою зображенню Богородиці Ассунти, з долонями в жесті адорації (Кондаков 1915, с. 64—65, 357—368, рис. I, 203—214). Різьблення знайденого фрагмента можна сприймати як спрощену репліку таких зображень. Подібні зображення виявлено, зокрема, у різьбленні візантійських камей XII—XIII ст. або ж виконаних під їх впливом (Wentzel 1960, s. 88, 90, abb. 11—12; Пуцко 1998б, с. 89—95). Нова київська знахідка за своїм матеріалом не типова для візантійської гліптики, але те, що різьблення створив грецький, досить кваліфікований, ремісник, не викликає жодного сумніву. Стиль, пластичні якості, епіграфічні ознаки монограм Богородиці вказують на першу половину XIII ст. Єдине, що викликає подив, — це спосіб позначен-

Рис. 6. Іконка із зображенням святих Козьми і Даміана. Київ, вул. Володимирська, 1998 р. Перша третина XIII ст. Київ. Сіро-коричневий сланець, різьблення

ня очей дрібнесенькими ямочками. Подібна деталь більш характерна для романської кам'яної скульптури кінця XII ст. (The Year 1200, 1970, р. 34, 36—38, № 41, 43, 45). Таке, на перший погляд, незвичне сполучення елементів простежено у пластичному мистецтві візантійської столиці близько 1200 р., причому елітарного кола. Саме в елітарності цього твору, від якого залишилися тільки незначний фрагмент, відмовити дійсно неможливо.

У 1998 р. у межах «міста Ярослава», напроти садиби Софійського собору, практично на розі вул. Володимирської та Софійської, знайдено кілька ремісничих виробів, у тому числі й кам'яну іконку із зображенням святих Козьми і Даміана, яку цілком слушно датовано першою половиною XIII ст. і віднесено до стилістичної групи «майстра Розп'яття» (Архипова, Мовчан 2002, с. 75—87). Цей твір (розмір 4,2 × 3,4 см, товщина пластинки 0,5 см) досить добре збережений. Відбитий лише нижній лівий кут, в інших місцях є невеличкі сколи (рис. 6). Святих лікарів репрезентовано на повний зріст, майже фронтально, з однаковими жестами обличчями, повернутими один до одного. Різьблення виконано в невисокому, добре модельованому рельєфі, з орнаментованими краями плащів, так само як і широких німбів навколо голів. Орнаментовані також сувої у руках святих. Великі за розміром голови наділені юнацькими обличчями та пишними зачісками. До звичайного одягу, тунік і плащів долучено ще широкую бинду, спереду прикрашену хрестиками, що начебто наближає її до епітрахілі, але насправді в такий спосіб орнаментовано деталь самої туніки. Романізовані облич-

чя видаються мало не штучно приставленими до невеличких худорлявих фігур з виразними руками і занадто маленькими ступнями ніг, що в цілому відповідає візантійській образотворчій традиції. Стилістично різьблення має порівняно мало спільного з класичними середньовічними творами грецьких майстрів. Значно ближчий за манерою виконання складений з численних рельєфних пластинок диптих-релікварій XIII ст. з дособорної скарбниці у Мдіні на Мальті (Hetherington 1978, р. 811—820; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 44—45, 130—184, pl. 50—51, № 102). Тут не можна стверджувати про цілковиту подібність, але вона простежується у пророманському забарвленні візантійської основи.

Зображення Козьми і Даміана на цій кам'яній іконці мають мало спільного з їх найдавнішими досить антикізованими образами з мозаїк церков св. Георгія у Фесалоніках (V ст.) та Козьми і Даміана в Римі (526—530), а також базиліки Євфразія у Паренцо (середина XI ст.). Уже на той час у зображенні святих одночасно існують відмінні іконографічні традиції: в одних випадках їх зображено як юнаків, в інших — з бородами або ж різних за віком. Грецькій та латинській іконографії найбільше відомі під цими іменами святі брати з околиці Риму, каменовані в 284 р. (Bibliotheca 1957, р. 126—136; Bibliotheca 1898—1899, р. 297—298). Але також вшановували дві інші пари безсеребренників Козьми і Даміана, які відповідно постраждали в Кілікії за часів Діоклетіана (пам'ять під 17 жовтня) та мирно упокоїлися в Фермані поблизу месопотамської Аміді (пам'ять під 1 листопада) (Сергий 1876, с. 276, 292). Однак в образотворчому мистецтві не позначали, яких саме з них репрезентовано. Пам'ять про римських мучеників у грецькому церковному календарі вписано під 1 липня. Найранішими зображеннями цих святих у слов'янському мистецтві є вміщені до петель ініціалу глаголицького Асеманієвого євангелія обличчя з короткими бородами (Асеманієво євангеліє 1981, арк. 125 зв.). Так само їх репрезентовано і на грецьких іконах XI—XII ст. у монастирі св. Катерини на Синаї (Sotiriou 1956, fig. 52, 84, 85).

Загальні питання розвитку іконографії святих лікарів висвітлено у фаховій літературі (див.: Vergnet 1923; Rosenthal 1925; David-Daniel 1958; Casanova 1964; Skrobucha 1965; Julien, Ledermann, Touwaide 1993). У мистецтві візантійської іконографічної традиції найбільшого поширення набув уже згаданий тип зображень, що доводить фреска 1125 р. на вівтарному стовпі собору Антонового монастиря в Новгороді (Гордиенко 1975, с. 200—203). Найпопулярнішими були напівфігурні зображення і в пластичних творах, про що свідчать триптих XI ст. зі слонової кістки (зберігається в паризькій Національній бібліотеці) та

двобічна стеатитова іконка (близько 1200 р.) з Переяслава (Skrobucha 1965, s. 42; Пуцко 1997а, с. 20, илл. 4). Проте з XII ст. святих Козьму і Даміана дедалі частіше зображують на повний зріст, як-от у композиції фрески церкви Святих Безсеребренників у Касторії (Skrobucha 1965, s. 26). Невдовзі мотив коронації Христом небесними вінцями мучеників стає наявним у давньоруському мистецтві, про що свідчить бронзова іконка початку XIII ст. з Мінського замчища, відлита з використанням в ролі взірця кам'яного різьблення (Пуцко 1997б, с. 67—68). До цієї самої доби належить мармуровий рельєф другої половини XII ст. у Сан Марко у Венеції з певними ремінісценціями римських взірців. У такому вельми складному контексті київська знахідка посідає досить своєрідне місце, хоч вона ніяк не видається ізольованою від певної мистецької течії, репрезентованою низкою інших пластичних творів.

Знахідка в 1899 р. на Княжій Горі кам'яної іконки Розп'яття, розміром 5,4 × 3,9 см з її оригінальною манерою різьблення стала початком вивчення продукції ремісничої майстерні, вельми поширеної в межах давньоруських земель. Згодом припускалася локалізація цієї майстерні у Києві, де вона могла діяти в першій третині XIII ст. (Николаева 1983, с. 22, 23, 52, 54—58). Епіграфічний аналіз характерних «квітчастих» супровідних кирилических написів дав змогу говорити про творчі надбання одного майстра, принаймні стосовно п'яти витворів (Медынцева 1991, с. 111—123). Проте дещо всупереч цьому висновку, можна чітко простежити кілька індивідуальних манер виконання, особливо з урахуванням нових відомостей. Ці твори характеризує графічний вигляд рельєфу, поспіль укритого різними орнаментальними мотивами, подібно до зразків фольклорного напряму балканського малярства.

Продукцію гіпотетичної майстерні репрезентують кам'яні іконки Бориса і Гліба (Солотчинський монастир поблизу Рязані), Дмитрія Солунського (Кам'янець-Подільський), Симеона Стовпника і Ставракія (Новгород), напівфігурного Дмитрія Солунського (Новгород), Богоматері Никопей з ангелами й Борисом і Глібом. До цього долучилися недавно знайдені Ю.З. Жарновим у Володимирі на Клязьмі іконки Сави Освященного і Плача апостола Петра (Жарнов 1999, с. 165—174); Медынцев 1999, с. 149—158) і фрагменти іконок звідти ж (Седова, Мухина 1999, с. 160—164), а також фрагмент круглої іконки Іоанна Предтечі з Новгорода (Седов, Скрипцова 2000, с. 9—10, илл. 8). Топографія цих знахідок дозволяє припустити, що майстерня була або «мандрівничою», або ж зазначеними містами слід окреслити поширення її продукції.

Супровідний напис, за визначенням, виконано «грецько-київським письмом», бо начебто

«автор написав грецькі слова слов'янськими літерами за своїм розсудом». За епіграфічними ознаками (за С.О. Висоцьким) іконку датовано XII—XIII ст. «припускаючи, що напис міг бути зроблений трохи пізніше» (Архипова, Мовчан 2002, с. 83—84). Проте, здається, немає жодних неузгоджень, які б «розводили» за часом виконання різьблення й напису імен святих, поданих як $\Theta \Delta \Gamma \iota \omega \varsigma \kappa \acute{\alpha} \zeta \epsilon \mu \Delta \Theta \Delta \Gamma \iota \omega \varsigma [\Delta] \Delta \mu \eta \Delta \nu \omicron \varsigma$.

Швидше за все, наведені імена ремісник не списував, а перемальовував, не розуміючи слов'янського відтворення грецьких імен за фонетичним принципом. Інакше неможливо пояснити зайві позначення перед «агіос» і відсутність першої літери в імені Даміана. Грецька форма: $\Theta \iota \ \alpha \gamma \iota \omicron \varsigma \ \kappa \omicron \varsigma \mu \ \alpha \iota \ \delta \alpha \mu \iota \alpha \nu \omicron \varsigma$.

У слов'янському відтворенні цих імен відомі різні варіанти: 1) *Козма, Дамн* $\Delta \nu \varsigma$ (Остромирове євангеліє, 1056—1057 pp.); 2) *Козма, Дамнан* $\nu \varsigma$ (Мстиславове євангеліє, близько 1100 р.); 3) *Козьма, Дьм* $\Delta \nu$ (кам'яна іконка з Переяслава близько 1200 р.); 4) *Козма, Дамнан* $\nu \varsigma$ (Банишке євангеліє/болг./, XIII ст.). Пізніше майже виключно використовували форму «Козма» і лише зрідка — «Кωζμα» (Успенский 1969, с. 151—152). Порівняння напису зі знахідки з цими прикладами дає підстави назвати його грецизованим, що цілком органічно для київського художнього ремесла початку XIII ст. Адже у розвитку останнього важко заперечувати значну роль майстрів, сформованих у візантійському середовищі.

Підкреслимо, що знайдена іконка святих Козьми і Даміана у зазначеній стилістичній групі «майстра Розп'яття» посідає дещо автономне місце. Вона вирізняється більшою подібністю до монументального рельєфу, а звивиста декоративна драпірувальна смуга вказує на певні західні впливи. Фігури не настільки щільно заповнюють площину, як в інших перелічених творах, де також поспіль заштриховано цілі ділянки. Подібно до канви одягу орнаментовано облямівку німбів, що знаходить аналогії в іконках Розп'яття та Бориса і Гліба. Це не можна вважати типом, звичайним для візантійського кам'яного різьблення, хоча він добре відомий на рельєфах X ст. зі слонової кістки. Спрощений варіант цього орнаментального мотиву, який імітує нанизання перлів у вигляді дрібненьких ямочок, з'являється наприкінці XI ст. у західних відтвореннях візантійських оригіналів (Goldschmidt 1918, № 149). Подібний прийом зафіксовано на відомому стеатитовому рельєфі XII ст. із зображенням Костянтина і Єлени з Полоцька — мабуть, найбільш романізованому творі давньоруського пластичного мистецтва (Пуцко 1983, с. 259—264). Отже, іконка з сіро-коричневого сланцю, з вузькою скошеною рамкою і колончастим написом містить лише незначні романські елементи, тому її не можна виключати з візантійсько-київського кола.

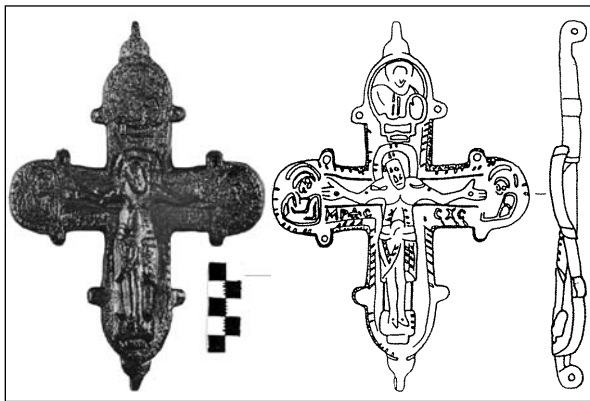

Рис. 7. Хрест-енколпійон (лицьова стулка) із зображенням Розп'яття. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир, 1998 р. Початок XIII ст. Київ. Бронза, литво, різьблення, чернь

Металопластика. У багатому на знахідки 1998 р. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря виявлено кілька зразків металевих виробів місцевого походження, а також досить виразний предмет мистецького імпорту. За формальними ознаками ці речі — продукція масового ремісничого виробництва. Але фактор масовості не слід перебільшувати, адже кількість виготовлених речей не надто велика, навіть враховуючи всі на сьогодні відомі примірники бронзових хрестів-енколпійонів. Окрім того, речі часто мають виразно індивідуальний характер додаткової обробки, на що далеко не завжди звертають увагу. Суттєвою ознакою зазначених витворів слід вважати їх оригінальність, на відміну від імітаційних відтворень, які справляють враження ніби стертих від тривалого вжитку, а насправді це нечітке литво за відтиском у глиняних формах. Якісні зразки трапляються досить рідко.

У речовому заповненні кінця XII — початку XIII ст. будівлі № 1 знайдено чільну лицьову стулку хреста-енколпійона розміром $10,1 \times 7,5$ см, відлитого з жовтої бронзи, з рельєфним зображенням розп'ятого Христа й інкрустованими черню погруддями передстоячих і святого воїна (рис. 7). Останнього можна було б ідентифікувати з архангелом Михаїлом (за схематичною аналогією), але не можна розпізнати крил. Праворуч вгорі, на рівні голови, є знак, що нагадує літеру А. Стулка дещо деформована, ймовірно, внаслідок пожежі, що позначилося на стані збереженості зображень, адже не схоже, щоб це був виробничий брак.

Енколпійон належить до типу рельєфно-черневих із заокругленими кінцями-медальйонами та рельєфними зображеннями на стулках Розп'яття і Богоматері Одигітрії, доповненими черневими погруддями передстоячих Богоматері й Іоанна Богослова, архангелів і святих. Початок виготовлення таких хрестів датують кінцем XI ст., а триває воно аж до першої половини XIII ст. —

періоду, на який, здається, припадає переважна більшість знаних примірників київського походження, ареал поширення яких виявився досить значним (Корзухіна, Пескова 2003, с. 101—111, табл. 48—59).

Під час дослідження будівлі № 5, так само у речовому заповненні кінця XII — початку XIII ст., зі слідами пожежі, виявлено цілий бронзовий хрест-енколпійон розміром $10,2 \times 5,6$ см з рельєфними зображеннями (рис. 8). Витвір має чіткий рельєф і добре збережений, без будь-яких пошкоджень. Він належить до продукції київського майстра архаїзованого стилю, який працював на початку XIII ст. і залишив по собі твори, виконані з різного матеріалу, зокрема і подібні енколпійони (Пуцко 1998а, с. 222—229; Пуцко 1998в, с. 317—319, табл. VIII—XII). Для їх іконографічної схеми характерні Розп'яття з передстоячими та архангелами в медальйонах і Богоматір Ассунта з погруддями євангелістів у медальйонах. Зображенням властиві великі голови, виконані в оригінальній манері, для якої за взірця взято ювелірні вироби XI—XII ст. (Cultura 1971, р. 134, cat. 108). Відомо близько 40 примірників енколпійонів, ареал поширення яких пов'язаний здебільшого з Київщиною і Поділлям, деякі знахідки виявлено в Болгарії (Корзухіна, Пескова 2003, с. 212—216, табл. 138—141).

Надзвичайно цікавим виявився знайдений у будівлі № 1, разом зі стулкою енколпійона, стаціонарний хрест розміром $20,0 \times 11,2$ см, завтовшки 2,5 см, з рельєфним зображенням, виготовлений з листової латуні та міді й прикрашений виїмчастою емаллю, від якої залишилися лише фрагменти синього кольору. Незадовільний стан збереженості утруднює мистецтвознавчий аналіз знахідки, але іконографія і орнаментика досить чітко простежуються як з лицьового боку, так і на більшій частині зворотного (рис. 9). Немає жодного сумніву щодо належності виробу до численної та різноманітної продукції французьких лімозьких майстрів, яка була поширена майже в усій Європі (Thoby 1953; Kovacs 1961, р. 155—185). Форма і декор хреста з часом зазнавали повної еволюції. Зокрема, з другої чверті XIII ст. складнішими стають абрис витворів, на кінцях хрестів з'являються накладні фігури (Лапковская 1971, табл. 24). Щоправда, справу датування значно ускладнюють подальше існування спрощеного типу хрестів, хоч із оригінальними орнаментальними мотивами, а також іконографії Розп'яття.

Пропорції й загальна іконографія переконують у тому, що київська знахідка дещо пізніша за хрест майстра Грандмонського вівтаря із Клівленда (1190—1200) (Wixom 1967, р. 105—107, cat. III, 31; The Year 1200, 1970, р. 139—140, cat. 144). Зображення розп'ятого Христа типологічно належить початку XIII ст., про що свідчить рельєфна голова при плоскій фігурі й Божа рука зверху, як

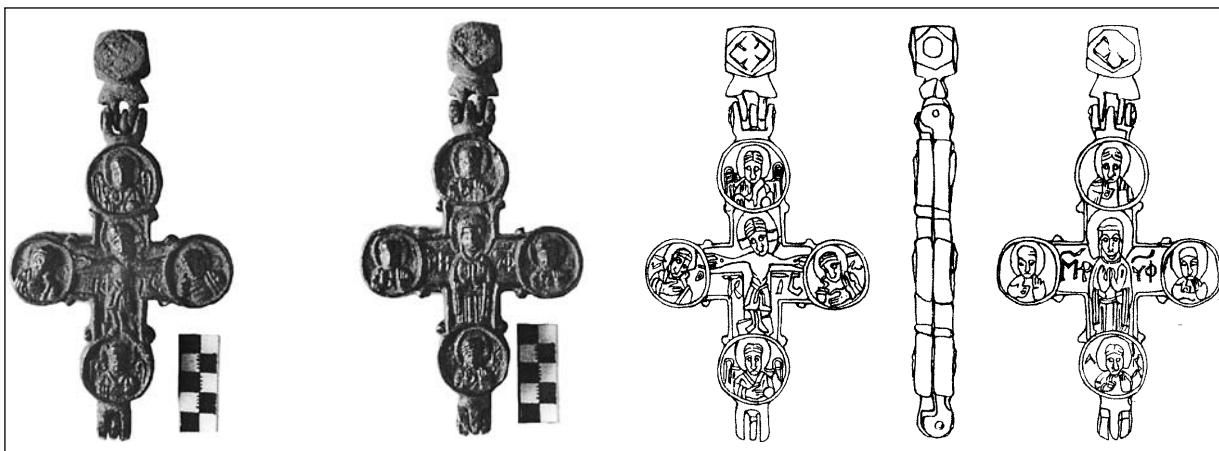

Рис. 8. Хрест-енколпійон із зображенням Розп'яття та Богородиці. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир, 1998 р. Початок XIII ст. Київ. Бронза, литво

ремінісценція раннього візрця, разом з волютами соковитого рослинного орнаменту.

Слід зазначити, що київська знахідка 1998 р. — це перший лімозький стаціонарний хрест, виявлений археологами у Східній Європі. Адже до того були відомі лише відкриті в 1962 р. дві фігурки розп'ятого Христа другої половини XIII ст.: мідна з виїмчастою емаллю лімозького виробництва і бронзова — угорського походження (Даркевич 1966, с. 35—36, табл. 22, 2; 11, 5, № 59—60). Певною аналогією до київського хреста є мідний процесійний хрест зі Звержиня на Сані в Польщі розміром 28,7 × 22 см (Parczewski M. 1989, s. 4—12).

Художнє ремесло і мистецький імпорт у давньому Києві

Нагромаджені археологічні матеріали поступово змінюють погляди на виникнення і шляхи розвитку художньої творчості київських ремісників XI—XIII ст. Ця еволюція уявлень неодмінно відбивалася в науковій літературі (див., наприклад: Голубець 1922, с. 98—102; Рыбаков 1951, с. 416—436, 449—453; Рыбаков 1953, с. 233—297). Багато з того, що навіть кілька десятиліть тому здавалося цілком імовірним, сьогодні потребує ґрунтовного переосмислення. Неможливо надалі виходити лише з твердження про високий рівень ремісництва, не беручи до уваги свідчення речового матеріалу, залученого до широкого історико-культурного контексту, поза яким годі намагатися досягнути справжню цінність доробку середньовічних майстрів. Художнє ремесло давнього Києва в своїй елітарній течії мало виникнути і розвиватися значною мірою за прикладом Візантії, часом радикально адаптуючи на місцевому ґрунті чужоземні візрці. Аби адекватно їх сприймати і відтворювати, потрібно було мати все те, що забезпечувала стала класична традиція. Якраз цього тут бракувало, так само як і в численних провінціях самої Візантійсь-

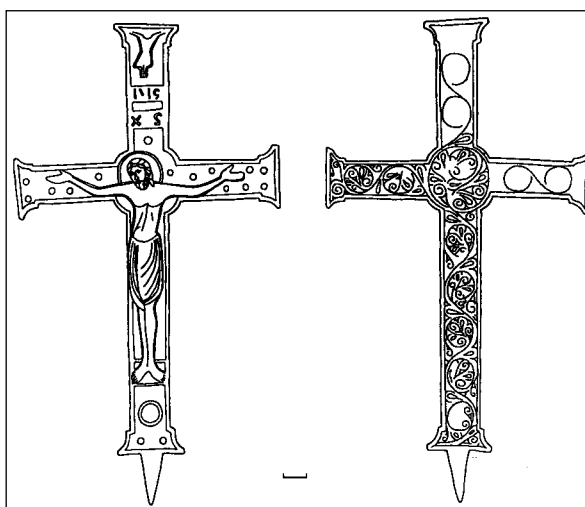

Рис. 9. Стаціонарний хрест із зображенням Розп'яття. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир, 1998 р. Початок XIII ст. Лімож. Листова латунь, золочена мідь, емаль

кої імперії. Проте важливим і позитивним чинником для Київської Русі став процес християнізації на державному рівні з чіткою орієнтацією саме на столичну візантійську культурну спадщину, досить складну для засвоєння. У випадку збереження зразків київського художнього ремесла XI ст. можна було б детально обговорювати витоки самого процесу, який доводиться лише умовно реконструювати за пізнішими виробами, застерігаючи право на неодноразове повернення до цієї проблеми. В іншому випадку належало б обмежитися описом поодиноких речей, як це робили перші аматори старожитностей.

У соборних і монастирських сакристіях Західної Європи виявлено чимало мистецьких коштовностей, результати вивчення яких лягли в основу ґрунтовної праці П. Ласко (Lasko 1972). Каталогізовано твори візантійського пластичного мистецтва (Goldschmidt, Weitzmann 1930; 1934; Weitzmann

1972; Kalavrezou-Maxeiner 1985). Дорогоцінні ювелірні зразки царгородського церковного начиння зібрано в скарбниці собору Сан Марко у Венеції (II Tesoro 1965; 1972; The Treasure 1984). На цьому широкому тлі мусимо розглядати все, що певною мірою характеризує художнє ремесло стародавнього Києва. Так історично склалося, що церковне начиння Києва XI—XIII ст. майже цілком загинуло: трапляються лише окремі речі чи навіть їх деталі (Ханенко 1902; Рыбаков 1971).

Кам'яні й металеві іконки, а також бронзові хрести-енколпіони — яскраві свідчення особистого благочестя, релігійних та естетичних запитів певних верств тодішнього суспільства. Тут важливо відзначити інколи суттєву адаптацію візантійської моделі, тобто акт власної творчості, що з часом мав посилюватися. Проте основний матеріал для історії художнього ремесла стародавнього Києва надавали скарби з численними ювелірними прикрасами, розподілені на дві великі групи: сховані в XI — на початку XII ст. та між 1170-ми і 1240 рр. (Корзухина 1954). Типологічна і стилістична різниця між ними дуже помітна, але не можна стверджувати, що радикальні зміни мали відбутися саме напередодні 1170-х рр.: до скарбу мусили потрапити й значно раніші вироби. Таким чином, теоретично можна припустити поширення «асортименту» прикрас у хронологічних межах першої половини XII ст. На це, зокрема, вказують декоративні композиції, помітно наближені до книжкової ілюмінації (Пуцко 2002б, с. 398—407). Взагалі ж хронологічне питання залишається проблематичним.

Не завжди можна впевнено визначити, є твір предметом мистецького імпорту чи його виготовлено візантійським ремісником у Києві (на Русі). Щоправда, в останньому випадку варто розраховувати на інші його витвори, що дійсно були, але лише на початку XIII ст. Місцеві ж імітації практично неможливо переплутати з візантійськими оригіналами, що переконливо доводить рельєф-триптих з Рачі в Грузії (Чубинашвили 1970, табл. 80—93). Київське художнє ремесло в своїй образотворчій частині найбільше наближається до царгородських творів лише після 1204 р., коли на Наддніпрянщині з'явилося кілька грецьких столичних висококваліфікованих майстрів, які, власне, і забезпечили місцевому осередку справжній розквіт (Пуцко 1996б, с. 376—390). Нині вже можна говорити про творчу спадщину кількох ремісників початку XIII ст., твори яких вирізняються індивідуальним неповторним рисами (Пуцко 1998в, с. 305—319, табл. I—XII; Пуцко 2002а, с. 276—289). Звичайно, це не поширюється на численні імітаційні копіювання в металопластиці. На превеликий жаль, немає жодних писемних згадок щодо візантійських майстрів початку XIII ст. у Києві, і тому неможливо з'ясувати, чи дожили вони до сумного 1240 р., чи ще раніше повернулися на рідні землі. У фаховій літературі значного поширення набула

часто необґрунтована тенденція до локалізації передусім творів дрібної кам'яної пластики, що призводить до довільних тверджень. Наприклад В. Жишкович досить легковажно зазначає: «Атрибуція багатьох іконок, які віднесені до Новгородона, є не до кінця з'ясованою і не завжди об'єктивною, внаслідок чого багато київських пам'яток зараховано до новгородських» (Жишкович 1999, с. 189). Це хибне в своїй основі твердження, оскільки розвиток новгородського кам'яного різьблення починається тоді, коли київське вже давно занепало (докладніше див.: Пуцко 2003б, с. 141—152). І що найважливіше, згадане твердження абсолютно не підкріплене прикладами переконливої атрибуції зразків — і це не виняток, а звичайна річ для подібних студій. Адже аналіз матеріалу та поділ його на певні групи вимагає наполегливої праці, уваги до численних «дрібниць», виокремлення цілих серій витворів, пов'язаних за своїм походженням з певними культурними осередками. Хоч, звичайно, історична доля могла розкидати ці зразки на велику відстань. З цим не можна не рахуватися. Врешті, доводиться говорити не стільки про те, як саме воно було, скільки про те, як могло бути.

Наявність у давньому Києві мистецького ремісничого імпорту не викликає сумніву, проте визначити його загальні обсяги надто важко, адже доводиться покладатися майже виключно на речовий матеріал. Візантійський імпорт, який, за логікою, мав бути найбільшим, простежується спорадично і здебільшого має елітарний рівень, позаяк переважно призначався для церковного та придворного вжитку. З Візантії та східних країн, а також із Західної Європи до Києва потрапляли мистецько виконані побутові вироби, зокрема металевий посуд (Даркевич 1985, с. 391, 393—399). Нещодавно в Києві знайдено нові зразки речей західноєвропейського походження (бронзовий водолій, мідна чаша першої половини XIII ст.) (Архипова, Мовчан, 2002, с. 76—80). Раніше тут виявлено й інші речі, зокрема бронзовий дзвін XI—XII ст. та лімозьку пластинку від скриньки 1220—1230-х рр. (Даркевич, 1966, с. 10—13). Донедавна була поширена думка, що в давньоруських церквах разом з візантійським використовували і західне начиння, але, як з'ясувалося, останнє у великому обсязі було завезено до Східної Європи лише в XVI ст. (Пуцко, 2001, с. 18—22). За археологічними матеріалами, у храмах вживали лише західні дзвони і свічники (Пуцко, 2003а, с. 47—49). Інакше кажучи, твердити про наявність власне літургічного начиння, виготовленого в країнах Заходу, принаймні поки що, немає надійних підстав, хоча принципово це неможливо виключати, адже будь-який витвір, призначений для богослужіння, мав бути освяченим.

Основні проблеми вивчення київського художнього ремесла XI—XIII ст. органічно поєднані з

питанням побутування насамперед візантійського мистецького імпорту. Йдеться не стільки про звичайні запозичення і впливи, скільки про утворення нової християнської культури поряд з уже існуючими на той час європейськими. Для її належного ро-

зуміння виключно важливу роль відіграватиме залучення нового археологічного матеріалу, подібного до розглянутого, з усіма його прикметами і ознаками, які можуть здатися вельми несподіваними, але врешті-решт знайдуть своє пояснення.

Архипова Є. Нові знахідки візантійських стеатитових іконок в Україні // Студії мистецтвознавчі. — 2004. — Ч. 3 (7). — С. 7—20.

Архипова Є.І., Мовчан І.І. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва в Києві (за результатами розкопок 1998 р.) // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 75—87.

Асеманиево евангелие. Факсимильно издание. — София, 1981. — Арк. 125 зв.

Банк А.В. Геммы — стеатиты — моливдовулы (о роли сфрагистики для изучения византийского прикладного искусства // Палестин. сборник. — 1971. — Вып. 23(86). — С. 46—52.

Боровский Я.Е., Архипова Е.И. Новые произведения мелкой каменной пластики из древнего Киева (по материалам раскопок) // Южная Русь и Византия. Сб. науч. трудов (к XVIII конгр. византинистов). — К., 1991. — С. 119—131.

Гордиенко Э.А. Росписи 1125 г. в соборе Рождества Богородицы Антониева монастыря в Новгороде // Памятники культуры. Новые открытия. 1974. — М., 1975. — С. 200—203.

Голубець М. Начерк історії, українського мистецтва. — Львів, 1922. — Ч. 1.

Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X—XIV вв.) // САИ. — 1966. — Вып. Е 1-57.

Даркевич В.П. Международные связи // Древняя Русь: Город. Замок. Село // Археология СССР. — М., 1985.

Жишківич В. Пластика Русі-України Х — перша половина XIV століть. — Львів, 1999.

ГТГ. Каталог собрания. — М., 1995. — Т. I.

Жарнов Ю.З. Две каменные иконки домонгольского времени из Владимира-на-Клязьме // РА. — 1999. — № 3. — С. 165—174.

Залесская В.Н. К вопросу об атрибуции суздальского змеевика (в связи со статьей А.В. Рындиной «Суздальский змеевик») // Византийский временник. — 1974. — Т. 36. — С. 184—189.

Ивакин Г.Ю., Пуцко В.Г. Киевский каменный рельеф с изображением Евстафия Плакиды // РА. — 2000. — № 4. — С. 160—168.

Ивакин Г.Ю., Чернецов А.В. Уникальный амулет из раскопок в Киеве // Отреченное чтение в России XVII—XVIII веков. — М., 2002. — С. 521—532.

Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки. — М., 1977. — Вып. 2.

Климовский С.И. Новые находки каменных иконок в Киеве // Восточноевр. археол. журн. — 2001. — № 3(10).

Кондаков Н.П. Иконография Богоматери. — Пг., 1915. — Т. II.

Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954.

Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII вв. — СПб., 2003.

Лапковская Э.А. Прикладное искусство средних веков в Государственном Эрмитаже. Изделия из металла. — М., 1971.

Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. — К., 1884.

Лазарев В.Н. Михайловские мозаики. — М., 1966.

Медынцева А.А. Мастерская Тудора // РА. — 1999. — № 3. — С. 149—158.

Медынцева А.А. Подписные шедевры древнерусского ремесла: Очерки эпиграфики XI—XIII вв. — М., 1991.

Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в м. Києві в 2001—2002 рр. на вул. В. Житомирській, 20 // НА ІА НАН України, 2002/1.

Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. // САИ. — М., 1983. — Вып. Е 1-60.

Пекарская Л.В., Пуцко В.Г. Византийская мелкая пластика на археологических находках на Украине // Южная Русь и Византия. — К., 1991. — С. 131—158.

Пекарская Л.В. Неизданные произведения средневековой мелкой пластики в Киеве // Памятники культуры. Новые открытия. 1995. — М., 1996. — С. 363—368.

Пуцко В.Г. Крест Марка Пешерника // СА. — 1987. — № 1. — С. 217—229.

Пуцко В. Візантійсько-київські керамічні ікони XIII ст. // Берестейська унія (1596—1996). Статті і матеріали. — Львів, 1996а. — С. 145—152.

Пуцко В. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII—XIII вв. // Byzantinoslavica. — 1996б. — Т. 67. — С. 376—390.

Пуцко В. Реликты славянского язычества в христианской Руси // Балканославица, Бр.13-15 (1986—1988). — Прилеп, 1996в. — С. 57—65.

Пуцко В.Г. Константинопольские мастера на Руси накануне монголо-татарского вторжения // Россия и Христианский Восток. — М., 1997а. — С. 16—20.

Пуцко В. Сярэднявечны бронзавы рэльеф з Менкі // Мастацтва. — 1997б. — № 9. — С. 67—68.

- Пуцко В.Г. Художественное ремесло Киева начала XIII века (по данным археологических находок) // Проблемы славянской археологии. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. — М., 1997в. — Т. I. — С. 315—326.
- Пуцко В.Г. Архаїзуючий стиль у київському художньому ремеслі XIII ст. // Історія Русі-України. — К., 1998а. — С. 222—229.
- Пуцко В.Г. Византийская камея из Ростовского Белогостицкого монастыря // История и культура Ростовской земли. 1997. — Ростов, 1998б. — С. 89—95.
- Пуцко В. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // Byzantoslavika. — 1998в. — 59. — С. 305—319.
- Пуцко В. Латинская церковная утварь в средневековой Руси // София. — 2001. — № 3. — С. 18—22.
- Пуцко В.Г. Индивидуальная манера резьбы в каменной пластике средневековой Руси // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. — Тверь, 2002а. — Вып. 4. — С. 276—289.
- Пуцко В.Г. Тверские серебряные наручи и книжный орнамент Древней Руси // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. — Тверь, 2002б. — Вып. 4. — С. 398—407.
- Пуцко В.Г. Западная церковная утварь в древнерусском храме // Моск. журн. — 2003а. — № 8. — С. 47—49.
- Пуцко В.Г. Новгородская каменная резьба на рубеже XIII—XIV вв.: становление традиций // Новгородский исторический сборник. — СПб., 2003б. — Вып. 9 (19). — С. 141—152.
- Пуцко В.Г. Русские ранние каменные иконки (к вопросу о начале художественной резьбы малых форм) // Уваровские чтения IV. — Муром, 2003в. — С. 89—95.
- Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура. // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — М.; Л., 1951. — Т. II. — С. 416—436, 449—453.
- Рыбаков Б.А. Прикладное искусство Киевской Руси IX—XI веков и южнорусских княжеств XII—XIII веков // История русского искусства. — М., 1953. — Т. I. — С. 233—297.
- Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI—XIV веков // САИ. — М., 1964. — Вып. Е I-44.
- Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X—XIII веков. — Л., 1971.
- Рындина А.В. Суздальский змеевик // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. — М., 1972. — С. 217—234.
- Седова М.В., Мухина Т.Ф. Новые находки мелкой каменной пластики во Владимире // РА. — 1999. — № 3. — С. 160—164.
- Седов В.В., Скрипцова Е.В. Закладка окон Николо-Дворищенского собора в Новгороде в начале XIII в. // Новгородские древности. — М., 2000. — Вып. 5. — С. 9—16.
- Сергий архимандрит. Полный Месяцеслов Востока. — М., 1876. — Т. II.
- Сидоренко Г.В. Коллекция крестов-«корсунчиков» В.Е. Гезе — И.С. Остроухова в собрании Государственной Третьяковской галереи // Ставрографический сборник, кн. 2: Крест в Православии. — М., 2003. — С. 201—206.
- Тотев К. Стеатитови кръстове от Средновековна България // Археология. — 1990. — Кн. 3. — С. 48—58.
- Успенский Б.А. Из истории русских канонических имен. — М., 1969. — С. 151—152.
- Ханенко Б.И. и В.Н. Древности Приднепровья. — К., 1902. — Вып. 5.
- Ханенко Б.И. и В.Н. Древности Приднепровья. — К., 1907. — Вып. 6.
- Чубинашвили Г.Н. Рачинский триптих из слоновой кости // Чубинашвили Г.Н. Вопросы истории искусства. Исследования и заметки. — Тбилиси, 1970. — Т. I. — С. 206—235.
- Beckwith J. A Byzantine Gristal and a Little Gold // Festschrift für O. Demus zum 70 Geburtstag (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. Bd. 21). — Wien, 1972. — S. 13—14.
- Bibliotheca hagiographica graeca. 3-ème éd. t. I. — Bruxelles, 1957. — P. 126—136.
- Bibliotheca hagiographica latina, antiquae et mediae aetatis. — Bruxelles, 1898—1899. — Т. I.
- Casanova M. Cosma e Damiane. Iconographia. (Bibliotheca Sanctorum. T. IV). — Roma, 1964.
- Cultura bizantină în România. — București, 1971.
- David-Daniel M. L'iconographie des Saints-Medecins Côme et Damien. — Lille, 1958.
- Goldschmidt A., Weitzmann K. Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X—XIII Jahrhunderts. Bd. I: Kästen. — Berlin, 1930; Bd. II: Reliefs. — Berlin, 1934.
- Goldschmidt A. Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sächsischen Kaiser. — Berlin, 1918. — Bd. II.
- Hetherington D. Byzantine Steatites in Possession of the Knights of Rhodes // Burlington Magazine. — 1978. — № 120. — P. 811—820.
- Julien P., Ledermann F., Touwaide A. Cosma e Damiano. — Milano, 1993.
- Kalavrezou-Maxeiner I. Byzantine Icons in Steatite (Byzantina Vindobonensia. Bd. XV). — Wien, 1985.
- Kovács É. Croix limousines en Hongrie // Acta historiae artium. T. VII. — Budapest, 1961. — P. 155—185.
- Lasko P. Ars Sacra. 800—1200. — Harmondsworth, 1972.
- Lange R. Die byzantinische Relieffikone. — Recklinghausen, 1964.
- Мирковић Л. Мозаици Ёуфразијеве базилике у Поречу // Мирковић Л. Иконографске студије. — Нови Сад. — 1974. — С. 176—177.

- Parczewski M.* Krzyż ze Zwierzynia // *Połoniny '89. Informator krajoznawczy*. Wyd. I. — Warszawa, 1989. — S. 4—12.
- Pucko W.* Połocki relief steatytowy i problem zachodnich wpływów w sztuce ruskiej XII wieku // *Biul. historii sztuki*. R. XLV. — 1983. — № 3/4. — S. 259—264.
- Ross M.C.* Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. — Washington, 1962. — Vol. 1.
- Rosenthal I.* Wunderheilungen und ärztl. Schutzpatrone in der bildenen Kunst. — Leipzig, 1925.
- Skrobucha H.* Cosmas und Damian. — Recklinghausen, 1965.
- Sotiriou G. et M.* Icones du Mont Sinai. — Athines, 1956. — T. I.
- Il Tesoro di San Marco. I. La Pala d'Oro.* — Firenze, 1965.
- Il Tesoro e il Museo.* — Firenze, 1971.
- Thoby P.* Les croix limousines de la fin du XIIe siècle au début du XIVe siècle. — Paris, 1953.
- The Treasury of San Marco, Venice.* — Milan, 1984.
- Vergnet J.* Essai iconographique sur les Saints Côme et Damien. — Paris, 1923.
- Volbach W.F.* Geschnittene Gläser und Gemmen des frühen Mittelalters // *Beiträge zur Kunst des Mittelalters. Festschrift für H. Wentzel zum 60. Geburtstag.* — Berlin, 1974. — S. 199—204.
- Weitzmann K.* Ivories and Steatites. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. — Washington, 1972. — Vol. 3.
- Wentzel H.* Die byzantinischen Kameen in Kassel. Zur Problematik der Datierung byzantinischer Kameen // *Museion. Studien aus Kunst und Geschichte für O.H. Förster.* — Köln, 1960. — S. 88—90.
- Wentzel H.* Datierte und datierbare byzantinische Kameen // *Festschrift Fr. Winkler.* — Berlin, 1959.
- Wentzel H.* Glittica // *Enciclopedia Universale dell'Arte*. Vol. VI. — Venezia; Roma, 1962. — Col. 286—287, 289—293.
- Wentzel H.* Intaglio // *Reallexikon zur byzantinischen Kunst.* — Stuttgart, 1975. — Sp. 498—505. — Bd. 1.
- Wentzel H.* Kameen // *Reallexikon zur byzantinischen Kunst.* — Stuttgart, 1976. — Sp. 903—927. — Bd. 2.
- Wentzel H.* Die Kamee der Kaiserin Anna. Zur Datierung byzantinischer Intaglien // *Festschrift U. Middeldorf.* — Berlin, 1968. — S. 1—11.
- Wentzel H.* Eine Pariser Kamee des 13. Jahrhunderts in byzantinischem Stil // *Etudes d'art français offertes à Ch. Sterling.* — Paris, 1975. — S. 31—39.
- Wixom W.D.* Treasures from Medieval France. — Cleveland, 1967.
- The Year 1200. A Centennial Exhibition at the Metropolitan Museum of Art.* — New York, 1970. — Vol. 1.

Одержано 30.03.2005

Г.Ю. Ивакин, В.Г. Пуцко

ПАМЯТНИКИ ПЛАСТИЧЕСКОГО ИСКУССТВА ИЗ РАСКОПОК ВЕРХНЕГО КИЕВА 1998—2001 гг.

В последнее время при раскопках на территории Верхнего Киева было найдено большое количество предметов художественного ремесла древнерусского времени. Детальный анализ характера изображения, нанесенного способом резьбы по камню, приемов, использованных мастерами при изготовлении, привлечение широкого круга аналогий найденным вещам позволяют сделать вывод об их принадлежности к византийским ремесленным школам и датировать их концом XI—XIII вв. Предметы металлопластики представлены как изделиями местного производства, так и импортными вещами. Киевское художественное ремесло в своей изобразительной части приближается к константинопольским произведениям только после 1204 г., но это не распространяется на многочисленные имитации, прослеженные на предметах металлопластики. Основные проблемы изучения Киевского художественного ремесла XI—XIII вв. связаны с вопросами бытования импорта византийских предметов искусства. Речь идет не столько об обычном заимствовании и влиянии, сколько о формировании новой христианской культуры наряду с уже существующими в то время европейскими.

G. Yu. Ivakin, V. G. Putsko

PLASTIC ART MONUMENTS FROM THE EXCAVATION IN THE UPPER KYIV IN 1998—2001

Lately when excavating the territory of the Upper Kyiv a lot of artistic crafts artifacts of the Ancient Rus' time were discovered. Detailed analysis of the character of images carved in stone, study of the methods applied by the craftsman, engaging a wide range of analogies make it possible to draw a conclusion regarding their attribution to Byzantine handicraft schools dating from late 9th through 13th cc. Repoussage artifacts are represented by both local and imported items. Graphically artistic crafts of Kyiv become close to those of Constantinople only after 1204, but this does not apply to numerous imitations traced among the repoussage artifacts. The most important problems in the study of artistic crafts of Kyiv in the 9th—13th cc. go along with the problems of occurrence of imported Byzantine works of art. The matter involves formation of a new Christian culture parallel with already existing at that time European ones, rather than common adoption and influence.

С.Б. Буйських, А.В. Буйських

СЛОВО ПРО ДРУГА

(до 60-річчя Мирона Ілліча Золотарьова)

Зимового дня 29 грудня 2005 р. невідомий Хронос відлічив шістдесяті роковини від дня народження Мирона Ілліча Золотарьова — визначного вітчизняного археолога, одного з наших провідних антикознавців, визнаного у СНД та далеко за його межами, талановитого вченого, непересічної особистості, глибоко гармонійної, інтелігентної, щирої і щедрої за натурою людини, рідкісного у своїй вірності й доброзичливості до товаришів та колег Друга.

На превеликий жаль, він не зможе прочитати або почути цих щирих, притаманних ювілею та цілком заслужених ним слів, бо 6 липня 2004 р. з карколомною швидкістю його забрав від нас чорний ураган несподіваної та смертельної хвороби... У це і сьогодні дуже важко повірити, адже він настільки міцно тримався за життя, улюблену роботу, свою сім'ю і друзів, що нікому навіть на думку не могло спасти, що смерть так безжально і рано відірве його від усього цього. Здавалося, що сам Господь послав йому ангела-хранителя в особі його дружини — милої чарівної жінки з біблійним ім'ям Єва, яка пройшла з ним пліч-о-пліч нелегкою дорогою життя 35 років, розуміючи, підтримуючи та надихаючи його.

Багатох, кому доводилося зустрічатися і спілкуватися з Мироном (ми ще ласкаво називали його Мішелем) Золотарьовим, завжди дивувала його чуйність, доброзичливість навіть у нещадній суперечці, щира закоханість в античність, ерудиція, самовідданість науці, професійна етика, надзвичайна людська чарівність і неповторний «мішелевський» шарм абсолютно в усьому: вдало підібраній сорочці та краватці, несподіваному, але красивому жесті, вщент акуратно розкопаному об'єкті, нестандартному виступі з доповіддю на конференції, у вишуканому тості за веселим дружнім застіллям, галантності до жінок — у всіх проявах його особистості. Вражало відношення М.І. Золотарьова до «хер-

сонеських старожилів», які пам'ятали його ще студентом, його ставлення до вчителів — портрет нашого видатного сучасника, професора П.О. Каришковського, висів на стіні його робочого кабінету.

Напрочуд толерантний опонент, цікавий співрозмовник, професіонал вищого гатунку, рідкісно вихована, чесна, дуже відповідальна людина, надійний, незважаючи на всі суперечності життя, товариш — такою залишиться в нашій пам'яті світла постать М.І. Золотарьова. Душевна гармонія, висока духовність і неабияке розмаїття зацікавлень, батьківське ставлення до наукової молоді, життєлюбність і відкритість — усе це було невід'ємними рисами його характеру. Людина непересічного таланту, він щедро ділився з усіма тим, що мав сам, — добрим словом, новими ідеями, матеріалами розкопок, значним професійним досвідом, а як потрібно — і грішми, куснем хліба, штормівкою і останнім кухлем вина, зокрема, в екстремальних умовах експедиції на о-ві Березань.

Робочий кабінет та гостинна оселя Мирона Ілліча завжди були відкриті для друзів, колег та просто знайомих, незважаючи на вік, ім'я або ж посаду. Дві риси особливо вражали в ньому — почуття високої відповідальності за кожний свій крок на теренах науки і любов та повага до друзів, успіхам яких він радів, здається, більше, аніж своїм. Сьогодні, передивляючись його праці, подаровані за багато років нашої дружби, ми, мабуть, уперше збагнули це повною мірою, оскільки на кожній з них поруч з характерним розмашистим підписом стоїть або «ніжно люблячий вас», або «із щирою любов'ю до вас», або «дарую і люблю»...

Він завжди випромінював стільки іскрометної енергії, у ньому нуртувало стільки повнокровних життєвих сил, а в його голові постійно крутилося стільки різноманітних планів, що ми були спокійні за його майбутнє і певні, що він — від природи дуже міцний — буде жити довго, бо йде по життю у злагоді з долею. Це

підтверджували й факти його біографії, згідно з якою доля весь час, від самого народження, ніби пригальмовувала хід його життя, говорячи: «Не поспішай, у тебе ще все попереду, встигнеш».

Так, народився М.І. Золотарьов 29 грудня 1945 р., усього за три дні до нового, 1946 р., і через це одразу став на рік доросліший за своїх майбутніх друзів. Тому й до школи він пішов майже у 8 років, а закінчив її у 18, у 1964 р. Вступав на історичний факультет Ленінградського університету, але не вистачило лише одного балу (хіба не втручання долі?) і на три роки (1964—1967) був призваний до армії. Лише в 1968 р., у 22 роки, тобто тоді, коли звичайно більшість його ровесників вже закінчувала вузи, він вступив до Сімферопольського університету, історичний факультет якого закінчив у 1973 р. Перша його наукова публікація вийшла друком, коли йому виповнилося 25 років, а кандидатську дисертацію він захистив у 1987 р., маючи вже 41 рік.

...Будинок у Севастополі, в якому минуло його дитинство, стояв майже на самому березі Карантинної бухти, і тому не випадково, що дитяче захоплення руїнами стародавнього міста згодом переросло в любов та професійну відданість саме Херсонесу. Восени 1970 р. М.І. Золотарьов перевівся з денного на заочне відділення істфаку й одночасно прийшов на роботу в Херсонеський музей. З літа 1974 р. його призначено начальником експедиції з дослідження північно-східного району давнього міста, якою беззмінно керуватиме протягом довгих тридцяти років, аж до того самого моменту, коли в його земному житті було поставлено останню крапку.

Чи багато може зробити людина за тридцять років швидкоплинного життя? Глибоко сумуючи за тим, що Мирон Золотарьов мав ще здійснити в науці, але не встиг, ми водночас маємо всі підстави стверджувати, що його приклад свідчить: за умови чесної, самовідданої та напруженої праці людина може встигнути чимало. Ще далеко не остаточний науковий доробок М.І. Золотарьова (його статті й досі продовжують виходити) налічує близько 120 робіт¹. З них 66 статей та заміток присвячено античній проблематиці, 10 — середньовічній, 20 — це повідомлення в «Археологічних відкриттях» та близько 20 — тези доповідей на різноманітних наукових конференціях.

Перше, що вражає в цьому, тепер уже, на жаль, посмертному, реєстрі, — широке коло наукових уподобань М.І. Золотарьова та дивовижна розмаїтість нагальних проблем археології, що хвилювали його, лише один перелік яких сам по собі

був би досить красномовним і зайняв би багато місця. І все ж основні теми та напрями, які знайшли яскраве відображення у науковій творчості М.І. Золотарьова, потрібно назвати. Щодо найголовнішої у його науковій діяльності античної херсонеської проблематики — це питання грецької колонізації, заснування Херсонеса і хронологія етапів його історичного розвитку, нумізматики, епіграфіки, керамічні комплекси, містобудівництво, формування архітектурно-планувальної структури міста, ремесло, промисли та торгівля, релігійні уявлення херсонеситів, некрополь, хора, розробка питань територіальних володінь Херсонеської держави в різні історичні періоди тощо.

Також значну увагу Мирон Ілліч приділяв питанням реконструкції найдавніших морських та сухопутних комунікацій, проблемі міжнародних відносин у Північному Причорномор'ї в античну епоху, зокрема, детальній розробці таких тем, як греко-варварська взаємодія у Тавриці, проблемі взаємовідносин Херсонеса з Єгиптом, Боспором та Ольвією. Розв'язанню широкого кола питань, пов'язаних з останньою проблемою, він присвятив свою кандидатську дисертацію. Ольвійський регіон взагалі посідав особливе місце в науковій біографії М.І. Золотарьова. Впродовж майже 10 років він брав участь у розкопках експедиції Державного Ермітажу на о-ві Березань, де, за його словами, «вчився архайці». Ці знання стали йому в пригоді під час інтерпретації здобутих у Херсонесі нових матеріалів.

Якою б цікавою і плідною не була для нього антична археологія, Мирон Ілліч ніколи не замикався в її межах, хоча вони виходили далеко за херсонеські кордони, сягаючи Ольвії, Борисфену, Боспору, античних центрів Західного і Східного Понту. Свого часу, починаючи як археолог з

¹ Повний список наукових праць М.І. Золотарьова буде розміщено в присвяченому його пам'яті «Херсонеском сборнике», вип. 14.

розкопок житлового будинку XIII—XIV ст. неподалік «Храму з ковчегом», він і потім відводив у своїх численних наукових пошуках значне місце середньовіччю. Цікавили його й іудейські та ранньохристиянські старожитності Херсонеса. Не можна обійти увагою його ініціативні спроби з міждисциплінарних досліджень — підводних та археометеорологічних, а також активну участь у реалізації міжнародних наукових проєктів.

Дійова і енергійна за натурою людина, він, не чекаючи на якісь «рішення» та «постанови» зверху, особисто ініціював та проводив різні наукові форуми, що залишили помітний слід у науці. Серед них слід назвати конференції «Проблеми дослідження античного і середньовічного Херсонеса» (1988), «Міжнародні відносини в Причорномор'ї в доримську епоху» (1992), «Херсонес в античному світі. Історико-археологічний аспект» (1997). Величезна його роль у відновленні видання «Херсонесского сборника», шести томів якого (1997—2004) він віддав багато сил, енергії, таланту і часу як їх відповідальний редактор. Якоюсь особливою вишуканістю, тонким смаком, людським теплом і ніжністю, природно, поряд з високим науковим рівнем, відзначались задумані, зібрані і втілені ним у життя збірки, присвячені світлій пам'яті Ю.Г. Виноградова (Хсб, XI, 2001) та І.А. Антонової (Хсб, XII, 2003). Навряд чи хто заперечуватиме, що вдячну пам'ять він залишив по собі і як університетський викладач, який щедро ділився з молоддю своїми багатогранними знаннями, керівник археологічної практики і талановитий популяризатор визначних пам'яток Херсонеса, Севастополя та Криму загалом.

Але, безумовно, найголовніше, за чим ми сьогодні оцінюємо М.І. Золотарьова як визначного вченого, — це його особистий внесок у дослідження херсонеських старожитностей, який ще мають повною мірою збагнути колеги та послідовники вченого. Важлива наукова проблема заснування античного поліса, яка впродовж багатьох десятиліть не мала остаточного розв'язання, була ним по-новому поставлена та змусила багатьох дослідників переглянути установлені концепції. Роботи Мирона Ілліча ще довго викликатимуть дискусії — якнайкраще свідчення

того, що він і нині перебуває у вирі активного наукового життя. Незважаючи на більш ніж столітній період досліджень, Херсонес повільно розкриває свої таємниці. І ще довго дослідники звирятимуть результати своїх розробок зі встановленою М.І. Золотарьовим хронологією будівельної діяльності у Північно-Східному районі, з майстерно розкопаним еталонним для археології Херсонеса пам'ятником — будівлею «казарми», з усім тим, чому він присвятив своє життя.

Оцінюючи науковий доробок М.І. Золотарьова, слід відзначити, що найпродуктивнішим для нього був період після захисту кандидатської дисертації. Сухі, але об'єктивні цифри, над якими ми ніколи не замислювалися за його життя і на які звернули увагу тільки тепер, говорять самі за себе. За шістнадцять років, що передували захисту, він видав 31 наукову працю, а за шістнадцять років після цього — 81. Особливо інтенсивно він працював в останнє перед своїм передчасним відходом десятиліття — за 1993—2003 рр. він написав і опублікував 65 статей, заміток, окремих наукових видань. Тільки важливим питанням ранніх етапів існування Херсонеса М.І. Золотарьов присвятив тоді 14 тематичних розробок.

Усе говорило про те, що цей натхненний спурт зовсім не випадковий. Було зрозуміло, що вчений планомірно накопичував думки і сили для взяття чергового наукового і життєвого рубежу — захисту докторської дисертації та підготовки давно виплеканої монографії про Херсонес часів грецької колонізації Північного Причорномор'я. Але це стрімке і цілеспрямоване сходження обірвалося всього за півкроку до вершини.

...День 29 грудня 2005 р. близькі, друзі та колеги М.І. Золотарьова очікували з радісним почуттям, збираючись відсвяткувати його ювілей, до якого він мав підійти у повному розквіті творчих звершень і нових задумів. Однак невблаганний фатум безжально перекреслив ці плани. Попри це, ти, наш дорогий Мішеле, як і колись, — разом з нами. Ми вдячні долі за те, що вона подарувала нам щастя спілкування з тобою. Ти назавжди залишишся в твоєму рідному Херсонесі. ХАІРЕ!

Одержано 13.05.2005

В.М. З у б а р

Кленина Е.Ю. (при участии В.В. Созник).
Керамические сосуды II—III вв. н. э.
из усадьбы «Близнецы» (Хора Херсонеса
Таврического).

Рознан, 2004. — 113 с., 31 рис., 7 табл.

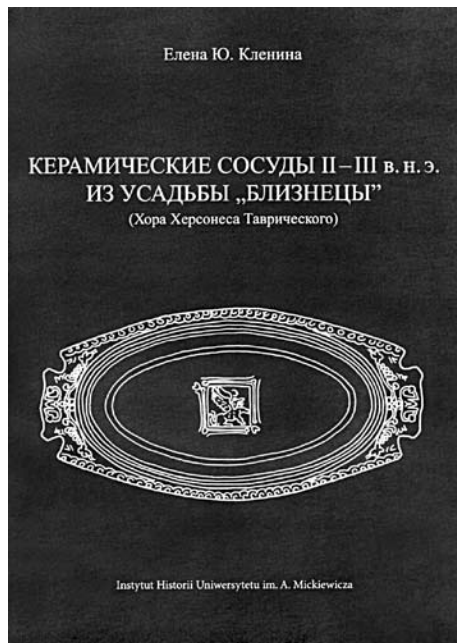
Археологічні дослідження сільськогосподарської території Херсонеса Таврійського на Гераклейському півострові розпочаті давно, але тільки після Великої Вітчизняної війни, завдяки цілеспрямованій роботі С.Ф. Стржелецького, вони набули масштабного і планового характеру (детальніше див.: Стржелецкий 1961, с. 7—28). У другій половині XX ст., у зв'язку з охоронними археологічними дослідженнями в зонах новобудов на Гераклейському півострові, велика група дослідників на чолі з Г.М. Ніколаєнко продовжила систематичне археологічне вивчення цього району. А на зламі XX—XXI ст. результати цих робіт, як і більш ранні матеріали, отримані під час розкопок і розвідок, було зведено у дві монографії і введено до наукового обігу, хоча і без детального аналізу масового археологічного матеріалу, його розгорнутої інтерпретації та датування (Николаенко 1999; Николаенко 2001). Певною мірою ці прогалини заповнили останні за часом праці, в яких опубліковано результати опрацювання масового археологічного матеріалу, передусім керамічного, отриманого під час розкопок сільськогосподарських садиб на Гераклейському півострові (див., напр.: Saprykin 1994; Созник 1996; Ковалевская 1998 та ін.). Серед цих праць і рецензоване монографічне дослідження О.Ю. Кленіної, присвячене керамічному комплексу II—III ст. н. е. з розкопок на території садиби «Близнюки».

Керамічний комплекс, розглянутий у монографії О.Ю. Кленіної, походить із розкопок другого будівельного періоду круглої споруди садиби «Близнюки» ділянки № 343, розташованої на плато між Юхаринською балкою та балкою Бермана (Николаенко 2001, с. 128). У 1987—1990 рр. тут проводили охоронні археологічні роботи, пов'язані з будівництвом дороги, і, виходячи з наведеного опису будівельних залишків (с. 17—18), охопили тільки частину пам'ятника, обмежену круглими спорудами, ймовірно, баштами. Отже,

навіть чи на підставі отриманих даних можна реконструювати історію усієї садиби, але керамічний матеріал, опублікований дослідницею, є досить репрезентативним і, безумовно, заслуговує на увагу й окрему публікацію.

В основу аналізу і класифікації керамічних форм із розкопок круглої споруди садиби «Близнюки» цілком слушно покладено функціональний принцип. Причому автором введено у науковий обіг увесь без винятку керамічний матеріал, що дало змогу зробити цікаві статистичні підрахунки кількісного співвідношення посудин різного призначення з цього комплексу (с. 86—90). Такий підхід повністю відповідає сучасним вимогам і заслуговує на позитивну оцінку.

У цілому, характеристика і датування типів кераміки не викликає принципових заперечень. О.Ю. Кленіна використала значний порівняльний матеріал і майже всю наявну на сьогодні вітчизняну та зарубіжну літературу, що дозволило їй зробити переконливі висновки. Однак варто звернути увагу авторки на те, що навіть чи доцільно, виділяючи певну керамічну форму, у дужках подавати посилання на типологію, запропоновану іншими дослідниками. По-перше, посилання на цих авторів є у заключних частинах характеристики кожного типу, а по-друге — переважна більшість дослідників, на яких посилається О.Ю. Кленіна, безпосередньо не займалася типологізацією кераміки з того чи іншого центру, а опис за типами було використано для зручності класифікації матеріалу з розкопок городищ та некрополів (див., напр.: Зубарь 1982; Сон 1993; Крапивина 1993 та ін.). Отже, цей принцип не є класифікацією кераміки в прямому значенні цього поняття, і є лише загально прийнятим методичним прийомом для характеристики масового археологічного матеріалу. О.Ю. Кленіна також послуговується такою формою публікації матеріалу, але з цього зовсім не випливає, що запропоновану авторкою типологію керамічних форм можна розглядати як класифікацію, прийнятну для всього херсонеського керамічного комплексу

II—III ст. н. е. Адже авторка розглядає керамічний матеріал з круглої споруди садиби тільки другого будівельного періоду, що є лише однією зі складових керамічного комплексу Херсонеса зазначеного часу.

У цілому, позитивно оцінюючи працю О.Ю. Кленіної, варто звернути увагу автора на певні недоліки. На наш погляд, навряд чи наразі можна беззаперечно говорити про заснування Херсонеса саме наприкінці V ст. до н. е. (с. 15) (пор.: Виноградов, Золотарев 1998, с. 36—46; Виноградов, Золотарев 1999, с. 91—129; пор.: Суриков 2002, с. 72—82), а також посилається на науково-популярні роботи, присвячені епіграфічним пам'яткам Херсонеса (с. 15), а не на спеціальні дослідження (Виноградов, Щеглов 1990, с. 310—371). Не зрозуміло також, для чого у вступі подано стислу типологію садиб перших століть н. е. Гераклейського півострова (с. 15), а у висновку наведено перелік круглих споруд, пов'язаних із садибами і розташованих на земельних ділянках поза ними (с. 83). Причому, інтерпретуючи круглі споруди на Гераклейському півострові, не пов'язані із певними садибами, як пам'ятники поховально-поминальної обрядовості, О.Ю. Кленіна чомусь не посилається на іншу точку зору, викладену в спеціальній праці, присвяченій соціально-економічному розвитку Херсонеса (Зубарь 1993, с. 36), яка до цього часу не викликала принципових заперечень.

На нашу думку, в роботі, присвяченій конкретним групам археологічного матеріалу, не зовсім доцільно розглядати питання типології

херсонеських садиб, їхнього функціонального призначення і хронології, як і більш загальну проблему характеру землеволодіння, а також руху земельного фонду на Гераклейському півострові. Ці аспекти, пов'язані з системою землекористування в Херсонесі, мають солідну історіографію і повинні стати предметом подальших спеціальних досліджень. Тому навряд чи висновки, запропоновані деякими авторами (напр.: Николаенко 1988), можна приймати без критичного аналізу, не враховуючи інші точки зору. Так само не варто робити висновки щодо характеру торгових зв'язків Херсонеса в перші століття н. е. лише на підставі дослідженого авторкою керамічного комплексу однієї споруди, нехай і скрупульозно проаналізованого. У кращому випадку дані, отримані О.Ю. Кленіною, можуть стати ще однією ланкою у системі доказів того чи іншого положення, але далеко не вирішальною. Не можна не відзначити і протиріччя у висновках авторки, яка пише, що кругле приміщення зруйновано «у результаті пожежі не пізніше сер. III ст. н. е.», і це пов'язано «із загальною активізацією варварських племен у пер. пол. III ст. н. е. у прикордонних зонах, що призвело до виводу легіонерів з Херсонеса Таврійського» (с. 85). І, нарешті, сьогодні в жодному разі не можна визначати хронологічним репером для розпаду Римської імперії кінець IV ст. (с. 85).

Утім, оцінюючи роботу О.Ю. Кленіної в цілому, слід підкреслити, що висловлені зауваження не носять принципового характеру і легко можуть бути усунені, а поради — враховані авторкою у подальшій роботі. Безумовно, О.Ю. Кленіна повністю впоралася із завданнями, що стояли перед нею, і на сучасному науковому рівні ввела до наукового обігу важливу групу масового археологічного матеріалу, що, поза будь-яким сумнівом, використовуватимуть у процесі подальшого вивчення пам'яток і історії сільськогосподарської території Херсонеса Таврійського на Гераклейському півострові.

Слід також відзначити чудове поліграфічне оформлення книги, яку видано коштом Інституту історії університету ім. А. Міцкевича в м. Познані (Польща) у рамках спільного українсько-польського проекту за безпосередньої дружньої підтримки керівництва зазначеного університету, зокрема професора А.Б. Бернадського. Сподіваємося, що це перша, але далеко не остання праця, видана в рамках українсько-польського проекту, присвяченого одному з аспектів багатогранної історії Херсонеса Таврійського за доби античності та середньовіччя.

- Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, история и культура. — М., 1990.
- Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Год рождения Херсонеса Таврического // Хсб. — 1998. — 9.
- Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996—1997 гг. Северное Причерноморье в античности. Вопросы источниковедения. — М., 1999.
- Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993.
- Ковалевская Л.А. Керамические комплексы конца II — первой половины III вв. н. э. из раскопок виллы 341 // Хсб. — 1998. — 9.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.
- Николаенко Г.М. Херсонесская округа в I в. до н. э. — IV в. н. э. (по материалам Гераклейского полуострова) // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV — III вв. до н. э. — Севастополь, 1999. — Ч. 1.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 2001. — Ч. 2.
- Созник В.В. Керамический комплекс римской эпохи из раскопок на Гераклейском полуострове // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Тезисы докладов. — Ростов н/Д, 1996.
- Сон Н.А. Тира римского времени. — К., 1993.
- Стржецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму // Хсб. — 1961. — 6.
- Суриков И.Е. О некоторых факторах колонизационной политики Гераклеи Понтийской // Проблемы истории, филологии, культуры. — 2002. — Вып. 12.
- Saprikin S.J. Ancient Farms and Land-Plots on the Khora of Khersonesos Taurike (Research in the Herakleian Peninsula — 1974 — 1990). — Amsterdam, 1994.

Одержано 11.06.2005

Л.А. Ковалевская-Сарновская

Кленина Е.Ю. (при участии Созник В.В.). Керамические сосуды II—III вв. н. э. из усадьбы «Близнецы» (Хора Херсонеса Таврического).

Институт истории Университета им. А. Мицкевича. —
Рознан, 2004. — 113 с., 31 рис., 7 табл.

Начиная с конца 1970-х гг. и до настоящего времени ведутся активные археологические раскопки на территории ближней сельской округи Херсонеса, находящейся на Гераклейском полуострове. Только Г.М. Николаенко исследовано или частично исследовано около 20 усадеб (Николаенко 2002, с. 5). Но, к сожалению, керамическому материалу, как основной датирующей группе на сельских усадьбах до сих пор не уделяется должного внимания. И такие публикации, как вышедшая книга, очень важны, не только с точки зрения ознакомления с материалами раскопок, но прежде всего для дальнейшей работы с этим материалом.

Книга Е.Ю. Клениной начинается с Введения, содержащего краткую информацию о ближ-

ней хоре Херсонеса античного времени и историю исследования сельской усадьбы «Близнецы». Основная часть работы состоит из семи глав. Глава 1 посвящена описанию строительных остатков, стратиграфии и хронологии круглого помещения. Последующие шесть глав подробно характеризуют керамический материал, причем каждая из них соответствует определенной группе керамики. В Заключении автор предлагает свою типологию круглых помещений на Гераклейском полуострове на основании результатов исследований всесторонне характеризируя круглое помещение и всю усадьбу в контексте исторической ситуации. В Приложении 1 итоги исследования керамического материала представлены в графической форме. Текст сопровождается рисунками и таблицами. Русский

© Л.А. КОВАЛЕВСКАЯ-САРНОВСКА, 2005

текст в более сжатом варианте переведен на польский и английский языки.

Позволим себе более подробно прокомментировать основные положения и итоги рецензируемой работы.

На с. 11 автор впервые употребляет по отношению к исследуемой сельской усадьбе на хоре Херсонеса термин «*villa rustica*», который далее повторяет несколько раз, и так уверенно, что этот термин входит в титул книги в польской и английской версиях. Данный вопрос уже освещался в научной литературе (Масленников 1998, с. 122—124). Хотим напомнить, что исследовано только одно помещение. В связи с этим возникает вопрос: знает ли автор, что так назывались фермерские поместья в провинциях Римской империи, способствующие широкому развитию рыночных отношений. Херсонес Таврический и в римское время оставался греческим городом с собственными вековыми традициями ведения сельского хозяйства, и о том, насколько эти устои были разными, свидетельствует отсутствие в греческом языке термина, соответствующего латинскому *villa rustica*. Поэтому целесообразнее было бы употребление греческого слова *oikia*, например: *oikia dipyrgia* или *oikia tetrapyrgia*. Тем более это логично, учитывая, что автор на с. 15 собственную типологию усадеб римского времени на Гераклеяском полуострове основывает именно на количестве башен. Кстати, было бы полезно, представляя подобную типологию, аргументировать ее хотя бы несколькими примерами усадеб, а главное указать, к какому типу принадлежит «*villa rustica* «Близнецы». По поводу выделенного II типа усадеб заметим: в римское время на ближней хоре Херсонеса нам не известно ни одной усадьбы (в смысле: фермы-поместья), которая была бы укреплена несколькими башнями (в смысле: *pyrgoi*, а не голубятни!).

В главе 1 охарактеризованы не только строительные остатки, стратиграфия и хронология круглого помещения, как задекларировано в названии, а вся площадь раскопа. В самом начале узнаем, что в вышеуказанном помещении «выявлено 2 строительных периода». Первый датируется I—II вв. н. э., второй заканчивается не позднее «сер. III в. н. э.» Уверены, что В.В. Созник, руководившая раскопками в 1988—1990 гг. и по итогам исследований написавшая три отчета и сообщение на конференцию (Созник 1988; 1989; 1990; 1996, с. 117—119), была бы крайне удивлена, так как в ее отчетах можно прочитать только об одном периоде существования помещения. Очевидно, автор должна была сделать акцент на разнице во мнениях. Уделяем этому факту много внимания, так как выделение периодов существования археологического памятника

— это основополагающий факт при описании керамических комплексов. Тем более что далее в тексте следуют совершенно хаотичные сведения: «к первому строительному периоду относится круглая постройка...», в которой «полы были земляные». «Сооружение было одноэтажным, вход шириной 1,00 м...». Во второй строительный период «круглое помещение было разделено пополам» стеной-перемышкой, «с внешней стороны уровень дневной поверхности повысился на 1,00—1,20 м, полы же внутри помещения остались на прежней высоте», «мощность земляных полов 0,15—0,17 м», «ниже этого уровня — скала». «Порог был поднят на 1,00 м выше уровня входа первого строительного периода». В связи с этим возникают следующие вопросы:

1. На основании каких данных выделен первый строительный период?

а) строительных остатков, а конкретно, повышения уровня порога? В своем отчете В.В. Созник предполагает повышение уровня порога на 0,20 м в юго-восточной половине башни, но при этом пишет: «Следует заметить, что других явных следов перестроек обнаружено не было. Данная же небольшая перестройка не связана ни в коей мере с другим строительным периодом, а была проведена во время функционирования постройки в римский период» (Созник 1990, с. 6). Изучив чертежи отчета и сохранившиеся в натуре строительные остатки помещения, присоединяемся к мнению автора раскопок;

б) структуры полов и их количества? В.В. Созник не отмечает резкого изменения уровня пола: «...уровень пола постепенно повышается» (Созник 1989, с. 9—10). Хотелось бы ознакомиться с методикой, позволяющей выявить в слое в 0,15 м несколько уровней земляных полов первого, а затем и второго строительных периодов, спустя 10 лет после завершения раскопок;

в) керамического материала? В таком случае, где он? В отчетах В.В. Созник массового керамического материала, характерного для I в., не отмечено.

2. Откуда автор знает о «повышении поверхности» на 1,20 м с внешней стороны круглого помещения, если раскопки до материка проведены только внутри самого помещения?

В основной части работы автор подробно рассматривает керамический материал, оперируя большим библиографическим аппаратом и проводя широкие аналогии. Приведены описания глины, форм, предварительные итоги химического анализа отдельных сосудов (к сожалению, без конкретных данных, что, собственно, обесценивает работу), более того, предложена собственная типология. По поводу последней позволим высказать свое мнение, касающееся методической стороны работы.

Тип в керамике — это сочетание типобразующих качественных признаков, поэтому выделять тип по одному венчику и тем более дну — ошибочно. Это тот случай, который можно охарактеризовать как «типология без типов». Для нас не представляется возможной дальнейшая работа с амфорой типа 19, краснолаковой тарелкой типа 9, кружальными горшками типов 4 и 5, лепным горшком типа 2, кувшином типа 3 (а впрочем, кувшин ли это?), краснолаковым кувшином типа 8, который, к тому же, не сопровождается рисунком.

Создавать типологию по результатам исследований материала из одного помещения одной сельской усадьбы хоры Херсонеса, с нашей точки зрения, не совсем правильно. Автор представляет в работе 339 фрагментов керамики, каждый из которых, как можно понять из текста, подразумевает отдельную керамическую форму. Уверены, что в данном случае необходимо было выделить основной и «посторонний» материалы (extraneae). Последний мог лежать на полу, попасть извне или принадлежать более раннему времени. Тем не менее, Е.Ю. Кленина выделила первый строительный период. На наш взгляд, не стоит определять данный керамический комплекс как замкнутый. Это понятие подразумевает «совокупность артефактов, связанных совместным нахождением и обстоятельствами, с непреложностью говорящими о совместном участии этих артефактов в событии, которое привело к их отложению. Это соучастие и одновременность упокоения должны быть гарантированы обстоятельствами залегания и условиями обнаружения» (Клейн 1991, с. 375). Отчеты о раскопках показывают, что образовавшийся слой разрушения после гибели помещения был открыт для внешней, более поздней, интервенции. Обращает внимание на то, что исходя из версии Е.Ю. Клениной о существовании двух строительных периодов, во II из них «...полы внутри помещения остались на прежней высоте» (с. 17), т. е. это означает, что материал в напластованиях, образовавшихся в результате жизнедеятельности в I строительный период, остался нетронутым. А поскольку автор не выявила конкретную границу между уровнями «полов» I и II строительных периодов, то в данном случае выходит, что в общую характеристику керамического материала вошли и фрагменты более раннего времени. Не лучше ли в таком случае характеризовать керамику в форме каталогов: основного, куда входят керамические формы, поддающиеся реконструкции путем склеивания и бытующие в момент разрушения постройки, а также дополнительного, включающего «посторонний» материал, классифицирующийся хронологически или по месту нахождения.

Приступая к рассмотрению основной части работы, отметим, что автор, к сожалению, не заметила таких итоговых разработок по керамике отечественных исследователей, как:

Внуков С.Ю. *Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. (Морфология)*. — М., 2003;

Власов В.П. *Лепная керамика позднескифского Булганакского городища // Бахчисарайский историко-археологический сборник*. — Симферополь, 1997. — Вып. 1;

Zhuravlev D.V. *Terra Sigillata and Red Slip Pottery in the North Pontic Region (a short bibliographical survey) // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2002. — Vol. 8. — № 3—4 и др.

Проанализируем некоторые моменты рецензируемой работы.

С. 29—30. Амфоры, тип 1. Хотелось бы знать, на основании каких современных исследований автор совмещает широкогорлые амфоры Син II (Внуков 2003, с. 133—134), известные в литературе как амфоры «с желобком под венчиком», производившиеся в Синопе и розовоглиняные амфоры типа 84 (Зеест 1960, с. 116), одним из центров производства которых был Нимфей на Боспоре, где в 1999 г. были найдены печи и керамический брак (Соколова 2001, с. 143). Амфоры типа Зеест 84 имеют более крупные размеры, а глина не содержит пироксена, типичного для амфор Син II и упоминаемого автором в характеристике глины. В принципе, ножка № 26, хотя и отбитая, может принадлежать Син II. Судя по описанной глине и форме венчика фрагменты № 24 и 25 могут принадлежать амфорам Син I (Внуков 1993, с. 204—205), датирующимся эллинистическим периодом.

С. 37. Е.Ю. Кленина утверждает: «Таким образом амфорный материал, представленный в комплексе, показал, что основным поставщиком вина и salsamenta для жителей усадьбы «Близнецы» в округе Херсонеса Таврического являлось Боспорское государство». Мы придерживаемся мнения, что все внешнеэкономические связи сельской округи осуществлялись через рынок города. Непосредственный контакт жителей усадеб с целью приобретения продуктов мог быть только с местными варварами. Хотя основные связи с варварским миром шли также через херсонесский рынок (Ковалевская 2001, с. 60).

Далее читаем: «Надписи красной краской на светлоглиняных узкогорлых амфорах, свидетельствуют, что в них транспортировали гераклеийское вино». Дипинти на светлоглиняных амфорах указывают на то, что перевозили в них не только гераклеийское вино, но и оливки, оливковое масло, зерно, финики, краску и даже нефть (Беттгер, Шелов 1998, с. 88—90).

Также нельзя согласиться с расчетными данными автора относительно расположения

мест производства, которые констатируются как факт, хотя по тексту и даже в таблицах воспринимаются как предположения.

С. 45. Краснолаковые тарелки, тип 1. Е.Ю. Кленина утверждает: «Эта форма тарелок является имитацией *terra sigillata* формы Drag. 36, производившихся в мастерских западной части Римской империи». Тем самым автор совершенно игнорирует античные города Малой Азии, с которыми у Херсонеса с эллинистического периода существовали очень тесные политические, культурные и торговые связи. Такие формы сосудов малоазиатских центров известны на Боспоре с начала нашей эры (Книпович — *тип 22 (М)*; Силантьева — *тип 46*) (Книпович 1952, с. 149—156; Силантьева 1958, с. 283—311). Мы склонны считать, что с I в. н. э. во многих группах керамики малоазиатских центров прослеживаются черты влияния керамики Италии при сохранении собственных характерных форм. Это касается Херсонеса, где и производились тарелки типа 1. Западной сигилляты здесь очень мало, т. е. непосредственного контакта практически не было, поэтому в Херсонесе, где собственное производство было налажено не раньше II в. (Журавлев 2001, с. 61), имитировали уже готовые малоазиатские образцы.

Автор относит фрагмент дна на кольцевом поддоне с изображением ступни к типу 1, а например, не к типу 3. На наш взгляд, именно на тарелках такого типа в Северном Причерноморье эти клейма чаще всего и встречаются (Труфанов 1997, с. 181—192). Далее представлен фрагмент нехерсонесского производства — скорее всего, одного из малоазиатских центров. А как известно, клейменные сосуды позднее первой половины II в. не встречаются. Отсюда датировка фрагмента. В таком случае снова вопрос: зачем автор включает в представленный комплекс II строительного периода находку, относящуюся к I периоду, ею же выделенному? Может, ответ кроется в указанной локализации: «каменный завал, 2 слой», но на с. 17 в описании стратиграфии слой 2 не выделен?

Также мы не согласны с отнесением к данному типу сосудов № 127 и № 128. Судя по диаметру, это могут быть чаши на высокой ножке (Зубарь 1982, с. 66—67).

Непонятно, почему автор дважды, в самом начале и в конце, упоминает Дакию и Нижнюю Мезию, ссылаясь при этом на Б. Султова, работа которого в библиографии отсутствует.

На основе предлагаемого автором анализа нам так и не удалось обнаружить сосуда херсонесского производства: на рис. 12 и 13 нет ни одной тарелки с упомянутыми в тексте насечками.

С. 60—61. Из хаотичных авторских выводов о краснолаковой керамике попробуем сформулировать основные положения. Е.Ю. Кленина сначала утверждает: «Подавляющее большин-

ство типов всех групп краснолаковой посуды относится к Pontic Sigillata. Место производства этой группы Sigillata до настоящего времени является предметом дискуссии». Далее автор пытается выяснить эти места производства: «Последние химико-физические исследования дали возможность определить некоторые группы (Л. К.) местной краснолаковой керамики, в которые вошли некоторые типы тарелок, мисок, чашек (Л. К.). Благодаря этим исследованиям удалось выделить два типа (Л. К.) тарелок, являющихся имитациями мастерских Чандарли в Северном Причерноморье. Они полностью повторяют формы, цвет глины и лака. Нам не удалось определить из-за недостатка данных место их производства». Но тут же далее уверенно: «По нашим подсчетам, 89—90 % краснолаковой посуды, найденной в круглом помещении, было произведено в Херсонесе и его округе или в Северном Причерноморье».

С. 68. Вызывает недоумение отнесение простой столовой керамики к Pontic Sigillata. К тому же, хотелось бы убедиться в существовании хотя бы одной мастерской по производству столовой керамики римского времени в Юго-Западном Крыму.

С. 72. Добавим по поводу лепных светильников типа 1. В Северном Причерноморье подобные изделия впервые появляются в V в. до н. э. и особенно много таких курильниц выявлено на позднескифских памятниках Крыма. Неизвестно, что хотела сказать автор, проводя аналогии с лепными светильниками из римского военного лагеря Нове (неопубликованные материалы), которые, если и найдены там, вполне могут быть продукцией местных племен. Лепные изделия подобного типа распространились в II—IV вв. н. э. среди гето-дакской керамики, предположительно, под влиянием сарматских племен (Bichir 1984, s. 31).

Кроме того, нельзя не согласиться, что местом производства этих светильников был Херсонес (см. Приложение), так как подобные примитивные изделия, безусловно, могли вылепить на месте.

С. 77. Подводя итоги, Е.Ю. Кленина пишет: «Таким образом, кружальная кухонная керамика из круглого помещения, представленная горшками и кастрюлями, происходит из керамического центра в бассейне Эгейского моря. Импортная кружальная посуда составила 47 % от общего числа кухонной керамики, представленной в комплексе (приложение 1)». «Неопределенного места производства кружальные сосуды составили 13 % общего количества кухонной посуды в комплексе». Сравниваем процентное соотношение в Приложении 1: импортная керамика (Эгейское море и Северное Причерноморье) составила 52,4, неопределенного места производства — 7,7 %!?

С. 81. Автор не указывает источников, на основании которых она относит лепные кастрюли

типа 1 с ручками-«ушками» к «гето-фракийскому типу посуды». Действительно, круг распространения сосудов с «ручками-ушками» чрезвычайно широк, как и их хронологический диапазон. Подобные изделия встречаются в Херсонесе и его округе в первых веках, а также характерны и для позднеантичного времени. Их появление, скорее всего, связано с позднескифской культурой (Кас-танаян 1981, с. 63—69; Дашевская 1991, с. 32).

Мы не согласны с утверждением, что производство лепных кастрюль типа 1 специально «было налажено в Херсонесе, Неаполе Скифском, Илурате, Тиритаке, Танаисе».

С. 82. Приведем цитату: «Низкий процент наличия кухонной лепной керамики и качество ее изготовления, по нашему мнению, свидетельствует о незначительном количестве варварского населения среди жителей этой сельской усадьбы и ее эллинизации». Подобные выводы делаются на основании исследования всего лишь одного помещения, связь которого с усадьбой не определена.

На наш взгляд, авторские аналогии выглядят весьма хаотично. Так, методически не оправдан поиск аналогий среди материалов военного характера при анализе обычной гражданской постройки. Например, на с. 84 Е.Ю. Кленина объясняет наличие в круглом сооружении столовой посуды мастерских Дакии и Нижней Мезии «присутствием римских легионеров из Нове (Нижняя Мезия...) на территории современной Балаклавы». А вот появление «миски-сковороды» типа 1 автор связывает «с римским военным присутствием» (с. 80), хотя сковороды аналогичной формы бытовали как в раннескифское время, так и в хозяйстве поздних скифов (Власов 1997, с. 233—234). Кроме того, необходим более продуманный подход к проведению аналогий с отдаленными от Херсонеса регионами, а также скрупулезная проверка фактов. Так, в случае с лепными кастрюлями типа 3 автор отсылает исключительно к материалам Береники (с. 82). А выделяя типы 12 и 13 среди узкогорлых светлоглиняных амфор (с. 32—34), которые соответствуют типам С и D (Шелов 1978, с. 18—19), Е.Ю. Кленина проводит параллели с типами 28 и 29 типологии П. Дычка (Dyczek 1999, s. 174—192) и типом XIX — Л. Белаяц (Bjelajac 1996, p. 654—667, fig. XXII). Дело в том, что под типом XIX Л. Белаяц подразумевает все типы узкогорлых светлоглиняных амфор от А до F (по Шелову), время распространения которых охватывает почти пять веков, а на приведенных рисунках в основном указаны типы А и В, о распространении которых и следует говорить. Об этих типах А и В идет речь и в приведенном каталоге П. Дычка, ссылка на работу которого также отсутствует в библиографии.

С. 83. В заключении автор легко делит круглые постройки римского и ранневизантийского

периодов в округе Херсонеса на две категории. Сразу заметим: круглое помещение на территории участка № 12 автор относит к ранневизантийскому периоду, ссылаясь на Г.М. Николаенко, которая констатирует: «Датирующего материала нет» (Николаенко 2001, с. 16—17). Далее уточним, что круглых построек на Гераклеюском полуострове не «несколько», а около 15. Создавая типологию, нельзя подходить к материалу выборочно — необходимо учитывать все сооружения подобного типа. Только в таком случае будет очевидно, что некоторые сооружения круглой формы ранневизантийского времени связаны с усадьбами (например, № 340, 172 и др.).

Далее Е.Ю. Кленина предполагает: «Круглые постройки второй группы являлись, возможно, погребально-поминальными сооружениями в округе Херсонеса. Аналогичные сооружения известны на некрополе (Л.К.) Илурата II—III вв. (Л.К.)». Возникает вопрос: кого погребали и кто поминал? Известно ли автору, что в ранневизантийское время хора Херсонеса пустовала? Так, в окружении круглого сооружения участка № 25 на площади приблизительно 400 га не зафиксировано ни одной жилой усадьбы. Из 11 усадеб, функционировавших в античное время, в ранневизантийский период не было ни одной жилой (Николаенко 2001, с. 19—24, 56—58, 64—66). Эти сведения верны, так как усадьбы участков № 25, 26, 100, 128 исследованы. На наш взгляд, круглые сооружения V—VII вв. в округе Херсонеса были жилыми, а их обитатели занимались скотоводством.

Пользуясь случаем, ответим на критику нашей классификации (Ковалевская 1999, с. 49—53). Судя по всему, автор не видела в натуре круглой постройки участка № 310, по нашему мнению, аналогичной круглому сооружению на усадьбе «Близнецы», а обращается к описаниям Г.М. Николаенко (Николаенко 2001, с. 118), которая, в свою очередь, представляя этот чертеж, берет его из архива исследователя 1930-х гг. Н. Янышева. Заметим, что приведенного Г.М. Николаенко архивного дела под № 21487 в Архиве Национального заповедника «Херсонес Таврический» никогда не было, а в доступном архивном деле Н. Янышева описывается только круглое сооружение, без упоминания, что оно «вписано» в квадрат размером 12 × 12 м (Янышев 1932, с. 35). То же можно сказать и о прилагаемых черновиках чертежей с планом данного сооружения (Янышев 1934).

«Круглые сооружения, вписанные в квадратную башню», на наш взгляд, являются разновременными строениями. Впрочем, если Е.Ю. Кленина о них упоминает, то это уже третий тип круглых построек в ее типологии.

На с. 72 Е.Ю. Кленина утверждает, что тип 2 кружальных светильников «представляет собой особый вид культовых светильников, использовавшихся в святилищах Посейдона или Деметры и Коры». И далее на с. 84 предполагает «что круглое помещение в тот период (Л. К.) могло использоваться в качестве домашнего святилища Деметры и Коры, на что косвенно указывают культовые светильники Palaimonion типа». Из приведенного текста следует: светильники типа 2 находились в круглом помещении первого периода I—II вв. н. э., а следовательно, и датируются этим временем, а значит, не могут входить в представленный комплекс, который автор относит к концу II — середине III вв. н. э.

Хотелось бы добавить, что светильники указанного типа не так уж и редко встречаются в слоях римского времени Херсонеса и его округа (Рыжов 1986, с. 130—138.; Золотарев, Коробков, Ушаков 1997, с. 69, рис. 10, 61; Сорочан 1999, с. 106—107, рис. 1; Нессель 2004, с. 95, 96), но ни разу их не связывали с культовыми сооружениями.

А домашнее святилище, возможно, и существовало, но об этом свидетельствует другая находка в каменном завале круглой постройки, о которой почему-то не упоминает автор, — фрагмент votивной мраморной плитки с надписью (Созник 1988, с. 10). Автор также не находит нужным представить монету Юлии Домны 212—217 гг. (Созник 1988, с. 7), обнаруженную вне круглого помещения, но которая, по мнению В. Созник, могла принадлежать времени разрушения башни. При этом Е.Ю. Кленина упоминает светильник № 230, фрагмент рельефного флакона (а может, маски?) № 153, также обнаруженные вне круглого помещения, а на с. 85 подробно перечисляет все прочие находки, даже неизвестно откуда взявшуюся «деревянную шкатулку». В этом случае принцип селекции материала нам не понятен.

У нас есть несколько замечаний, касающихся и редакционной стороны рецензируемой книги. Одни и те же сосуды изображены на рис. 22 и 23. Лепной светильник № 237, согласно отчетам В. Созник, найден вне круглого помещения. Блюдо № 161 на рис. 17 перевернуто, на с. 35 дважды повторяется № 27, нет чертежей, флакона № 208, кувшинов — № 209—212, на с. 25, 29, 34, 35, 100, 108, 109 (создается впечатление, что автор не относит Горгиппию и Танаис к городам Боспора). Приложение, призванное облегчить восприятие материала, из-за отсутствия легенд-подписей, на наш взгляд, его только усложняет: не сразу понимаешь, к чему относятся графики, цифры и квадратики под ними, а когда разберешься — отличить оттенки в них практически невозможно. В сносках, особенно иностранных, много ошибок. Было бы хорошо представить фасировку стены и стратиграфию не фотографиями,

а рисунками. Почему-то сечение амфор и столовой керамики расположено слева, а кухни — справа. Тексты на польском и английском языках иногда отличаются представленной датировкой (с. 102 и 111 — светильники типа 1; с. 99 и 108 — краснолаковые тарелки, тип 1); идентичные формы отнесены в одном случае к производству Чандарли, в другом — неизвестных центров (с. 100 и 109 — краснолаковые тарелки, тип 7); изделия отличаются указанными центрами распространения (с. 99 и 107 — амфоры, тип 11).

К сожалению, Е.Ю. Кленина, описывая керамический комплекс, не обратила внимания на несколько сосудов с признаками производственного брака, факт которого трудно переоценить. В Херсонесе эллинистического и ранневизантийского времени было развито гончарное производство, о чем свидетельствуют находки гончарных печей (Борисова 1982, с. 146). А вот гончарные печи римского периода тут до сих пор не обнаружены, но бракованные изделия этого времени известны (Золотарев, Коробков, Ушаков 1997, с. 180). Наличие таковых в округе Херсонеса может свидетельствовать о существовании керамического производства и в селе, как это было в VIII — IX вв. (Рыжова 1982, с. 149—156).

Мы убеждены в необходимости доисследования раскрытой в 1988—1990 гг. площади археологического памятника «Близнецы», что позволило бы уточнить функциональное назначение двух круглых сооружений, выяснить, существует ли связь этих строений с самой усадьбой и, конечно, обогатить керамический комплекс дополнительными формами.

Наконец, обращаемся к коллегам-археологам.

Три года, с 1988 по 1990 г. раскопками участка с круглым помещением на «Близнецах» руководила В.В. Созник, после завершения которых она продолжала обрабатывать керамический материал, планировала публикации и доисследования усадьбы. Осенью 1996 г. работа и планы оборвались вместе с жизнью. Валерия и ее муж трагически погибли. В.В. Созник было всего 35 лет. Но остались отчеты, записи, горы склеенной керамики и еще ... навсегда заброшенная усадьба «Близнецы».

Автор книги выдумала какую-то необычную форму упоминания фамилии соавтора — «при участии В. Созник» (может, так принято в Познани?). Предлагаем сокращенную форму сноски: (Кленина, Созник 2004, с....).

В целом рецензируемая книга ясно свидетельствует о богатстве археологического материала раскопок на сельских усадьбах хоры Херсонеса. А обработка и публикация подобных комплексов археологических находок в будущем могут послужить основой для разработки обобщающей типологии керамического материала Северопричерноморского региона.

- Беттгер Б., Шелов Д. Дипинти на амфорах из Танаиса. — М., 1998.
- Борисова В.В. Гончарные мастерские Херсонеса // СА. — 1958, № 4. — С. 146.
- Власов В.П. Лепная керамика позднескифского Булганакского городища // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 204—303.
- Внуков С.Ю. Новые типы позднесинопской амфорной тары // РА. — 1993. — № 3. — С. 204—213.
- Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. — М., 2003.
- Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму // САИ. — 1991. — Вып. Д1-7.
- Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика Херсонеса первых веков н. э. (предварительная информация) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы междунар. науч. конф. — Харьков, 2001. — С. 59—61.
- Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83.
- Золотарев М.И., Коробков Д.Ю., Ушаков С.В. О принципах изучения античных водосборных цистерн. — Севастополь, 1997.
- Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982.
- Кастанаян Е.Г. Лепная керамика Боспорских городов. — Л., 1981.
- Клейн Л.С. Археологическая типология. — Л., 1991.
- Ковалевская Л.А. Типы построек римского времени в округе Херсонеса // Światowit. — 1999. — Т. 42. — С. 49—53.
- Ковалевская Л.А. «Усадьба надела 106» в системе экономических связей Херсонеса в IV—II вв. до н. э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Материалы 9-й междунар. науч. конф. 25—30 мая 1998 г., Ростов-на-Дону. — Ростов н/Д, 2001. — С. 58—60.
- Книпович Т.Н. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 289—326.
- Масленников А.А. Эллинистическая хора на краю ойкумены. — М., 1998.
- Нессель В.А. Светильники из храма Юпитера Долихена и военного поста на выс. Казацкая // Материалы 2-й Судак. междунар. конф. «Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре». — Киев; Судак, 2004. — С. 95—96.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. — Севастополь, 2001.
- Николаенко Г.М. Значение подводно-археологических изысканий в исследованиях Херсонеса и хоры // Подводная археология: сто лет исследований: Материалы междунар. конф. «К 100-летию подводной археологии». — М., 2002. — С. 4—14.
- Рыжов С.Г. Керамический комплекс III—IV вв. н. э. из северо-восточного района Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — К., 1986. — С. 130—138.
- Рыжова Л.А. Гончарная печь VIII—IX вв. вблизи Херсонеса (в районе Радиогорки) // АДСВ: Византия и ее провинции. — 1982. — С. 149—156.
- Силянтьева Л.Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА. — 1958. — № 85. — С. 283—311.
- Соколова О.Ю. О керамическом производстве в Нимфее // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья. — Керчь, 2001. — С. 140—144.
- Созник В.В. Отчет о раскопках усадьбы надела 31 в 1988 г. // Архив НЗХТ, д. 2984, 2985.
- Созник В.В. Отчет о раскопках римского комплекса усадьбы надела 31 в Юхариной балке в 1989 г. (под названием «Близнецы»). // Архив НЗХТ, д. 2989, 2990.
- Созник В.В. Отчет о раскопках римского комплекса усадьбы надела 31 в Юхариной балке под названием «Близнецы». 1990 г. // Архив НЗХТ, д. 2992, 2993.
- Созник В.В. Керамический комплекс римской эпохи из раскопок на Гераклеиском полуострове // Тез. докл. междунар. конф. «Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века». — Ростов н/Д, 1996. — С. 117—119.
- Сорочан С.Б. Светильники и свеча в ранней Византии или две эпохи осветительных приборов // Древности 1997—1998. — Харьков, 1999. — С. 101—114.
- Труфанов А.А. Типология краснолаковых тарелок с вертикальным бортиком (по материалам могильников Юго-Западного и Центрального Крыма) // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — С. 181—192.
- Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры: Классификация и хронология // КСИА. — 1978. — Вып. 156. — С. 16—21.
- Янышев Н. Краткое описание древних сооружений, находящихся на Гераклеиском полуострове. 1932 год. Архив НЗХТ, д. 476.
- Янышев Н. Краткий путеводитель (рукопись) по древностям Гераклеиского полуострова, 1934 год // Архив НЗХТ, д. 483.
- Bjelajac L. Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja. — Beograd, 1996.
- Bichir Gh. Geto—Dacii din Muntenia în epoca romană. — București, 1984.
- Dyczek P. Amfory rzymskie z obszaru dolnego Dunaju. — Warszawa, 1999.
- Zhuravlev D.V. Terra Sigillata and Red Slip Pottery in the North Pontic Region (a short bibliographical survey) // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — 2002. — Vol. 8, № 3/4. — S. 237—309.

Одержано 11.06.2005

М.Ю. Відейко

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДРЕВНІ ЗЕМЛЕРОБИ ЄВРОПИ: НОВІ ВІДКРИТТЯ ТА ГІПОТЕЗИ»

Міжнародна наукова конференція під такою назвою відбулася 16—19 серпня 2004 р. у м. Збараж Тернопільської обл. Це вже друга за останні три роки міжнародна археологічна конференція, проведена у цьому місті (Відейко, 2001)¹. Організатори заходу: Державний комітет України з будівництва та архітектури, Державний історико-архітектурний заповідник у м. Збараж, Інститут історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург, Росія), Лабораторія (Праісторична Європа) UMR 7041, Дім Археології ім. Р. Жінувес (Франція). У конференції взяли участь науковці з Болгарії, Молдови, Росії, України, Франції.

Форум археологів було присвячено 80-річному ювілею видатної дослідниці трипільської культури К.К. Черниш. Усього було заявлено 24 наукові доповіді, з яких 14 виголошено.

Доповіді охоплювали широке коло питань: від інформації про дослідження окремих пам'яток, груп пам'яток, а також окремих категорій знахідок, до проблем етнокультурних процесів у різних регіонах трипільської культури і за її межами. Після виголошення доповідей відбувалися їх обговорення та дискусії. Тези 24 доповідей, які отримав оргкомітет конференції, опубліковано (Древні землероби Європи, 2004, 78 с.).

Н.М. Скакун виступила зі вступною доповіддю про внесок К.К. Черниш у дослідження трипільської культури, зокрема на Тернопільщині.

В.О. Дергачов (Молдова) доповів про неолітизацію Північнопонтійської зони Балкан у контексті змін рівня Чорного моря. Слід зауважити, що тема «Чорноморського потопу» нині є досить популярною, тому актуальність цієї доповіді важко переоцінити, оскільки її підготовлено одним із провідних фахівців у галузі вивчення праісторії Північного Причорномор'я. Доповідач

відзначив наявність прямого зв'язку між культурною ситуацією та періодичною зміною рівня моря. Для раннього енеоліту зафіксовано одну з найбільших міграцій степового населення новоданилівського типу (культури). На думку автора, тенденції досить чіткі, і рух населення далі від узбережжя міг бути пов'язаний саме з наступом моря на суходіл.

З доповіддю про формування східнотрипільської культури виступила **О.В. Цвек**. Авторка розглядає пам'ятки борисівського типу як основу для формування зазначеної культури, які, у свою чергу, поділені на чотири територіальні групи. Подальші етапи розвитку характеризуються посиленням інновацій в усіх сферах життєдіяльності, які привели до становлення відмінної від західних ареалів культури між Південним Бугом та Дніпром.

Доповідь **Н.Б. Бурдо** було присвячено магічним символам та сакральним артефактам трипільської культури. Виділено вісім образів серед жіночих антропоморфних зображень та кілька з-поміж чоловічих. Доповідачка наголосила на особливій ролі Місяця у символіці орнаментики Трипілля-Кукутеня та його зв'язок з жіночими образами.

М.Ю. Відейко виступив з доповіддю про озброєння та військову справу у племен трипільської культури. На його думку, поширені уявлення про винятково мирний характер давньоземлеробського населення не відповідають даним археологічних досліджень. Трипілля-Кукутеня постає як культурна спільність з високим рівнем розвитку масового виробництва найдосконаліших на той час спеціалізованих предметів озброєння, у тому числі металевих, і це дає підстави стверджувати, що війна набувала ознак однієї із галузей економіки. Конфлікти, як вважає доповідач, переважно відбувалися між носіями трипільської культури.

Доповідь **Б.С. Жураковського**, побудована на матеріалах польових досліджень автора, була присвячена впливу природного середовища на

¹ Перша відбулася у 2001 р.

особливості сільського господарства населення трипільської культури у лісостеповому Правобережжі. Автор звернув увагу на зміни в господарюванні, які відбувалися впродовж існування трипільської культури і могли бути пов'язані зі змінами в навколишньому середовищі.

І.Т. Кочкін доповів про дослідження трипільського горизонту багат шарового поселення Одаїв II на Дністрі. На його думку, поселення слід віднести до залищицької групи етапу VI-II трипільської культури.

Доповідь **О.В. Ларіної** (Молдова) була присвячена унікальному пізньотрипільському похованню гординештського типу біля с. Нова Татарка на Дністрі (Молдова). Ця знахідка стала підставою для характеристики поховального обряду населення, що залишило цей тип пам'яток, який розглядають як особливу культуру Гординешть-Хородіштя, генетично пов'язану з Трипіллям (див. докладніше: Ларина, 2003, с. 57—80).

У доповіді **Б. Матевої** (Болгарія) йшлося про кременеві вироби з теля Чешмекулак, який знаходиться у Північно-Східній Болгарії. Знахідки дали змогу реконструювати процес виробництва та номенклатуру виробів. Це, у свою чергу, дало змогу з'ясувати, що мешканці селища займалися землеробством, виготовленням речей зі шкіри, дерева, кістки.

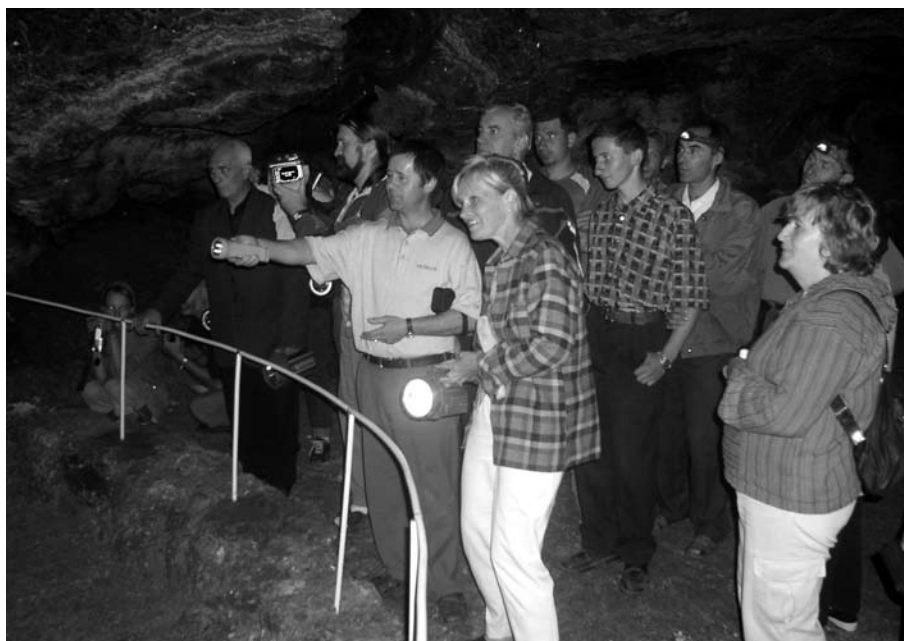
В.І. Олійник доповів про результати археологічного обстеження пам'яток трипільської культури в нижній течії р. Серет, у результаті якого виявлено поселення касперівського типу в районі с. Лисичники (укріплене), Голігради.

Опису мініатюрного посуду із розкопок поселення Незвисько, що зберігається у Державному Ермітажі, присвятили свою доповідь **Н.В. Риндюк** та **О.Г. Старкова** (Росія). Серія із 9 мініатюрних посудин, виявлених у трьох різних житлах, походить із горизонту, який датовано етапом ВІІ.

Спільна доповідь **Н.М. Скакун** (Росія), **А. Самзун** (Франція) та **Б. Матевої** (Болгарія) висвітлювала проблему нових технологій у кременеобробному виробництві доби розвиненого Трипілля за матеріалами поселення Бодаки. Одним із найбільших технологічних досягнень цього періоду, на їхню думку, стало не лише вдосконалення техніки розколювання сировини, а й поширення так званої струменевої ретуші, яку робили із застосуванням металевих (мідних) знарядь. Прогрес у кременеобробці став підґрунтям для розвитку галузі та сприяв поширенню готових виробів за межі трипільської культури.

Дослідженням на трипільському поселенні Збручанське присвятили доповідь **М.П. Сохацький** та **О.В. Дудар**. На думку доповідачів, це поселення, що належало до шипинецької групи, було вихідним пунктом міграції трипільського населення із Подністров'я на Середнє Побужжя і Волинь.

Про визначення місця поселення Бодаки в системі енеоліту Волині та Верхнього Подністров'я йшлося у доповіді **Т.М. Ткачука**. Автор вважає, що Бодаки належать до першої фази шипинецької групи, але в його комплексі зафіксовано компоненти, властиві мерешовській фазі раковецької групи, а також певне місце займа-

Учасники конференції на екскурсії у печері Вертеба. У центрі — М.П. Сохацький, директор Борщівського обласного археологічного музею

ють імпорти культур Малиця та люблінсько-волинської мальованої кераміки. З огляду на це, комплекс поселення Бодаки є важливим джерелом для виявлення динаміки зв'язків різних енеолітичних культур на Волині.

О.О. Бритюк доповів про нові кременедобувні пам'ятки у басейні Сіверського Донця. Автор переконаний, що тут існували спеціалізовані майстерні, де проводили первинну обробку кременю, який використовували на найближчих поселеннях.

Після виголошення доповідей було організовано екскурсію до Борщівського обласного археологічного музею та його філії — печери Вертеба, розташованої біля с. Більче-Золоте. Учасники конференції оглянули експозицію музею та ознайомилися з матеріалами, здобутими працівниками музею під час проведення архео-

логічних досліджень на Тернопільщині. Відвідання Вертеби дало змогу оцінити результати археологічних досліджень працівників музею, а також створеної підземної експозиції, яка складається з ділянки розчищеного культурного шару і діорами. Екскурсійний маршрут, прокладений лабіринтами печери, нині становить понад 500 м. Після відвідання печери учасники конференції побували в с. Монастирьох, де оглянули цікавий культовий комплекс над р. Серет.

Проведення другої конференції у м. Збараж — наочний приклад створення взаємовигідної традиції міжнародних регіональних тематичних наукових форумів, присвячених давнім культурам доби неоліту та енеоліту, які сприяють не лише контактам учених з різних країн, а й поступу у вивченні давньої історії та археології.

Відейко М.Ю. Міжнародна конференція в Збаражі // Археологічні відкриття в Україні 2001 року. — К., 2002.

Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези. Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Збараж, 16—19 серпня 2004 р. — Збараж; Тернопіль, 2004.

Ларина О. Позднетрипольское погребение гордишештского типа на Днестре // Interferente cultural-chronologice in spatiul Nord-Pontic. — Chisinau, 2003. — С. 57—80.

Одержано 03.04.2005

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталя Серафимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БАНДРІВСЬКИЙ Микола Стефанович — кандидат історичних наук, завідувач філіалу Львівського музею історії релігії.

БАРАН Володимир Данилович — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БУРДО Наталя Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ВОЗНЕСЕНСЬКА Галина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ЄЛЬНІКОВ Михайло Васильович — науковий співробітник наукової лабораторії археологічних досліджень Запорізького державного університету.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ІВАКІН Гліб Юрійович — доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту археології НАН України.

КОВАЛЕВСЬКА-САРНОВСЬКА Людмила Олександрівна — науковий співробітник експедиції «Нове» Інституту археології Варшавського університету (Польща).

ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович — кандидат історичних наук, доцент Донецького державного університету.

ПУЦКО Василь Григорович — заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею (Росія).

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, професор.

УСАЧУК Анатолій Миколайович — старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДСВ	— Античные древности и средние века
АИУ	— Археологические исследования на Украине
А.ЛІУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АН СРСР	— Академія наук СРСР
ВВ	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ГАИМК	— Государственная академия истории материальной культуры
ГТГ	— Государственная Третьяковская галерея
ДСПК	— Древности Степного Причерноморья и Крыма
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ЖРБ	— Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга (1888—1902), Санкт-Петербург
ИА АН СССР	— Институт археологии Академии наук СССР
ИАК	— Известия Археологической комиссии
КБН	— Корпус боспорских надписей
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОАО	— Краткие сообщения Одесского археологического общества
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НЗХТ	— Національний заповідник «Херсонес Таврійський»
НМІУ	— Національний музей історії України
НО	— Надписи Ольвії
НТШ	— Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ОАК	— Отчеты Археологической комиссии
РА	— Российская археология
РАН	— Російська Академія наук
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СУНУ	— Східноукраїнський національний університет
СЭ	— Советская этнография
ТА	— Татарская археология
ТИЭ	— Труды Института этнографии АН СССР
Тр. III АС	— Труды III Археологического съезда
Хсб	— Херсонесский сборник
РД	— Archeologia Polski
ВСН	— Bulletin de correspondance hellénique
СІГ	— Corpus inscriptionum Graecarum
EGF	— Epicorum graecorum fragmenta et Latinae
IOSPE	— Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae
SA	— Sprawozdania archeologiczne, Krakow

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛІВ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2005 р.

<i>Статті</i>	№	С.
БАРАН В.Д., АБАШИНА Н.С. Відділ археології ранніх слов'ян (До 30-річчя наукової діяльності)	4	3—9
БУЙСЬКИХ А.В. До проблеми склепів у некрополі Херсонеса Таврійського IV ст. до н. е.	3	18—23
БУНЯТЯН К.П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України	4	26—36
БУРДО Н.Б. Трипільська культура — 110 років досліджень	4	10—25
ДАРАГАН М.М. Перегляд основ хронології передскіфського та ранньоскіфського часу Північного Причорномор'я	2	12—18
ДОМАНОВСЬКИЙ А.М. Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду та рання історія Давньоруської держави	2	34—46
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки	3	3—12
ЗУБАР В.М. Про характер землеволодіння в Херсонесі Таврійському	2	19—27
ЗУБАР В.М. Херсонес і таври: протистояння чи взаємодія?	1	16—28
ЛИТВИНЕНКО Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі	4	37—52
МОГИЛОВ О.Д. Клітчастий орнамент ранньоскіфського часу як хронологічний показник	3	13—17
ПЕТРАШЕНКО В.О., КОЗЮБА В.К. Давньоруські поселення поблизу с. Бучак	2	55—69
РУСЯЄВА А.С. Давньогрецькі примітивні зольні вітари Північного Причорномор'я	4	53—63
СКОРИЙ С.А. Відділ скіфо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи	1	3—15
ТОЛОЧКО П.П. Теоретичні проблеми вивчення давньої історії України	2	3—11
ХРАПУНОВ М.І. З приводу часу входження Боспору до складу Візантії	1	29—36
ШЕВЧЕНКО Т.М. До питання про варварські релігійні впливи у Херсонесі Таврійському	2	28—34

Публікації археологічних матеріалів

БЕССОНОВА С.С., КОВАЛЬОВ М.В., КУБИШЕВ А.І. Кургани біля с. Ольгине (скіфські поховання)	3	38—51
БУЙСЬКИХ А.В. До питання про надмогильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV—III ст. до н. е.	1	47—58
ГАСКЕВИЧ Д.Л. Крем'яні вироби кукрекської культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя	3	24—37
ЄЛЬНІКОВ М.В. Бронзова фігурка «торгового хреста» XIII ст. із Нижнього Подніпров'я	4	74—77
РУДИЧ Т.О. Сарматський компонент у складі населення черняхівської культури (за матеріалами антропології)	4	64—73
СТОЯНОВА А.А. Металеві підвіски у формі сокирок із Криму	2	47—54
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., ПЕТРАУСКАС О.В. Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині	1	58—69
ЧЕРНЯКОВ І.Т. Стела бронзового віку з Верхоріччя	1	37—47

До історії стародавнього виробництва

ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г.А. Технические особенности кузнечной продукции из древнего Чернигова	4	86—89
ГОРБАНЕНКО С.А. Землеробство жителів поселень поблизу с. Волинцеве	1	75—81

ГОТУН І.А., ПЕТРАУСКАС А.В., ПЕТРАУСКАС О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства	2	70—79
ГОТУН І.А., ПЕТРАУСКАС А.В., ПЕТРАУСКАС О.В. Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції	3	52—65
КУБИШЕВ А.І., НЕДОПАКО Д.П. Технологічні дослідження залізних виробів із Комарівського поселення.....	3	66—68
СТРЕЛЬНИК М.О., ХОМЧИК М.А. Про технологію прядіння за античної доби в Надчорномор'ї.	1	70—75
УСАЧУК А.М. Трасологічний аналіз найдавніших псалів Північного Причорномор'я	4	78—85

Нові відкриття і знахідки

БАНДРІВСЬКИЙ М.С. Подільсько-карпатський тип кінської упряжі VII ст. до Р. Х.....	4	90—93
РАЗУМОВ С.М. Ритуальні ножі доби бронзи (за матеріалами Надчорномор'я)	2	105—110
СМОЛЬЯНІНОВА С.П. Ливарні форми з Тіри	1	82—91
ТКАЧ В.В. Пам'ятки Вельбарської культури в басейні середньої течії р. Іква.....	3	69—77

Київські старожитності

ІВАКІН Г.Ю., ПУЦКО В.Г. Пам'ятки пластичного мистецтва з розкопок Верхнього Києва 1998—2001 рр.....	4	94—107
---	---	--------

Дискусії

ВІДЕЙКО М.Ю. Тема Трипільської культури у сучасному «праісторичному» міфотворенні.....	2	89—104
МОГАРИЧЕВ Ю.М. «Церква з баптистерієм» городища Тепе-Кермен: проблеми датування та інтерпретації.....	3	78—90
ПАШКЕВИЧ Г.О. Археологія і палеоетноботаніка.....	2	80—88

Охорона пам'яток археології

ГЕРШКОВИЧ Я.П. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні.....	3	91—97
--	---	-------

На допомогу вчителю

МИСЬКА Р.Г. Княжа Тербовля (історіографічний огляд)	1	92—95
---	---	-------

Рецензії

ГАВРИЛЮК Н.О. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблемы выделения иранского этнокультурного элемента).....	3	101—110
ЗУБАР В.М., КЛЕНИНА Е.Ю. (при участии В.В. Созник) Керамические сосуды II—III вв. н. э. из усадьбы «Близнецы» (хора Херсонеса Таврического). — Познань, 2004.....	4	111—113
КЛОСІНСЬКА Е. М. Бандрівський. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури	1	96—100
КОВАЛЕВСКАЯ-САРНОВСКАЯ Л.А. КЛЕНИНА Е.Ю. (при участии В.В. Созник) Керамические сосуды II—III вв. н. э. из усадьбы «Близнецы» (хора Херсонеса Таврического). — Познань, 2004.....	4	113—119
КОЛОБОВ О.В., ЗУБАРЬ В.М., КРЫЖИЦКИЙ С.Д., МАРЧЕНКО Л.В., РУСЯЕВА Г.С., СОРОЧАН С.Б., ХРАПУНОВ Н.И. Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры.....	1	101—103
МАЛЄЄВ Ю.М. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2004	2	113—114

ТРЕЙСТЕР М.Ю. Архипова Є.І., Відейко М.Ю., Клочко В.І., Левада М.Е., Симоненко О.В., Стоянов Р.В. Платар. Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут: Каталог; Шедеври Платар. Колекція старожитностей: Фотоальбом / За редакцією І.Г. Явтушенко	1	103—107
ЧЕРНЯКОВ І.Т. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2004	2	111—113

Хроніка

ВІДЕЙКО М.Ю. Міжнародна науково-практична конференція «Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези»	4	120—122
До 60-річчя Анатолія Степановича Островерхова	1	109—110
До 60-річчя Віталія Васильовича Отрошенка	3	111—112
До 60-річчя Михайла Андрійовича Сагайдака	3	116—117
До 60-річчя Олексія Володимировича Чернецова	1	108—109
До 70-річчя Владислава Миколайовича Гладиліна	3	113—115
ЗВІЗДЕЦЬКИЙ В.А. Міжнародна археологічна конференція у м. Коростень Житомирської обл.	1	112—113
ІВАКІН Г.Ю., ЯКОВЛЕВА Л.А., ДЖИНДЖАН Ф. Круглий стіл «Археологія України і Франції» — «Les regards croises des archeologes ukraiens et français»	2	117—120
Пам'яті Віктора Федоровича Петруня	2	115—116
Пам'яті Ігоря Станіславовича Піоро	1	115
Пам'яті Олега Михайловича Приходнюка	1	113—114
Порушення прав на інтелектуальну власність	3	118—121
СКОРИЙ С.А., ТОЩЕВ Г.М. Четверті Граківські читання	1	111—112

Пам'ять археології

БУЙСЬКИХ С.Б., БУЙСЬКИХ А.В. Слово про Друга (до 60-річчя Мирона Ілліча Золотарьова)	4	108—110
РУСЯЄВА А.С. Академік В.В. Латишев — основоположник античної історії та епіграфіки Північного Причорномор'я	3	98—100

Після виходу друком цьогорічних 2-го то 3-го номерів журналу «Археологія» читачі та автори нашого видання звернули увагу редакції на декілька прикрих помилок, що трапилися на його сторінках. Редакція просить вибачення у читачів за допущені помилки і зауважує на таких виправленнях:

- у № 2 на с. 117 у підписі під фотографією читати: «Під час роботи семінару. Доповідь проф. Ф. Джинджана»;
 - у № 2 на с. 118 у підписі під фотографією читати: «Докт. істор. наук Г.Ю. Івакін та пан П. Донабедян»;
 - у № 3 на с. 36 у першому абзаці згори перше речення читати так: «Проведеним дослідженням було встановлено, що на більшості пам'яток з представницькими комплексами матеріалів печерського типу, кукрекські вироби виявлено було».
-